

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 21 (24)

Київ 2008

УДК 32: 159.9 (082)

ББК 88.5 я 43

Н 12

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології АПН України
(протокол № 7/08 від 3 липня 2008 р.)

Редакційна колегія:

С. Д. Максименко, дійсний член АПН України,

д-р психол. наук (голов. ред.);

М. М. Слюсаревський, член-кореспондент АПН України,

канд. психол. наук (заст. голов. ред.);

В. О. Татенко, *Т. М. Титаренко* – члени-кореспонденти
АПН України, доктори психол. наук; *В. О. Васютинський*,

В. П. Казміренко, *Н. Ф. Каліна* – доктори психол. наук;

О. А. Донченко – д-р соціол. наук; *П. П. Горностаї*,

Л. А. Найдьонова, *П. Д. Фролов* – кандидати психол. наук

Постановою Президії ВАК України №1-03/8 від 11.10.2000 р.
збірник визнано фаховим виданням із психологічних наук

У збірнику вміщено статті за підсумками роботи науково-практичної конференції “Соціально-психологічний вимір розвитку сім’ї”, яку провели Інститут соціальної та політичної психології АПН України і ГО “Центр екології сім’ї” у травні 2008 року. Висвітлюються проблеми соціальної психології сім’ї, досліджуються соціально-психологічні особливості роботи із сім’єю. Зроблено акцент на соціальних аспектах психології розвитку та виховання дитини.

Для соціальних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

ISBN 966-8063-56-2

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної
психології АПН України, 2008

© ГО “Центр екології сім’ї”, 2008

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

Кіра Седих

СІМ'Я І ПСИХОТЕРАПІЯ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Розглядаються вплив контексту культури на розвиток сім'ї, психотерапії та їх взаємодія в історичній ретроспективі, досліджуються психологічні особливості сучасної української родини й психотерапевтичних взаємин “клієнт – психотерапевт” у реаліях сучасної України. Проаналізовано існуючі наукові погляди на психотерапевтичну діяльність. Представлено притаманні ментальності українців метаідеї, що впливають на психотерапевтичний процес як з боку клієнта, так і з боку психотерапевта.

Ключові слова: сім'я, психотерапія, історичний контекст, культура, сучасна Україна, взаємодія, система.

Рассматриваются влияние контекста культуры на развитие семьи, психотерапии и их взаимодействие в исторической ретроспективе, исследуются психологические особенности современной украинской семьи и психотерапевтических взаимоотношений “клиент – психотерапевт” в реалиях современной Украины. Проанализированы существующие научные взгляды на психотерапевтическую деятельность. Представлены присущие ментальности украинцев метаидеи, осуществляющие воздействие на психотерапевтический процесс как со стороны клиента, так и со стороны психотерапевта.

Ключевые слова: семья, психотерапия, исторический контекст, культура, современная Украина, взаимодействие, система.

Influence of the context of the culture is considered in article on development of the family, psychotherapy and their interaction in history period, the psychological particularities to modern ukrainian family and psychotherapeutic relations “client – a psychotherapist” in the modern Ukraine. They are Analysed existing scientific looks at psychotherapeutic activity. Will presented meta-ideas, being present in consciousness in habitants of the Ukraine and influencing upon psychotherapeutic process, both on the part of client, and on the part of psychotherapist.

Key words: family, psychotherapy, history context, culture, modern Ukraine, interaction, system.

Проблема. Останнім часом з'явилося чимало нових наукових досліджень і новітніх ідей, що стосуються такого старого, як сам світ, глобального явища – сім'ї. Над цією темою активно працюють сучасні західні, російські і вітчизняні психологи, психотерапевти, психіатри, зокрема Г. Бейтсон, К. Маданес, С. Мінухін, В. Сатір, М. Сельвіні-Палазолі, Ф. Сімон, П. Пеп, Дж. Хейлі, А. фон Шліппе, Й. Швайцер, О. О. Бодальов, О. Я. Варга, Ю. Б. Гіппенрейтер, О. Б. Добрович, О. І. Захаров, Е. Г. Ейдемільер, С. В. Ковальов, В. Леві, В. С. Мухіна, О. М. Прихожан, А. С. Співаковська, В. В. Столін, М. М. Толстих, О. Г. Шмельов, Г. Т. Хоментаскас, В. В. Юстицкіс та ін. Та все ж взаємодія системи психотерапевт – сім'я з позиції психотерапії в контексті сучасних українських реалій досліджена явно недостатньо.

Мета статті: дослідити взаємодію сім'ї та психотерапії в контексті культури: 1) з'ясувати соціально-психологічні особливості сімей у різні епохи; 2) вивчити зміни в психотерапевтичних парадигмах різних соціально-історичних періодів; 3) розглянути особливості сучасної української сім'ї; 4) охарактеризувати особливості психотерапії в контексті сучасної України.

Об'єкт дослідження: сім'я і психотерапія в контексті культури. *Предмет дослідження:* соціально-психологічні особливості сім'ї та психотерапії в різні історичні епохи.

Перш ніж говорити про взаємодію різних систем, окреслимо спочатку наші уявлення про одну з них – сім'ю. Саме сім'я є одним з найбільш усталених суспільних явищ, відомих людству. Вона виникла на порозі становлення людства, формування людини як соціальної, а не лише біологічної істоти. Об'єктом наукового вивчення сім'я стала, зрозуміло, вже набагато пізніше.

Новий якісний етап у психологічних дослідженнях сім'ї і формуванні сучасних поглядів на це явище припадає на 50-ті роки ХХ ст. Піонерами тут стали американські і європейські психіатри, а акцент було зроблено передусім на сім'ї, де були психічно хворі. Поступово ця галузь науки зазнавала все більшої психологізації як за цілями дослідження, так і за об'єктом, розширюючи коло своїх інтересів від лікування і реабілітації пацієнтів через вплив на їх сім'ї до власне самої сім'ї як групового пацієнта.

Ми дотримуємося думки, що сім'я являє собою складну систему. Засади цілісного підходу до сім'ї як об'єкта вивчення і

лікування сформулював на початку 70-х років минулого століття Н. Акерман – один із засновників сімейної психотерапії. А втім, саме тоді під дією різноманітних альтернативних стилів життя, що стали помітно переважати в 60–70-х роках, уявлення про традиційну нуклеарну сім'ю як про абсолютну норму похитнулися. Спочатку американські і європейські сімейні психологи та психотерапевти відкрили й почали враховувати у своїй роботі той факт, що сім'ї відрізняються за своєю чисельністю і структурою, національною і расовою належністю [1; 2]. Нині ця проблема постала як нагальна і перед вітчизняними психологами.

На Заході традиційно вважалося, що нормальною є сім'я, яка складається з батька-годувальника, економічно і соціально залежної матері і двох чи більше дітей. Багатьом людям важко відмовитися від такого стереотипу, незважаючи на очевидність існування альтернативних сімейних структур і зростання різноманітності форм сім'ї. Швидко зростання кількості розлучень, неповних сімей і альтернативних сімейних структур свідчить про те, що нуклеарна сім'я за своєю суттю є нестабільною і змінною.

На основі аналізу літературних джерел і власних досліджень конструкту “сім'я” серед українських, арабських, іранських, туркменських студентів і клінічних ординаторів ми з'ясували типові соціально-психологічні особливості сімей, що належать до різних культур (табл. 1). Як дослідницький інструментарій застосовувалися такі методики: тест Люшера, кольоровий тест відносин (КТВ), “Ціннісні орієнтації” М. Рокича, репертуарні ґратки Дж. Келлі, інтерв'ю [3].

Стосовно українців у конструкті “сім'я” було виявлено такі фактори: 1) турботливе ставлення батьків до дітей; 2) батьківська відповідальність за дітей; 3) значна емоційна включеність батьків (особливо матерів) у життя дітей; 4) нав'язування батьками своїх поглядів дітям; 5) високий рівень контролю за дітьми; 6) значна залежність майбутнього дітей від матеріального і статусного становища батьків (як і в росіян, “людина, що зробила себе сама”, – рідкість; трохи краще становище з цього погляду в столиці і найбільших містах України); 7) мінімальна участь чоловіків у вихованні дітей; 8) соціальний розподіл на бідних і багатих; 9) матеріальні і житлові проблеми; 10) визнання молодим поколінням грошей як однієї із суттєвих цінностей.

Порівняння конструктивно-сміслових особливостей системи сім'ї в контексті різних культур

	Сім'я за етнічною належністю				
	Японська	Американська	Російська	Близькосхідна	Українська
Традиції, роль чоловіка і жінки	Патріархат; нерівність у становищі чоловіків і жінок	Патріархат; нерівність у становищі чоловіків і жінок; при цьому в жінок є певні привілеї і юридично-матеріальна захищеність	Патріархат; нерівність у становищі чоловіків і жінок; жінки отримали рівні права в 1917р. (раніше, ніж в інших країнах). Жінки масово працюють поза сім'єю з 30-х років XX ст.	Патріархат; нерівність у становищі чоловіків і жінок	Патріархат; + матрифокальні стосунки. Юридична нерівність у становищі чоловіків і жінок, при цьому – фактична рівність (ця тенденція закріплена юридично з 1917р. на тій території України, яка входила до складу Радянського Союзу)

Продовження табл. 1

	Сім'я за етнічною належністю				
	Японська	Американська	Російська	Близькосхідна	Українська
Ставлення до дітей	Велика любов до дітей	Рання дорослість (відповідальність) дітей колоністів	Залучення дітей до справ сім'ї	Залучення дітей до справ сім'ї	Турботливе ставлення до дітей; залучення їх до справ сім'ї
Ставлення до старших	Відповідальність дітей за старих батьків; ідея боргу перед батьками	Більша відособеність дітей від батьківської сім'ї, втрата зв'язків	Відповідальність дітей за старих батьків; ідея боргу перед батьками	Відповідальність дітей за старих батьків; ідея боргу перед батьками	Відповідальність дітей за старих батьків; ідея боргу перед батьками
Привілеї та обов'язки	Баланс між привілеями та обов'язками	Баланс між привілеями та обов'язками	Відсутній баланс між привілеями та обов'язками	Баланс між привілеями та обов'язками	Відсутній баланс між привілеями та обов'язками
Родинні зв'язки	Сильні	Слабкі	Сильні	Сильні	Сильні

	Сім'я за етнічною належністю				
	Японська	Американська	Російська	Близькосхідна	Українська
Оцінка незалежності та автономності дітей	Низька	Висока	Низька	Низька	Низька
Співвідношення групових та індивідуальних інтересів	Перевага групових інтересів над індивідуальними	Перевага індивідуальних інтересів	Амбівалентність інтересів – індивідуальних родинних, групових	Перевага родинних інтересів над індивідуальними	Перевага родинних інтересів над індивідуальними
Сучасність	Жінки часто не працюють, зайняті в домашньому господарстві	Жінки працюють; спостерігаються класові відмінності в цінностях. Пізня відповідальність дітей; діти привчаються змалку робити гроші	Двовладдя, коли подружжя є лідерами по черзі або в різних сферах життя. Пізня відповідальність дітей	Зазвичай жінки не працюють, зайняті в домашньому господарстві. Рання відповідальність дітей	Двовладдя, коли подружжя є лідерами по черзі або в різних сферах життя. Пізня відповідальність дітей

Аналіз літературних джерел і результатів дослідження дає підстави зробити певні узагальнення.

1. У японських, американських, європейських і російських сім'ях досі зберігаються елементи патріархального устрою, а перехід до партнерських стосунків відбувається поступово, нерівномірно (залежно від культурно-ментальних особливостей країни, належності сім'ї до певного соціального прошарку, релігійної конфесії, проживання в сільській місцевості, місті або мегаполісі).

2. Студенти з Близького Сходу відображають стосунки в сім'ї як патріархальні.

3. У сучасних українських сім'ях стосунки між подружжям скоріше партнерські з елементами як патріархальних, так і матриархальних конструктів.

4. У наш час найпоширенішим типом сім'ї в Україні на стадії "сім'я з дорослими дітьми" є сім'я нуклеарного типу, до складу якої входять дві послідовні, кровно споріднені генерації – батьки і неодружені діти. Останні в такій ситуації суттєво залежать і матеріально, і морально від батьків; досить міцно зберігається традиція не залишати старих батьків самотніми.

5. Західна ідентичність особистості базується на індивідуалістичному Я. Основу ідентичності студентів східних обширів визначає скоріше не Я, а Ми; велика увага надається соціальному оточенню. Ідентичність українських студентів досить суперечлива.

6. Автономність – цінність Західного світу, традиція сімейної солідарності – надбання східних цивілізацій. Для українців сімейна солідарність є більш важливою, ніж автономність.

7. Зв'язок молодого покоління українців із попередніми поколіннями набагато глибший, тісніший, ніж на Заході.

8. У всіх народів існують певні етноколективні, архетипні уявлення, пов'язані з образом матері; розбіжності в цих уявленнях можна віднести до особливостей соціокультурних спільнот.

9. До об'єктивних соціальних процесів, які можуть впливати на процеси в українських сім'ях, належать: реформування соціально-економічного устрою; зміна домінуючої суспільної ідеології; економічні кризи; чорнобильський і постчорно-

бильський синдроми; національні та етнічні протиріччя; масова міграція населення за кордон; “заробітчани”.

Звернімося тепер до другої системи нашого наукового інтересу – системи психотерапії в контексті культурних змін. За панування міфологічної свідомості границі “територій” Я, Ми, Воно ще не були чітко окреслені. На етапі сучасності, або за модерну, відбувся розподіл гуманітарних сфер та виокремилися межі “Великої трійки”: мистецтво, мораль, наука, або Я, культура, природа. Спробуємо з огляду на це розглянути систему клієнт – терапевт у ракурсі часових змін.

У табл. 2 представлено “ідеальні” конструкти психотерапевтів різних напрямків крізь призму стосунків у системі клієнт – психотерапевт.

Таблиця 2

**Порівняння конструктів “психотерапевт – клієнт”
у різних психотерапевтичних школах**

Конструкти психотерапевта у взаємодії клієнт – психотерапевт	Напрямки психотерапії
Директивність	Стратегічна сімейна; сугестивні напрямки; традиційна “вітчизняна”
Дзеркало	Ранній психоаналіз
Експерт	Ранні школи психотерапії; вітчизняна медична державна терапія; вітчизняне психологічне консультування
Нейтральність	Міланська школа
“Об’єктивний натуралізм”	Певні етапи біхевіоральної, психоаналітичної, боуеніанської, стратегічної терапій
Зацікавленість	Роджеріанство
Креативність, агресивність (активність), здатність змінюватися	Конструктивізм Дж. Келлі
Емпатична співпраця, співавторство з клієнтами у створенні нових історій клієнта про себе	Наративна терапія

Сучасна західна психотерапія постала на певних базових ідеях, які “сповідуються” представниками різних напрямків. Це ідеї самостійності, сепарації, індивідуації, сили, активності.

Яким чином ці ідеї взаємодіють з провідними ідеями української колективної свідомості і підсвідомості?

Не секрет, що в Європі громадяни мають потужну соціальну підтримку, тож європейські психотерапевти вважають, що в людини достатньо ресурсів, щоб справлятися з труднощами життя. У нас, в умовах посттоталітаризму, людина звертається по психотерапевтичну допомогу, сподіваючись на підтримку, тому що старі правила суспільного співжиття й усталені зв'язки порушено, а нові ще не сформовано.

Завдання психотерапії полягає у відновленні певного балансу всередині соціальних систем: у системі особистості, системі сім'ї, між сім'єю і більш широкими соціальними системами. У такому випадку, пропонуючи людині ідею автономності, чи не спричинимо ми цим ще більше розбалансування по осі “автономність–зв'язки” щодо суспільства? Можливо, нам було б краще допомагати людині відновлювати старі або формувати нові зв'язки, вчитися створювати свою систему підтримки та допомоги?

Нині Україна більш чітко формує свої кордони. За тоталітарного режиму державний кордон у нас був закритим, сьогодні він скоріше дифузний. Кордони держави як ширшої порівняно із сім'єю системи можуть істотно впливати на сімейні “граніці”, і тоді вони тяжітимуть до закритості, а дистанція між членами сімей зменшуватиметься. Це на рівні індивідуальних конструктів урівноважує небезпеку навколишнього середовища. Тож отримані нами в практичній психотерапевтичній діяльності факти, що свідчать про надзвичайну міцність стосунків в українських сім'ях, відтак набувають іншого значення, корелюючи із сучасними культурними особливостями України.

Українська ментальність обтяжена родовими страхами. У людини немає впевненості в завтрашньому дні (ми, як і екзистенційні психологи, вважаємо, що людину її майбутнє програмує більше, ніж минуле). Немає чітких правил гри в суспільстві, скрізь панують подвійні стандарти, куми, свати, брати, “потрібні” люди – це для нашої дійсності природно, саме це забезпечує безпеку, соціальну підтримку, дає змогу бути адаптованим та

успішним. Якщо на Заході пріоритетом є індивідуальне Я, то на Сході визначальна роль належить родовій групі, общині [4]. Якщо в країнах Західного світу на зміну патріархальним стосункам у сім'ї давно прийшли ідеї партнерства, жінки беруть активну участь у соціальному житті, прагнуть суміщати сім'ю і роботу, то працюючі українки – це “норма” нашого життя протягом останніх 50–70 років; нині у нас, навпаки, патріархальні ідеї повертаються в суспільну свідомість.

Усім відомий вислів: “Не лізь із своїм уставом у чужий монастир”. Постає питання: а що ж відбувається в нашому монастирі, коли до нього приходять із чужим уставом? Що породжують взаємовпливи різних ідей?

В українському соціумі можна виокремити три рівні “метаїдей”: перший рівень – народна мудрість різних культур (української, російської, єврейської та ін.); другий рівень – ідеї часів Радянського Союзу, ідеї капіталізму, незалежності України, маргінальні (“а-ля Остап Бендер”) ідеї; третій рівень – ідеї премодерну (магічне мислення, всемогутність влади або лікаря і т.ін.); ідеї модерну – віра в “безгрішність” науки, існування “об’єктивності” в людських стосунках; догмат можливості вимірювання та обчислювання всього (у т. ч. і людської психіки, поведінки), існування абсолютних істин; ідеї постмодерну.

Для того щоб усвідомити процеси, що відбуваються в системі, слід вийти за межі цієї системи. Звернімося до теорії пасіонарності Л. Гумільова [5], певні положення якої узгоджуються з припущеннями І. Пригожина про періоди розвитку систем від порядку одного рівня до порядку іншого через стадію хаосу. Пасіонарність, за Гумільовим, – це підвищений енергетизм і підвищена напруга, притаманні етносу в період його активного формування або переходу на державний рівень устрою. На етапі пасіонарного піднесення в латентному (інкубаційному) періоді діє суспільний імператив “Треба виправляти світ, бо він поганий!”. Для другої фази пасіонарного піднесення характерний імператив “Ми хочемо бути великими!”. Акуматична фаза проголошує імператив “Будь самим собою!”. Чи не скидається це на девіз сучасної психотерапії? Якщо Україна переживає пасіонарне піднесення, а Захід – акуматичну фазу, то наскільки ці суспільні імперативи впливають на позиції терапевта і клієнта?

Можна припустити, що ті напрямки психотерапії, які через навчальні проекти Української спілки психотерапевтів (УСП) протягом останнього десятиліття активно поширюються в Україні, – це певне культурне явище. Нова для нас культура базується на певних етичних принципах, характерних для європейського культурного простору, а саме:

- за контрактом клієнт офіційно сплачує певну – узгоджену обома сторонами – і клієнтом, і психотерапевтом – суму грошей (а не так, як у нашій офіційній “безплатній” медицині);
- існує певна відкритість у стосунках між клієнтом і психотерапевтом;
- відповідальність за результат поділяють обидві сторони, однак більша відповідальність покладається на клієнта;
- у процесі психотерапевтичної взаємодії відбувається відмова від “дитячо-батьківських” стосунків (психотерапевт як батько (мати), а клієнт як дитина).

Популярність навчальних проектів УСП в Україні – явище цікаве, досі малодосліджене. Що ж стоїть за бажанням людей брати участь у цих проектах: чи приховане бажання “вилікуватися” самому, чи прагнення “лікувати” (виправляти) інших? Можливо, психотерапія – це той ефективний інструмент, який може допомогти нашому суспільству в розбудові демократії? Адже не тільки культура і суспільство впливають на психотерапію, а й психотерапія через нові ідеї впливає на процеси в суспільстві.

Висновки. В Україні визріває нагальна потреба опрацювання та осмислення (“перетравлювання”) психотерапевтичних ідей, їх асимілювання в нашому культурно-історичному просторі. Важливо, щоб зміни, які відбуваються довкола нас, було належним чином відображено в психотерапевтичних підходах. На нашу думку, імовірною метою такої роботи може стати синхронізація психотерапевтичних стратегій і реалій соціальної дійсності. І якщо психотерапія – це “етична практика”, то тим більше неетично було б для нас, психотерапевтів України, закривати очі на соціальні проблеми, що існують за межами психотерапії, не враховувати соціальний та економічний контекст життя наших клієнтів.

Нині протягом одного людського життя можуть суттєво змінюватися уявлення про те, що є “добре”, а що “погано”, що є “правильно”, а що “неправильно”. З іншого боку, кожен з нас

має свої уявлення про те, якою має бути сім'я, як треба виховувати дітей, які подружні стосунки слід вважати "ідеальними". Люди, які працюють із сім'ями, – психологи, психотерапевти, педагоги, медичні працівники, соціальні фахівці, юристи тощо – є експертами в проблемах сім'ї, та при цьому вони теж мають свої сім'ї, де виступають уже не як "загальні експерти" і сторонні спостерігачі, а як учасники самого сценічного дійства під назвою "життя моєї родини". Тож психотерапевти як фахівці і водночас учасники життя повинні розмежовувати свої особисті уявлення щодо сім'ї і свої фахові позиції, не підміняти їх одне одним і не нав'язувати їх тим, хто звернувся до них по допомогу.

Література

1. *Добродняк А.* Этапы развития семейной психотерапии и параллели с другими методами психотерапии. Современные взгляды в рамках системного подхода // Сучасна сім'я, освіта, медицина, психологія, психотерапія. Можливості співпраці: Матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю; м. Полтава, 24–26 верес. 2006 р. – Полтава, 2006. – С. 47–50.
2. *Малкина-Пых И.* Семейная терапия: Справочник практического психолога. – М.: Эксмо, 2005. – 992 с.
3. *Сєдих К. В.* Уявлення про сім'ю у сучасної молоді (транскультуральне дослідження) // Сучасна сім'я, освіта, медицина, психологія, психотерапія. Можливості співпраці: Матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю, м. Полтава, 24-26 вересня 2006 р. – Полтава, 2006. – С. 31–35.
4. Семейная терапия: Хрестоматия / Э. Г. Эйдемиллер, Н. В. Александрова и др. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.
5. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. – М.: АСТ, 2005. – 512 с.

© Сєдих К.В., 2008

Галина Радчук

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОГО ПІДХОДУ В СІМЕЙНОМУ ВИХОВАННІ

Аналізуються концептуальні засади культурного підходу в сімейному вихованні. Культура розглядається як середовище, яке вирощує і живить розвиток особистості. Обґрунтовується освітній діалог як адекватна і культурно доцільна форма навчання, спрямована на перетворення внутрішнього, духовного досвіду батьків та майбутніх батьків і набуття нового в царині сімейного виховання.

Ключові слова: культура, діалог, освітній діалог, сімейне виховання, особистість.

Анализируются концептуальные основы культурного подхода в семейном воспитании. Культура рассматривается как среда, которая выращивает и питает развитие личности. Обосновывается образовательный диалог как адекватная и культуросообразная форма обучения, направленная на превращение внутреннего, духовного опыта родителей и будущих родителей и приобретение нового в сфере семейного воспитания.

Ключевые слова: культура, диалог, образовательный диалог, семейное воспитание, личность.

The article analyzes the conceptual bases of cultural approach of upbringing in family. Culture is viewed as an environment that cultivates and nourishes personality development. Educational dialogue is being proved to be an appropriate culturally worthwhile form of teaching that is aiming to transform inner, mental experiences of parents and future parents into new knowledge acquirement in the dimension of family upbringing.

Key words: culture, dialogue, educational dialogue, family upbringing, personality.

Проблема. Серед підходів соціогуманітарних досліджень особлива роль належить культурному. Увага сучасних дослідників до цього підходу пов'язана з його спрямованістю на цілісний особистісний розвиток. Взаємодія людини і культури існує та проявляється як діалектична єдність джерела та результату їхнього існування, у якому і першим, і другим є ці два феномени, що взаємно породжують один одного і не існують один без одного.

Метою нашого дослідження стало теоретичне обґрунтування концептуальних засад культурного підходу в сімейному вихованні та експериментальна перевірка ефективності цього підходу в педагогічній практиці.

Розуміння культури склалося в межах екзистенційно-гуманітарної філософії (В. Дільтей, Г. Ріккерт, Е. Кассіпер, М. Вебер, Г. Зіммель, О. Шпенглер, Е. Гуссерль, М. Хайдеггер, Ортега-і-Гассет, Г. Гадамер та ін.) і духовно-діалогічної культурології (М. М. Бахтін, М. А. Бердяєв, А. Ф. Лосєв, М. Бубер, Е. Левінас, В. С. Біблер, М. Мамардашвілі та ін).

У сучасній психологічній науці можна виокремити три основних підходи до визначення культури: ціннісний (аксіологічний), діяльнісний та особистісний.

Ціннісна концепція культури підкреслює роль і значення ідеальної моделі, і тут діє механізм інтеріоризації культурних цінностей у внутрішній світ особистості. М. К. Мамардашвілі критикував розуміння культури як сукупності цінностей, які перебувають поза людиною: “Культура не є сукупністю високих понять чи високих цінностей. Вона не є цим хоча б тому, що ніякі цінності, ніякі досягнення і ніякі механізми не є гарантією. З будь-яких вершин культури завжди можна зірватися у безодню” [1, с. 144]. Діяльнісна концепція розглядає культуру як специфічний (культурний) спосіб діяльності. Тут діє механізм екстеріоризації – перетворення людських сил і здібностей в об’єктивні соціально значущі продукти діяльності і цінності. Саме у вітчизняній традиції культурний розвиток досить часто розглядається під кутом зору розвитку діяльності. Проте гіпертрофована апеляція до діяльності як до субстанції розвитку приводить до редукування цілісного розвитку дитини, до розвитку виключно інтелектуальних структур.

Як справедливо зауважує О. Б. Старовойтенко, особистість стає в таких підходах “моделлю усередненого носія культури”, при цьому “особлива увага приділяється об’єктивній детермінації культурного становлення свідомості, проєктивних систем і поведінки людини на шкоду суб’єктивній, ціннісно-смысловій самодетермінації” [2, с. 233]. В особистісній концепції під культурою розуміють всі прояви людської суб’єктивності, властивості і риси, що характеризують ступінь культурності суспільства: рівень свободи, освіченості, моралі, духовності людей, їх здатності до культурного розвитку тощо. Культура постає тут як середовище, яке вирощує і живить розвиток особистості. Механізмом розвитку особистості в культурі є персоналізація. Власне особистісний підхід було покладено в основу нашого дослідження.

Водночас слід зауважити, що в поясненні місця людини в культурі, як і раніше, використовується об’єктивний підхід, відповідно до якого культура надбудовується над людиною, а не проявляється у її власному бутті, життєтворчості, духовності, свободі.

Особливо великий інтерес до культурного підходу в царині сімейного виховання, де багато уваги приділяється кроскультурним порівнянням, а також вивченню психолого-педагогічної роботи із сім'ями в конкретній культурі, нарративним методам сімейної психотерапії. Проте часто не враховується вся психологічна глибина впливу культури на розвиток особистості в сімейному оточенні. На думку А. З. Шапіро, через неопрацьованість загальнобіологічних основ культурно-історичний контекст у теорії Л. С. Виготського відірваний від конкретно-історичного, перш за все – від сімейного [3].

М. Коул говорить про “необхідність ґрунтувати теоретичні побудови та емпіричні висновки на реальному предметі психологічного аналізу, що відповідає подіям повсякденного життя, котрі реально переживаються” [4, с. 249]. На його думку, хоча в радянській психології завдання вивчення психіки в контексті діяльності офіційно проголошувалося одним з основних принципів психологічного дослідження – “принцип єдності свідомості та діяльності” (С. Л. Рубінштейн), проте ніколи не наголошувалося на аналізі повсякденної діяльності, зазвичай йшлося про формально (інституційно) організовані види діяльності: ігрову, навчальну і трудову.

Культурно-історична психологія Л. С. Виготського дійсно не враховує сімейного виміру людського життя, ту обставину, що розвиток людини, як правило, відбувається в умовах біологічної сім'ї. “Можливо, саме тут необхідно побачити зону найближчого розвитку культурно-історичної психології, оскільки сім'я – одна з найістотніших та найфундаментальніших характеристик соціального оточення, що відображає біосоціальну природу людини” [3, с. 125].

На думку О. Г. Асмолова, В. В. Давидова, О. Є. Сапогової, саме сучасна культурно-історична психологія повинна стати методологічною основою при побудові концепцій, що пояснюють і об'єктивують феномен людини. Певний внесок у дослідження культурних основ становлення особистості зробили такі вчені, як М. М. Бахтін (ідея діалогу культур), М. О. Бердяєв, П. Ф. Флоренський (уявлення про людину як епіцентр культури, її найвищу духовну цінність), Л. С. Виготський (культурно-історичний підхід до розвитку особистості), Г. С. Батищев, М. К. Мамардашвілі (уявлення про культурне поле особистості), О. Г. Асмо-

лов (протиставлення двох освітніх парадигм – культури корисності і культури гідності), Є. В. Бондаревська (культурологічна концепція особистісно зорієнтованої освіти). Із цих досліджень випливає, що культурна сутність людини є системотвірним компонентом її цілісної життєдіяльності. Освіта – це складний культурний процес, рушійними силами якого є особистісні смисли, діалог та співпраця його учасників у досягненні цілей їх культурного саморозвитку. Людині слід не лише засвоїти цей досвід, а й перетворити на цій основі свої природні можливості та здібності так, щоб відбулося “друге народження” – народження свого життєвого шляху [5].

Діалог представлено в культурному підході як універсальний простір розвитку особистості. Взятий як метод, діалог може розглядатися як адекватна і культурно доцільна інтегративна гуманітарна технологія становлення особистості дитини, актуалізації її саморозвитку та самотворення.

Можна, проте, констатувати той факт, що ставлення до особистості в освітній практиці і насамперед у практиці сімейного виховання відповідає панівній у суспільстві парадигмі: особистість і до сьогодні розглядається як те, що потрібно “формувати”. Якщо в освіті ще помітні деякі прогресивні зміни, то у сфері сімейного виховання панують традиційні стереотипи.

У зв’язку із цим постає нагальна потреба впровадження діалогічних форм навчання майбутніх педагогів (і водночас майбутніх батьків), а також батьків з метою зміни ціннісно-сміслових настанов у сфері сімейного виховання, розвитку діалогу як неодмінної умови розгортання особистісного потенціалу дитини.

Виходячи з вищезначених концептуальних засад, ми розробили й апробували в педагогічній практиці освітній діалог, спрямований перш за все на перетворення внутрішнього, духовного досвіду педагогів, батьків і майбутніх батьків та набуття нового в царині сімейного виховання. Освітній діалог розглядається нами як форма специфічно організованого навчання, метою якої є засвоєння педагогічних знань на ціннісно-смісловому рівні, а також форма спілкування, у якій вирішуються проблеми розвитку особистості, надання їй психологічної підтримки. Він націлений на становлення нових сміслових структур, котрі раціоналізуються та емоційно проживаються учасниками освітнього процесу, осмислюються, подієво наповнюються та при-

ймаються. І якщо якась комунікативна технологія існує в парадигмі суб'єкт-суб'єктного взаємообміну, діалогічний підхід дає змогу інтегрувати єдиний смисл. У звичайній інтерпретації йдеться про досягнення розуміння. Проте в діалозі це розуміння стає не результатом раціональної домовленості, а продуктом спільної діалогічної смислотворчості.

У нашій освітній програмі діалог виконував двоєдине завдання: 1) як умова становлення повноцінної особистості дитини; 2) як ефективна форма навчання педагогів і батьків інноваційних підходів у сфері сімейного виховання.

Інакше кажучи, у процесі навчання за допомогою діалогічної взаємодії поглиблюється саморозуміння та досягається адекватне розуміння поведінки, переживань, думок дитини, ціннісне ставлення до особистості дитини, формується вміння асертивно встановлювати психологічні кордони, адекватно висловлювати свої переживання та почуття, тобто розвивається вміння вибудовувати повноцінний діалог у взаєминах з дитиною.

Теоретичний аналіз психолого-педагогічних джерел і власний досвід просвітницької роботи з педагогами, психологами та батьками показав, що освітнє діалогічне середовище повинно конструюватися з урахуванням таких параметрів:

а) контекстуальність щодо внутрішнього світу особистості, коли текст, що вивчається, лежить у “контексті” особистісно-сислової сфери учасників освітньої програми;

б) відкритість як спосіб представлення в освітньому матеріалі відкритих для доповнення, нестійких, невірноважених, парадоксальних (феноменальних) фактів, які не мають однозначного тлумачення;

в) метафоричність освітнього матеріалу як механізм активізації синкретичного емоційного схоплення цілісної ситуації (в єдності асоціативних, інтуїтивних, логічних зв'язків) та актуалізації смислового потенціалу особистості;

г) ігрові форми навчальної взаємодії з притаманною для гри свободою, змагальністю, що актуалізує проблему самореалізації особистості і дає їй змогу деякою мірою реалізувати свої потенції, створюючи власний світ, особливий простір, програючи в ньому свої ролі і моделі реальності; через імітацію життєвої ситуації, яка дає змогу апробувати цінність у дії і спілкуванні з іншими людьми, порівняти з іншими цінностями;

д) суб'єкт-суб'єктний характер стосунків учасників освітньої програми як взаємодія цілісної особистості зі світом культури, в якому відбувається прояснення, навіть перегляд своїх цінностей, пошук шляхів саморозвитку і водночас активно розвивається рефлексивна функція особистості.

Реалізуючи цей підхід, ми використовували різні інтерактивні методи та форми, які допомагають організувати і розгорнути суб'єкт-суб'єктну взаємодію між учасниками освітньої програми, залучити до процесу навчання цілісну особистість, а саме: 1) рольові ігри; 2) групові дискусії; 3) наративні оповіді; 4) творчі завдання; 5) мозкову атаку; 6) інтерактивні міні-лекції; 7) колажі; 8) рефлексивні коментарі; 9) повчальні історії, яскраві метафори, казкові розповіді; 10) психогімнастичні, ігрові вправи, вправи на активізацію, рефлексію тощо.

Власне, вищезначені теоретичні та методичні аспекти освітнього діалогу лягли в основу побудови освітньої програми “Діалог як умова становлення повноцінної особистості дитини в сім'ї”, яка складається з цілої низки окремих тематичних модулів. У нашому контексті модуль – це відносно самостійна одиниця (“цеглинка”), з яких вибудовується оригінальна конструкція конкретної освітньої програми. Логіка програми така: кожен модуль, реалізуючи свою мету, допомагає учасникам як батькам чи майбутнім батькам поступово усвідомити свій суб'єктний потенціал, далі – усвідомлювати цю суб'єктність як серцевину повноцінної особистості в дітях і поступово, долаючи стереотипи, відпрацьовувати навички повноцінного діалогу з дітьми. Для досягнення мети в кожному модулі використовуються різні інтерактивні форми (рольові ігри, міні-лекції, робота в малих групах, творчі завдання тощо). Тематичні модулі взаємно доповнюють один одного і кожен з них вносить свій вклад у реалізацію основних завдань освітньої програми. Освітня програма “Діалог як умова становлення повноцінної особистості дитини в сім'ї” складається з послідовної низки таких модулів:

- концептуальні засади тренінгу (усвідомлення концептуальних засад освітньої програми та основних шляхів сімейного виховання);
- світ дитини: особливості становлення (розвиток цілісного бачення становлення особистості дитини; засвоєння знань про вікові особливості її психічного розвитку, актуалізація ди-

тячих спогадів, особистісної інтерпретації становлення особистості дитини);

- спілкування з дитиною (розширення знань про механізми і особливості комунікативної взаємодії з дітьми, розвиток комунікативних умінь і навичок);

- самооцінка дитини (усвідомлення центральних механізмів особистісного розвитку, розвиток уміння конструювати сприятливі умови для становлення стрижневих особистісних властивостей, розвиток навичок самоаналізу і рефлексії);

- особистісний простір у сім'ї (розширення знань про психологічні кордони особистості, відпрацювання навичок асертивної поведінки у різних життєвих ситуаціях);

- усвідомлення наслідків негативної поведінки (усвідомлення і критичне осмислення стійких стереотипних настановлень у сімейному вихованні, відпрацювання навичок конструктивної взаємодії у ситуаціях негативної поведінки дітей);

- емоції та поведінка дитини (розширення і збагачення знань щодо ролі емоційної сфери у становленні особистості дитини, відпрацювання вмій емпатійного реагування на дитячу поведінку);

- діалогічна взаємодія в сімейних конфліктах (конструювання оптимальних умов для вирішення конфліктних сімейних ситуацій, відпрацювання вмій конструктивної (діалогічної) взаємодії у таких ситуаціях);

- підсумки (узагальнення результатів навчання, побудова реальних планів утілення ціннісних настановлень та одержаних знань, умінь та навичок у життя).

Після опрацювання розглянутої освітньої програми з майбутніми педагогами (та, водночас, майбутніми батьками) впродовж трьох повних днів для того, щоб відслідкувати, наскільки діалогічне середовище, змодельоване в освітній програмі, виступило спонукою для зовнішнього ініціювання внутрішніх ціннісно-сміслових процесів особистості кожного учасника, ми використали методику ситуативної самоактуалізації особистості Т. Дубовицької [6]. Її мета – діагностика ступеня самоактуалізації, що переживається людиною в різних контекстах (ситуаціях). Методика являє собою анкету, котра містить 14 пар характеристик особистості, що відображають стан самоактуалізації людини відповідно до опису самуактуалізованої особистості, за А. Маслоу.

Учасники освітнього діалогу повинні були оцінити себе (від 1 до 5 балів) за запропонованими параметрами, відповідаючи на запитання: 1) “Який я взагалі (найчастіше)?” 2) “Який я на заняттях освітньої програми?” Відтак за допомогою цієї методики ми намагалися виявити, якою мірою освітня програма сприяє самоактуалізації особистості, актуалізує її суб’єктивний потенціал, створюючи діалогічне середовище. Розподіл тестових балів учасників занять за кожним питанням (об’єм вибірки 26 осіб) представлено в табл.

Таблиця

Розподіл тестових балів

Питання	Мінімальний бал	Максимальний бал	Середнє арифметичне	Медіана	Середнє квадратичне відхилення
Який Я взагалі?	37	64	50,3	52	7,1
Який Я на заняттях?	43	70	56,5	56	4,2

Представлені результати загалом свідчать про високі показники самоактуалізації особистості в ситуації змодельованого засобами освітнього діалогу середовища. Як відзначають самі учасники, у процесі занять вони “переживають позитивні емоції, піднесення” (середній бал – 5), “захоплені тим, що відбувається” (5), “вирішують важливі проблеми, приймають важливі рішення, відкривають нове для себе” (4,8), “причетні до спільної справи, значущої для багатьох” (4,8).

Висновки. Культурний підхід у сфері сімейного виховання передбачає розвиток дитини як особистості, індивідуальності та активного суб’єкта діяльності і може бути реалізований лише на основі побудови діалогічної стратегії діяльності дорослого. Діалог є справді максимально адекватним середовищем розвитку особистості. Концепція діалогу дає змогу краще зрозуміти й альтернативні способи міжособової взаємодії (авторитарний, ліберальний, маніпулятивний тощо), окреслити орієнтири і засоби їх “діалогізації”.

Водночас представлена у формі освітнього діалогу інноваційна освітня програма “Діалог як умова становлення повноцінної особистості дитини у сім’ї”, актуалізуючи суб’єктний потенціал учасників, ситуативну самоактуалізацію, спрямована на становлення в майбутніх батьків і майбутніх педагогів, які працюватимуть з батьками, ціннісно-смыслових настанов у сфері сімейного виховання, розвиток діалогу як найбільш ефективного механізму розгортання особистісного потенціалу дитини.

Література

1. *Мамардашвили М. К.* Как я понимаю философию. – М.: Культура, 1992. – 365 с.
2. *Старовойтенко О. Б.* Проблема суб’єкта в культурній психології особистості // Людина. Суб’єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії // За заг. ред. В. О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 230–257.
3. *Шапиро А. З.* Психология, культура, биология // Психол. журн. – 1999. – Т. 20. – С. 123–126.
4. *Коул М.* Культурно-историческая психология: Наука будущего: Пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 1997. – 432 с.
5. *Библер В. С.* Нравственность. Культура, Современность (Философские раздумья о жизненных проблемах). – М.: Знание, 1990. – 64 с.
6. *Дубовицкая Т. Д.* Методика диагностики ситуативной самоактуализации личности: контекстный подход // Психол. журн. – 2005. – № 5. – С. 70–78.

© Радчук Г.К., 2008

Павел Горностай

ГРУППОВЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФЕНОМЕНЫ В СЕМЕЙНОЙ ПСИХОТЕРАПИИ

У контексті сімейних та родових систем описуються різні явища психіки, які належать до сфери групового несвідомого. Пропонується “голографічна” модель групової психіки, що складається з групової свідомості і групового несвідомого. Розглядаються такі прояви групового несвідомого, як “телепатичний” зв’язок між людьми, сімейні повторення і трансгенераційна передача родової інформації, сімейні міфи, “склепи” і “привиди”. Дається огляд основних методів дослідження групового (родового) несвідомого: геносоціограма, системні сімейні розстановки, психодрама та ін.

Ключові слова: групова психіка, групове несвідоме, сімейна система, сімейні історії, сімейні таємниці, сімейні міфи, сімейні “привиди”, трансгенераційна передача, геносоціограма, системні сімейні розстановки, психодрама.

В контексте семейных и родовых систем описываются различные явления психики, принадлежащие к области группового бессознательного. Предлагается “голографическая” модель групповой психики, состоящей из группового сознания и группового бессознательного. Рассматриваются такие проявления группового бессознательного, как “телепатическая” связь между людьми, семейные повторения и трансгенерационная передача родовой информации, семейные мифы, “склепы” и “призраки”. Дается обзор основных методов исследования группового (родового) бессознательного: геносоциограмма, системные семейные расстановки, психодрама и др.

Ключевые слова: групповая психика, групповое бессознательное, семейная система, семейные истории, семейные тайны, семейные мифы, семейные “призраки”, трансгенерационная передача, геносоциограмма, системные семейные расстановки, психодрама.

The various psychic phenomena in a context of family and clan systems which concern to area group unconscious are described in the article. The “holographic” model of the group mentality consisting of group consciousness and group unconscious is offered. Such manifestations group unconscious, as “telepathic” communication between people, family recurrences and transgenerational transmission of the clan information, family myths, “crypts” and “phantoms” are considered. The review of the basic methods of research group (clan) unconscious is given: genosociogram, system family constellations, psychodrama and others are given.

Key words: group mentality, group unconscious, family system, family histories, family secrets, family myths, family “phantoms”, transgenerational transmission, genosociogram, system family constellations, psychodrama.

Проблема. Семья является малой социальной группой, и ей, как и любому социальному объекту, должны быть присущи определенные групповые психологические феномены. Но семья имеет ряд особенностей, что делает ее практически уникальной среди других больших и малых групп. Наиболее важная особен-

ность – это развитость и устойчивость психологических связей между членами семьи и рода, что позволяет проявляться разнообразным феноменам группового бессознательного, функционирующего в пределах семейной и родовой систем. Анализ этих особенностей и феноменов мы попробуем осуществить в статье.

Понятие *групповой психики* как надиндивидуальной психической реальности – одно из самых дискуссионных в современной социальной психологии. Существует ли психика за пределами мозга? Можно ли говорить о коллективном разуме, групповом сознании и групповом бессознательном? Сегодня в теоретической психологии семьи господствующим является системный подход в изучении семейных групп. Коллективная психика семейной системы складывается не только из суммы индивидуальных психических реальностей, в нее обязательно надо включить обмен психологической информацией между людьми, который намного сложнее, чем мы это себе представляем. Он не сводится к обычной коммуникации, даже с учетом осознаваемого и неосознаваемого компонентов. Существуют такие формы передачи, которые нельзя объяснить общением между людьми. Особенно это касается связей между поколениями, когда потомки становятся носителями информации, которую они не могли получить непосредственно.

Цель статьи: в контексте семейных и родовых систем осуществить феноменологический обзор различных явлений психики, принадлежащих к области группового бессознательного.

В мировой психологии понятия, описывающие групповую психику, в частности *групповое бессознательное*, приобретают статус научных категорий: по крайней мере, их изучению начинают уделять серьезное внимание [1]. Наряду с другими понятиями социальной психологии групповая психика рассматривается как важная область исследования в научных трудах Института социальной и политической психологии АПН Украины. В частности, Н. Н. Слюсаревский [2] использует этот подход в новой трактовке и дефиниции *предмета социальной психологии*, благодаря чему он качественно отличается от предметов социологии и психологии личности. Есть и другие наработки, в частности, в рамках фрактальной психологии, концепций коллективного субъекта, психологии масс и социальных идентичностей (А. В. Брушлинский, В. А. Васютинский, Е. А. Донченко,

В. А. Татенко и др. [3–6]), из которых следует, что коллективная психика – больше чем простая метафора и представляет собой особую психологическую реальность.

Изучению феноменов группового бессознательного посвящены многие исследования в мировой психологии. В качестве наиболее важных достижений можно назвать идеи В. И. Вернадского о ноосфере, или сфере коллективного разума человечества; теорию архетипов коллективного бессознательного К. Г. Юнга [7]; понятие “со-бессознательное”, характеризующее общие бессознательные процессы двух и более людей, находящиеся в подобной связи, проявляющееся в феномене “теле” (Я. Л. Морено [8]).

Очень интересными являются исследования бессознательных процессов в больших группах людей (Г. Лебон, С. Сигеле, З. Фрейд, В. М. Бехтерев, С. Московичи, Х. Кохут и др. [9–12]); теория социальной идентичности (Г. Таджфел и Дж. Тернер [13]), а также концепции ролевой идентичности (Ч. Гордон [14], П. П. Горностай [15]); психология межгрупповых конфликтов, связанных с идентичностью (в частности этнической) больших групп (В. Волкан, П. Ф. Келлерман, Р. Кукиер и др. [16–18]).

В контексте психологии семьи заслуживают внимания концепции группового бессознательного в теории семейных систем (М. Боуэн и др. [19]), в частности работы по трансгенерационной передаче родовой информации, групповой лояльности к системе рода и т. п. (И. Бозормени-Наги, В. Де Гольжак, П. Ф. Келлерман, Я. Наор, Б. Хеллингер, А. А. Шутценбергер и др. [20–24]).

В социальной психологии стало устоявшимся понятие “*группа-как-целое*”, характеризующее группу как единицу и субъект социального взаимодействия, то есть как социальный объект, которому присущи свойства групповой психики. Группа как система представляет собой нечто большее, чем сумму составляющих ее элементов, что, по мнению А. Синга [1], наиболее характерно для групп двух типов: толп и синергетических групп. Но характер этих идентификационных процессов для этих групп различен: первым присуща деиндивидуация, а вторым – индивидуация. В этом контексте семейная и родовая системы представляют собой особые сообщества, и, как ни парадоксально это звучит, они объединяют обе эти характеристики.

Семья является одним из важнейших и интереснейших объектов групповой психологии. Ее уникальность определяется, прежде всего, огромным значением для развития личности. Семья является таким социальным институтом, в котором человек не только рождается физически, но и формируется как социальное существо со всеми его достижениями и проблемами. Семья программирует личность человека, задавая перспективы развития и накладывая жесткие ограничения на пути самореализации. Следовательно, человек всю жизнь несет в себе отражение социальных связей и отношений, которые существовали в семье.

Среди различных социальных объектов семейные группы относятся к наиболее развитым. Они представляют собой сложную систему индивидов, взаимодействующих между собой на всех уровнях психической активности, которые известны современной психологии. Для семьи в наибольшей мере присуще свойство системности, благодаря чему, собственно, и возникла системная семейная психотерапия.

Семейная система характеризуется значительной силой связей ее членов между собой. Они настолько сильны, что не теряют своей значимости даже тогда, когда человек обрывает все контакты с членами семьи, уезжая на большое расстояние. Причины этого несколько. Во-первых, человек, неся в себе систему семейных отношений, все нерешенные противоречия в отношениях с близкими интериоризирует, превращая во внутренние конфликты личности. Во-вторых, утрачивая семейные контакты, человек на самом деле не лишается семейных связей, они лишь переходят в область бессознательного, начиная воздействовать на человека вне контроля его сознания, иногда непредсказуемо.

Другой особенностью семейной системы является продолжительность действия семейных факторов. В системе семьи человек находится всю жизнь от самого рождения и даже до появления на свет. Рождаясь, человек попадает в уже сложившийся семейный микросоциум, который Я. Л. Морено назвал **“социальным атомом”**. Его социализация происходит при постоянном влиянии общественных факторов, среди которых семья занимает ведущее место, особенно для маленького ребенка. Но семья вписана в контекст истории рода, его традиции, устои, ценности. Человек представляет собой слепок не только системы семейных отношений, но и истории рода в целом.

По аналогии с индивидуальной психикой групповую психику можно условно разделить на *групповое сознание* и *групповое бессознательное*. В ракурсе психологии семьи эти две психологические реальности связаны с двумя сферами групповой психологической информации, которые наиболее ярко представлены в таких семейных феноменах, как семейные истории и семейные тайны. *Семейные истории* – это та часть групповой памяти рода, которую, как правило, передают в форме рассказов, большей частью сознательно. *Семейные тайны* – это то, о чем, как правило, не рассказывается, ибо связанные с ними события либо слишком страшные, либо постыдные и противоречащие морали, либо связаны со слишком большой несправедливостью. Как говорила А. А. Шутценбергер, о таких вещах нельзя говорить, но их невозможно забыть [24, с. 75]. Так всегда происходит: вытесняя какую-то информацию во избежание психической травматизации, мы переводим ее в область бессознательного, и она становится причиной медленной и более длительной травматизации не только для нас, но и для наших близких и потомков. По мнению А. А. Шутценбергер, “тайна – это всегда проблема” [там же].

Семейные истории и семейные тайны связаны с разными каналами передачи семейной информации: сознательной и бессознательной. Мы примерно знаем, как передаются семейные истории, как правило – в форме вербальной коммуникации. Но мы совсем мало знаем, как передаются семейные тайны, ибо эту передачу невозможно объяснить только невербальной бессознательной коммуникацией. Существует много гипотез, пытающихся ответить на эти вопросы. Часть из них оперирует понятием особых физических полей (например, лептонных), которые, существуя вне мозга человека, являются носителями и передатчиками информации.

Здесь не надо спешить с выводами и принимать недостаточно проверенные гипотетические модели за окончательную истину, но нельзя и пренебрегать тем, что существуют необъяснимые (вплоть до паранормальных) явления психики, которые связаны с бессознательным взаимодействием людей. Например, существует эмоциональная связь матери и ребенка, которая может проявляться на расстоянии, когда мать чувствует, что происходит с ее чадом. Не поддается классическому объяснению па-

мать потомков о событиях их предков, особенно драматичного или травматического характера. Например, по наблюдениям Я. Наора [22, с. 18], потомкам жертв Холокоста снятся повторяющиеся кошмары, свидетелями которых были их родители. При этом травмированное Холокостом поколение, как правило, не склонно рассказывать своим детям об ужасах пережитого ими, соблюдая, по выражению А. А. Шутценбергер “красноречивое молчание”. А многие (речь идет о погибших) вообще уже не могут ни о чем рассказать.

К описанным феноменам можно отнести и такие совершенно таинственные явления, как телепатия, которые в рамках семейных систем проявляются достаточно явно. Здесь речь идет не только о прямом угадывании чужих мыслей (это явление все же достаточно редко и встречается у сенсорно одаренных людей – экстрасенсов), а о такой связи между людьми, когда они эмоционально вовлечены в действия, переживания и мысли другого человека, чувствуя, что с ним происходит, порой на большом расстоянии. В психотерапевтической практике был случай, когда психолог с клиенткой (32 года) прорабатывали ее симбиотическую связь с мамой. Сеанс проходил с использованием техник монодрамы: достаточно эмоциональный “диалог” с мамой моделировался с помощью пустых стульев. После сеанса клиентка чувствовала себя великолепно, она, казалось, обрела автономность, которую давно не испытывала. Но каково было удивление, когда на следующий день позвонила мама (она жила в другом городе) со словами: “Доченька! Ты как-то говорила мне, что ходишь к психологу. Что вы там делали?! Я так плохо себя чувствовала...”.

Психотерапевтическая практика знает таких примеров немало. “Телепатические” связи становятся особенно явными, когда события выходят за рамки привычной обыденности, особенно – в минуты опасности, во время болезни, в случае смерти и в другие “пиковые” для нас и наших близких моменты. Как правило, подобные вещи наблюдаются не только у людей, обладающих необычными (экстрасенсорными) способностями. Это может происходить не только явно и сознательно, но и в “скрытой” форме, например, у человека происходит какое-то событие, которое, каким-то образом связано с тем, что в это же самое время случилось с кем-то из близких. Мы не имеем достаточно

научных объяснений всем этим феноменам, а существующие модели и концепции больше похожи на мифы, чем на доказательные теории.

Свойства групповой психики на примере семейной психологии можно описать на примере метафоры *голографической памяти рода*. Семейно-родовая память представляет собой своеобразную “голограмму”, в которой запечатлена информация (как сознательная, так и бессознательная), касающаяся всех событий, происходивших в этой системе. Физические свойства голограммы таковы, что каждый ее фрагмент, в отличие от фотографии, несет информацию не о локальной части изображения, а обо всем образе в целом. Следовательно, каждый человек (представитель рода), как кусочек этой “голограммы”, является носителем не только своей индивидуальной истории, но и истории рода в целом. Семейная и родовая информация представляет собой особое эмоционально-ментальное поле, в которое включен каждый человек.

Психологию семейной системы можно исследовать, рассматривая ее как элемент средних и больших групп. История жизни человека происходит не только в контексте жизни семьи и рода, но и общества в целом, включая этнические, религиозные, культурно-исторические связи и отношения (де Гольжак [21]). Рассматривая индивидуальную жизнь человека как совокупность поступков, решений, реализации планов и жизненных ошибок, можно ввести понятие *жизненного сценария* (К. Штайнер, [25]) как некой психологической программы, которой неосознанно человек подчиняется в реализации своей жизни. В связи с вышесказанным можно говорить не только об индивидуальных сценариях, сформированных на основе родительского программирования, но и о *семейных, родовых* и даже *культуральных сценариях*, которые представляют собой влияние группового бессознательного на поведение человека и, безусловно, относятся к феноменам групповой психики.

Существование семейных и родовых сценариев можно подтвердить случаями так называемой *трансгенерационной передачи* семейной информации, когда психологические проблемы, не проработанные на уровне одного поколения, “делегированы” потомкам, которые как бы становятся их носителями и сталкиваются с необходимостью их решения. Это можно про-

демонстрировать на примере синдрома семейных повторений, о которых писала А. А. Шутценбергер [24].

Одна из причин этих повторений заключается в существовании так называемой *неосознаваемой лояльности* к семье и роду, то есть переживания чувства любви к роду и своим близким, своеобразной благодарности к ним (исследования И. Бозормени-Наги [20]). В силу этого человек ощущает идентификацию с членами рода и предками, стремится тем самым быть похожим на них вплоть до повторения элементов судьбы, сценария, проблем, болезней и т. п. Это особенно касается тех случаев, когда семейная (родовая) система оказывается травмированной какими-то событиями, которые в свое время оказались непроработанными и которые могут в прямой или символической форме повториться с другими людьми и в другом месте.

Повторения имеют место и в отношении тех фигур в истории рода, которые в силу разных причин были “вытеснены” из памяти рода в область родового бессознательного. Повторяя элементы их судьбы, потомки как бы стараются искупить вину рода перед этими людьми за то, что те оказались “исключенными” фигурами. Информация рода может проявляться в самых невероятных формах, описанных, например, под обобщенным названием “синдром предков” [24]. Потомки могут испытывать потребность переживать за своих предков чувство обиды, вины, невыраженную скорбь, что может проявляться в самых разнообразных формах (вплоть до психосоматических симптомов).

Среди групповых феноменов семьи очень интересны так называемые *семейные мифы*, представляющие собой своеобразные коллективные верования, основанные на некоторой доле истины, но с наслоением ошибочной информации вплоть до фантастических представлений. Например, семья может идеализировать кого-то из своих членов (предков), возводя в ранг героев и соответственно строить все семейные отношения (миф “Мы дети героев”). Или преувеличивать, возводить в культ семейную сплоченность, заставляя всех играть соответствующие роли и игры (миф “Мы дружная семья”). Семейные мифы могут быть формой стереотипов, предрассудков, предубеждений, играя роль родительских предписаний в семейных сценариях, ограничивающих индивидуальную свободу своих членов и их самореализацию. Они могут быть деструктивными, “консервируя” пси-

хологические проблемы вместо их разрешения, потому что подменяют собой действительность.

Деструктивные изменения в семейной системе могут приводить к явлениям, на первый взгляд кажущимся невероятными. Например, феномены так называемых призраков возникают как результат представленности в сознании людей тех фигур, которые или по каким-либо причинам оказались “не похороненными” (в прямом или переносном смысле), либо у живых нет возможности “отпустить” умерших, смирившись с утратой. По мнению А. А. Шутценбергер, Н. Абрахама и М. Терек, “*склепы*” и “*призраки*” являются феноменами группового бессознательного рода. “Склеп” – это некое искусственное бессознательное, расположенное внутри “Я” (moi), результат потери объекта, нарциссически необходимого, причем эту потерю нельзя открыто признать, из-за тайны, которую делят носитель “склепа” и “потерянный объект” [24, с. 190]. “Призрак – это образование бессознательного, которое имеет особенность никогда не быть осознанным <...> и возникает в результате перехода (каким образом – еще предстоит определить) из бессознательного родителя к бессознательному ребенку” [26, с. 391].

Существует много разных случаев похожей феноменологии, включая объекты, возникающие в процессе групповой психотерапии. Так, при психодраматической проработке семейной истории могут актуализироваться сновидения, какие-то смутные образы (иногда похожие на призраки), полу-фантазии, символизирующие, например, тайну умершего ребенка, пропавшего без вести родственника, репрессированного (и неоправданного) предка, то есть все, что невозможно (страшно, стыдно и т. п.) вспоминать, но и нельзя забыть.

Групповые психологические феномены давно и успешно используются в различных практиках психотерапии. Работа с семьей как системой обязательно предполагает экскурс в семейное и родовое бессознательное, что способно дать массу информации для психотерапевта и клиента. Одной из таких форм является *геносоциограмма* как своеобразная карта родовой информации [24]. Воспроизведение информации рода происходит в терапевтическом времени и пространстве, когда предметом терапевтического исследования становится история рода. Одним из самых интересных в этой связи является метод *системных*

семейных расстановок, который строится на этих идеях и в котором в искусственных “лабораторных” условиях удастся воссоздать систему бессознательной родовой информации и даже влиять на нее психотерапевтическими средствами [23]. Аналогичным образом семейная система может исследоваться в **психодраме** [8].

В заключение можно сделать некоторые *выводы и обобщения*. Информация, относящаяся к семье, роду, семейной истории, носит системный характер, то есть происходит в тесной и сложной взаимосвязи индивидуальной информации и индивидуальной психики отдельных представителей рода. Аналогично индивидуальной психике групповая психика состоит из группового сознания и группового бессознательного, которые функционируют в общем для рода информационном поле, существующем в собственном пространстве и времени (объединяющем время разных поколений людей). Основные формы группового сознания и группового бессознательного – это семейные истории и семейные тайны. Все проблемные области, связанные с семейной информацией, относятся к области группового бессознательного и проявляются в виде разнообразных феноменов: семейные повторения и синдром годовщины, семейные мифы, “склепы” и “призраки”, проявление “теле” и других форм бессознательной связи на расстоянии между членами рода. В процессе психотерапии семейных проблем мы обязательно должны исследовать область семейного и родового бессознательного, воссоздавая его в психотерапевтическом пространстве и времени.

Литература

1. *Singh A.* The Group Unconscious: A Synthesis Paper. – Режим доступа: <http://www.johnniemoore.com/blog/archives/synthesis.pdf>.
2. *Слюсаревський М. М.* Методологічна ситуація у психологічній науці і перспективи соціальної психології // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 10 (13). – С. 3–13.
3. Психология индивидуального и группового субъекта / Под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 368 с.
4. *Донченко Е. А.* Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социальной жизни). – К.: Знання, 2005. – 323 с.
5. Основи фрактальної психології: Проект психоекологічного відновлення / За ред. О. А. Донченко. – К.: Міленіум, 2006. – 472 с.

6. *Васютинський В. В.* Інтеракційна психологія влади. – К.: Вид. Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.
7. *Юнг К.* Психологія і алхімія: Пер. с англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – 592 с.
8. *Морено Я.* Психодрама: Пер. с англ. – М.: Апрель Пресс: ЕКСМО-Пресс, 2001. – 528 с.
9. *Лебонь Г.* Психологія народів і мась: Пер. съ франц. – СПб.: Изд. Ф. Павленкова, 1896. – 329 с.
10. *Фрейд З.* Масова психологія і аналіз людського “Я” // “Я” і “Оно”: Труды разных лет. – Тбилиси: Мерани, 1991. – Кн. 1. – С. 71–138.
11. *Бехтерев В. М.* Коллективная рефлексология. – Петроград: Колос, 1921. – 432 с.
12. *Kohut H.* Self Psychology and the Humanities. – New York: Norton, 1985. – 290 p.
13. *Robinson W. P.* (Ed.) Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 1996. – 386 p.
14. *Gordon Ch.* Development of evaluated role identities // Annual Review of Sociology. – 1976. – V. 2. – P. 405–433.
15. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. – К.: Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
16. *Volkan V.* Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 1997. – 280 p.
17. *Kellermann N. P. F.* Transmission of Holocaust Trauma. National Israeli Center for Psychosocial Support of Survivors of the Holocaust and the Second Generation. – Режим доступу: <http://peterfelix.tripod.com/home/trans.htm>.
18. *Кукиер Р.* Психодрама Человечества. Действительно ли это утопия? // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 29–42.
19. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика // Под ред. К. Бейкер и А. Я. Варги. – М.: Когито-Центр, 2005. – 496 с.
20. *Boszormenyi-Nagy I.* Invisible Loyalties: Reciprocity in Intergenerational Family Therapy. – Brunner/Mazel, U.S.A., 1984. – 215 p.
21. *Гольжак де В.* История в наследство: Семейный роман и социальная траектория: Пер. с фр. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2003. – 233 с.
22. *Наор Я.* Театр Холокоста // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 4. – С. 15–30.
23. *Хеллингер Б.* Порядки любви: Разрешение системно-семейных конфликтов и противоречий. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 400 с.

24. Шутценбергер А. А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2001. – 240 с.
25. Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2003. – 416 с.
26. Abraham N., Török M. L'écorce et le Noyau. – Paris: Aubier-Flammariion, 1978. – 172 p.

© Горностай П.П., 2008

Людмила Никоненко

ДО ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРУПОВОГО НЕСВІДОМОГО: ГІПОТЕЗИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглянуто інтегративний підхід до дослідження механізмів групового несвідомого, який поєднує в собі надбання трьох наук: психології, біології, фізики. Сформульовано гіпотези щодо ймовірних механізмів функціонування родинного несвідомого (паралельний процес, домінуюча позиція, домінуюча фігура).

Ключові слова: групове несвідоме; механізми функціонування групового несвідомого: паралельний процес, домінуюча фігура, домінуюча позиція.

Рассмотрен интегрирующий подход к исследованию механизмов группового бессознательного, объединяющий достояния трех наук: психологии, биологии, физики. Сформулированы гипотезы о возможных механизмах функционирования семейного бессознательного (параллельный процесс, доминантная позиция, доминантная фигура).

Ключевые слова: групповое бессознательное; механизмы функционирования группового бессознательного: параллельный процесс, доминантная позиция, доминантная фигура.

Intergrated approach to research of group unconscious mechanisms which combines achievements of three sciences: psychology, biology, physics is considered in the article. Hypotheses concerning possible mechanisms of functioning of family unconscious (parallel process, dominant position, dominant figure) are suggested.

Key words: group unconscious; family unconscious mechanisms: parallel process, dominant position, dominant figure.

Проблема. Групове, колективне та індивідуальне несвідоме як предмет наукового дослідження завжди викликало великий інтерес у психологів минулого, та й досі породжує не менш численні гіпотези, теорії, твердження у сучасному науковому світі. З. Фройд, К. Г. Юнг, Р. Асаджолі, Е. Берн, Я. Морено, Б. Хеллінгер, А. Шутценбергер, П. П. Горностай – далеко не повний перелік учених, які приділяли і приділяють увагу різноманітним аспектам цього феномену [1–7]. Історія та сучасний стан досліджень несвідомого представлено значною кількістю описових, констатуючих теорій. Але наукове розуміння сутності механізмів функціонування групового несвідомого, на наш погляд, сьогодні неможливе без переходу від описів та констатації до вимірювання і прогнозування. Мультидисциплінарний підхід до дослідження механізмів групового несвідомого, який поєднує в собі надбання трьох наук – психології, біології, фізики, дає змогу розглянути досліджувану тему з різних позицій.

Мета статті: висвітлити ймовірні механізми функціонування групового несвідомого під кутом зору здобутків трьох наук – психології, біології, фізики.

Предмет дослідження: механізми функціонування групового несвідомого. *Об'єкт дослідження:* механізми функціонування родинного несвідомого.

Спробуймо поглянути спочатку на малу групу **очима фізика**. Тож висвітлення проблеми функціонування родинних систем у засновку нашої статті спиратиметься на положення фізики (розділ “магнетизм та електрика”) і теорію функціонування систем. З погляду фізика будь-яку людину можна розглядати як електромагнітну одиницю і систему водночас. Їй притаманні певні характеристики, які можна визначити через процедури вимірювання за допомогою спеціальних приладів. Найважливіші серед цих характеристик – опір, полярність, векторне розташування в просторі, рівень електромагнітного потенціалу тощо.

У спільному часовому, просторовому, соціальному середовищі члени родини взаємодіють між собою, не тільки утворюючи особистісні і соціальні контакти, – вони вступають у взаємодію як окремі елементи електромагнітної системи. Тобто родина

являє собою цілісну систему, яка складається з окремих членів, розташованих у просторі певним чином. У процесі взаємодії учасники залежно від стадії розвитку родинної системи спільно проходять шлях від хаосу до визначеності, функціональності і знову до дезінтеграції в окремих випадках (наприклад, при розлученні). Можливо, етапи розвитку родинної системи є поетапним пошуком найбільш ергономічного, ефективного способу взаємодії та співіснування унікальної електромагнітної системи?

Коли родина досягає певного рівня зрілості, стан системи стає більш стабільним. Різка зміна фізичних параметрів (розташування в просторі; сила, спрямованість електромагнітного поля, опору та інших параметрів) або психологічних характеристик учасників (зміна статусу, суб'єктивного сприйняття, самосприйняття тощо) у родинній системі призводить до виникнення дисбалансу в системі в цілому. Причому дестабілізують її і позитивні, і негативні зміни. Цей постулат багатократно підтверджено теорією і практикою системної психотерапії, напрацюваннями у сфері лікування залежностей (хімічних або психологічних).

З приходом у сім'ю нової людини (народження малюка, заміжжя або одруження дітей) баланс у родинній системі порушується, що може сприйматися її членами як криза. Відмінність цієї ситуації від утворення абсолютно нової групи полягає в тому, що в більш-менш прояснених для інших учасників взаємодії умовах нова людина тут шукає для себе комфортне місце. Адже є налагоджені раніше зв'язки (емоційні та енергетичні) між окремими учасниками і міні-групами (якщо такі сформовано). У випадку ж раптового виходу із системи людини (внаслідок смерті, зміни місця проживання тощо) у групі утворюється "вакантне місце". За Шутценбергером, вакансія може бути прийнята якимось іншим членом системи чи кандидатом (або ж нав'язується йому) ззовні задля збереження цілісності групи [5].

Вважаємо, що векторне розташування людей як складових родинної системи створює в просторі унікальну конфігурацію, яка є найбільш економною та ефективною для даного угруповання індивідів. Одночасно з процесом опанування простору і створення спільного поля триває процес адаптації інтрапсихічних процесів учасників групи до такої конфігурації. Теорія групового імаго Е. Берна ілюструє ці процеси [3]. Як бачимо, інтрапсихічні процеси (наприклад, внутрішні образи, емоції, пси-

хосоматичний стан тощо) розвиваються одночасно з формуванням спільного силового поля.

К. Левін, посилаючись і на закони фізики, і на постулати психології, наголошує, що спільний потенціал групи не є простою сумою окремих складових системи [8]. Взаємовплив і взаємозв'язок спільного та індивідуальних полів у групі – постійний процес. Електромагнітне поле окремої людини впливає на спільне поле родини. І, навпаки, поле родини впливає на окремих суб'єктів взаємодії (у соціальній психології відомий ефект зміни психофізіологічних реакцій і станів людини в присутності інших людей). Дослідження психофізіологів, медиків також свідчать про зміну електромагнітних показників людини залежно від її психоемоційного стану. Прикладом активного використання цих закономірностей є “детектор брехні”. Аналізуючи електромагнітні показники людини, експериментатор може ідентифікувати стани тривоги, страху, радості, впевненості або інші емоції. Слід зазначити, що взаємодія елементів електромагнітної системи (живих і неживих) є процесом автоматичним і відбувається неусвідомлено.

Погляньмо тепер на малу групу *очима біолога*. Для цього скористаємося теоріями та напрацюваннями Ч. Дарвіна, В. І. Вернадського, В. О. Межжеріна [9–11].

Теорія Ч. Дарвіна утверджує ідею еволюційного відбору, який відбувається завдяки випадковим, неспрямованим спадковим змінам тварин і рослин (у т. ч. й людини). У своїх працях учений трактує розвиток як результат виживання і розмноження видів та особин, найбільш пристосованих до мінливих умов навколишнього світу. Рушійна сила еволюції діє також на раси, народи, нації, групи, родини. Існування різноманітності моделей поведінки, які конкурують між собою, – невід'ємна складова еволюційного процесу. У поняття “боротьба за існування” Дарвін включав боротьбу особини не тільки за життя, а й за успіх у розмноженні [9].

Ще одна цікава біологічна теорія, яку ми пропонуємо використати в обговоренні проблеми групового несвідомого, – концепція В. О. Межжеріна про пульсуючу біосферу [11]. Автор цієї теорії вважає, що світ побудовано за принципом “матрьошки”: одне утворення являє собою внутрішнє утворення іншого, і тому формуються вони за образом і подібністю, оскільки тільки

за такої умови одне може точно прилаштуватися до іншого. Теорія “матрьошки” може бути використана для пояснення підпорядкування та взаємоузгодження таких утворень, як нація, народність, спільнота, громада, рід, родина, окрема людина. Інтегрованість та успішність кожного утворення в ієрархії неможливі без підпорядкування нижчого рівня ієрархії вищому.

У психології ідея “матрьошки” знайшла своє відображення у фрактальній психології О. А. Донченко [12]. Фізики також не залишили поза увагою фрактальні закономірності, зокрема у фізиці мікросвіту (Н. В. Косинок, В. Д. Шабетник та ін.). Тобто фрактальність є обов’язковою умовою функціонування систем.

Положення про співвідношення індивідуальних і групових потреб у системі біологічних істот – інший аспект теорії В. О. Межжеріна, на яку ми спираємося. Автор зауважує, що вірогідність виживання окремої особини в групі більша завдяки економії сил, що витрачаються на захист від зовнішньої небезпеки, утримання меж існування даної групи біологічних істот. З іншого боку, вірогідність передавання індивідуальних характеристик особини (біологічні, поведінкові та інші ознаки) наступному поколінню і виживання її нащадків залежить від того, наскільки успішно вона зможе реалізувати в групі власні потреби (їжа, питна вода, територія, доступ до спарювання тощо). Ці дві тенденції (індивідуалізації та інтеграції в групі) виглядають як антагоністичні. Посилення тенденції до інтеграції у групі призводить до послаблення тенденції індивідуалізації, і навпаки. Ідея єдності процесів соціалізації та індивідуалізації знаходить своє підтвердження в дослідженнях В. І. Гордієнка, П. П. Горностая [6; 7; 13].

На наш погляд, для людини мислячої процес еволюції не обмежується передаванням найбільш життєвостійких генів. Конкуренція менталітетів, стилів мислення, соціально-психологічних настанов, життєвих сценаріїв – невід’ємна складова процесу еволюції людини як біологічного виду. Тому можливість реалізувати власні моделі поведінки і соціально-психологічні характеристики в групі, передати їх наступним поколінням або іншим учасникам групи – завдання не менш важливе, ніж біологічне виживання особистості. Переваги має та особина, група, рід, нація, моделі поведінки якої найбільш придатні для біологі-

чного і психологічного виживання в певній історичній, соціально-психологічній ситуації.

В. І. Вернадський у своїх працях [10; 14] розглядав людство як цілісну систему, що взаємодіє з навколишнім світом. Єдина система, якій притаманне спільне поле, що активно впливає на оточуючий фізичний світ, перегукується з класичними теоріями психології. З. Фройд, К. Г. Юнг, Р. Асаджолі, Е. Берн, Б. Хеллінгер, А. Шутценбергер та інші видатні іноземні і вітчизняні класики психологічної науки торкалися у своїх дослідженнях феноменів колективного, родинного та індивідуального несвідомого, їх проявів і впливу на фізичне оточення групи або людини. Тому подальше дослідження механізмів функціонування групового несвідомого в поєднанні з науковими здобутками класиків біології, на наш погляд, є перспективним і захопливим. Зазначимо також, що як і у фізиці, у біології несвідомий характер групових процесів є функціональним. Плем'я папуасів, сучасна європейська народність чи будь-яка інша група, що проживала в доісторичний період, бере участь у процесі еволюційного розвитку людства незалежно від рівня свого інтелектуального розвитку, матеріально-технічного середовища.

Поряд з безумовними індивідуальними рефlekсами, завдяки яким немовля може вижити (рефлекс смоктання, хватання та ін.), існують безумовні рефлекси групи. Саме вони є запорукою виживання і розвитку спільнот людей, забезпечуючи їх більш успішне виживання, ніж поодинокі. Наведені нижче ефекти, відомі із соціальної психології, підтримують життєдіяльність групи: соціальне ліниство; групомислення; деіндивідуалізація; соціальна фасилітація; зміна психофізіологічних реакцій і станів людини в присутності інших людей; групова поляризація. Хоч більшість відомих цих ефектів і призводить до зниження індивідуальної продуктивності й нівелювання особистості, але під кутом зору еволюційного процесу це є продуктивна економія енергії, про що писав свого часу Межжерін [11].

Що ж являє собою мала група *очима психолога*? Щоб проаналізувати стан вивчення нашої проблеми, оглянемо найвідоміші теоретичні концепції в галузі психології.

Так, К. Левін у своїй “теорії поля” зауважував, що група людей не є простою сумою їх індивідуально-психологічних характеристик. Спільно вони утворюють унікальну єдність, жит-

тедіяльність якої підпорядковується законам групової динаміки [8]. Автор не розглядав при цьому психофізіологічні та електромагнітні процеси в групі, а приділяв увагу соціально-психологічному потенціалові.

Геніальним поступом у розвитку психологічного знання стала теорія З. Фройда та його послідовників, які вперше предметом наукового дослідження зробили феномени колективного та індивідуального несвідомого [1].

Важливе місце в нашому аналізі відведено системній психотерапії, зокрема доробку Б. Хеллінгера, А. Шутценбергера [15; 16] та ін. прихильників цього напрямку, які досліджували родини та інші спільноти людей (заклади освіти, інші організації). Хеллінгер наголошував, що відносини необхідні для нашого виживання; вони дають можливість розкритися, але разом з тим примушують нас прямувати до цілей, які лежать по інший бік наших бажань і прагнень [4]. Умовою благополуччя роду та окремої родини дослідник вважав дотримання кількох основних правил, які ми наводимо нижче, розглядаючи їх з позицій еволюційної теорії.

Порядок – це дотримання певної ієрархії у стосунках між батьками, дітьми та іншими членами родинної системи. Завдяки дотриманню “правильного порядку” в системі можливе дотримання законів наслідування позитивних моделей попередніх поколінь (що реалізується через символічний ритуал “поклону”) та змінюваності (ритуал “благословення”).

Право належати до системи забезпечує рівні права всіх учасників системи бути в ній. Якщо людина прийшла в цей світ і вижила в ньому, то її гени, її моделі поведінки, її спосіб взаємодії зі світом і людьми довели свою функціональність і право на прийняття. Коли система втрачає особу, інший член родини бере на себе функцію заміщення втраченого системою задля підтримки її функціональності.

Згідно із **законом цілого числа** благополуччя кожного представника і всієї системи в цілому можливе тільки тоді, коли у всіх, хто належить до системи, є своє гідне місце в “душі і серці”. Тобто за людиною не тільки формально визнається право належати до системи, а й відображається її присутність у нарративних історіях, внутрішніх образах інших представників системи, зазначала Т. М. Титаренко у доповіді на звітній сесії Ін-

ституту соціальної та політичної психології 2008 року. Виключення якогось члена із спільної наративної історії системи призводить до виникнення “вакантного місця”, що потребуватиме заповнення за рахунок найбільш залежних членів системи або залучених ззовні кандидатів.

Баланс між “брати” і “давати” допомагає учасникам стосунків уникати надмірної залежності, що може призводити до неможливості для одного з них бути позитивно автономним і самостверджувальним. Однак існують стосунки (батьки–діти, учитель–учень, лікар–пацієнт, психотерапевт–клієнт тощо), де неможливість балансу забезпечує еволюційний розвиток системи.

Згода з долею виявляється в тому, що несприятливі або щасливі події в житті окремої людини або групи сприймаються як належне, без ігнорування, заперечення або почуття провини. Адаптивні механізми у випадку незгоди спотворюють реальність, заважаючи системі позитивно адаптуватися до нової ситуації.

Прийняття змінюваності світу і сімейної системи дає родинній системі можливість ефективно адаптуватися до нових соціально-психологічних, історичних, економічних умов.

Таким чином, у момент входження в групу та в процесі адаптації до її умов людина втрачає свою автономність. Надалі вона живе і працює за усвідомленими та неусвідомленими нормами цієї групи, які Хеллінгер назвав “совістю”. Деталізація змісту групових норм П. П. Горностаєм [7] дає змогу виділити складові “совісті” як свідомо і несвідомо прийняті групою правила, принципи, ритуали, заборони, дозволи, таємниці, міфи. Саме вони і створюють соціально-психологічну унікальність групи. Належність людини до певної групи можлива тільки в разі її зовнішньої і внутрішньої згоди із “совістю групи”. Відтак входження в групу та адаптація до неї – це завжди процес відмови особи від частини індивідуальних потреб і домагань задля забезпечення її безпеки, отримання схвалення групи [2]. Завдяки групі людина виживає не тільки як фізична, а і як соціально-психологічна істота.

Узагальнивши надбання психології, біології та фізики у вивченні проблеми родинного несвідомого, можемо сформулювати низку гіпотез, доказ або спростування яких сприятиме розширенню розуміння механізмів функціонування групового несвідомого.

Паралельний процес – психологічний, енергетичний, соматичний стан людини, який передається від неї оточуючим і відтворює ситуації з минулих часів та систем у ситуації “тут і тепер”. Потреба особистості ініціювати власні паралельні процеси в групі (у вигляді моделей поведінки, улюблених емоцій, унікального способу світосприймання, просторового оформлення спільного простору тощо) має еволюційний характер подібно до потреби передавати нащадкам гени.

Паралельні процеси мають, з одного боку, психологічну природу і виявляються у вигляді внутрішніх образів, відчуттів, емоцій, особливостей когнітивних процесів, які переживає індивід. З іншого боку, переживання паралельного процесу призводить до зміни електромагнітних показників людини або системи, до якої вона належить. Унаслідок таких змін може трансформуватися реальне просторове розташування учасників родинної системи. І, навпаки, гармонізація просторового розташування (наприклад, за допомогою пісочної психотерапії, психодрами, сімейних розстановок, шаманських та окультних практик тощо) дає можливість збалансувати внутрішній світ членів родинної системи.

Приклади паралельних процесів: феномен “теле” (психодрама); перенесення і контрперенесення; системна психотерапія Б. Хеллінгера тощо.

Домінантна фігура – людина, яка в певний момент життєдіяльності групи ініціює і поширює на інших її учасників власний паралельний процес. Психологічна, енергетична, просторова ситуація в групі відображатиме інтрапсихічні процеси, притаманні домінантній фігурі в даний момент часу.

Правила домінанти:

1) група вибудовує паралельний процес під учасника з найбільш сильною енергією (позитивного або негативного характеру). Вибір домінантної фігури відбувається несвідомо;

2) чим нижчий статус учасника групи, тим вищий рівень емоцій повинен він відчувати і демонструвати для заняття домінантної позиції;

3) учасник групи, що є ситуативним лідером, ініціює паралельні процеси в системі в момент свого лідерства;

4) чим вищий статус учасника групи, тим нижчий рівень емоцій потрібен для підтвердження домінантної позиції. Тож

психологічна ситуація в групі найчастіше відобразатиме інтрапсихічні процеси лідера. Це відбувається завдяки: формальній або неформальній владі лідера змінювати географічне розташування інших учасників (наприклад, місце просторового розташування); можливості приймати в групу кандидатів, компліментарних йому сценарно, або позбавлятися від тих, які не прийняли паралельний процес;

5) одночасне виникнення в групі двох або більше домінуючих фігур призводить до конкуренції паралельних процесів, відкритих або прихованих конфліктів за вплив на групу. Це може дестабілізувати стан групи або призвести навіть до її руйнування, розпаду.

На наш погляд, лідерство є не тільки питанням доступу до матеріальних ресурсів, що дає змогу розраховувати на безсмертя через нащадків. Лідерство – це ще й можливість відтворювати свої психологічні сценарії, поведінкові патерни, улюблені емоції за допомогою паралельних процесів, що ініціюються лідером серед інших, підлеглих, учасників групи.

Механізмами передавання паралельних процесів можуть бути:

- реальне або уявне (у вигляді внутрішніх образів) просторове розташування учасників групи;
- нерівномірність сприймання комунікацій: комунікації зверху–вниз проходять більш ефективно, ніж знизу–вгору. Звідси можна виокремити діапазони коефіцієнтів сприймання інформації (знизу–вгору і зверху–вниз), притаманні авторитарним, демократичним і ліберальним соціальним системам;
- спроможність і повноваження лідера накладати санкції, виключати з групи або, навпаки, заохочувати тих, хто “приймає” паралельний процес;
- розповідь нарративних історій. Завдяки другій сигнальній системі слухачі або глядачі відтворюють в уяві ситуацію зі всіма її психологічними, психофізіологічними, географічними контекстами і сприймають її як реальну. “Я шукаю місце у твоїй історії, для тебе є місце у моїй історії” – при постійній взаємодії у межах групи люди змушені ідентифікуватися з окремими персонажами історій інших учасників. Якщо навіть ідентифікація не відбулася, може спостерігатися несвідоме нав’язування ролі, зауважує П. П. Горностай [6];

- “заразливість” деяких емоцій;
- свідомий контракт у психотерапевтичній діаді або групі (клієнт–терапевт, протагоніст у психодрамі або родинних розстановках). У першому випадку згода терапевта на роботу з перенесеннями може плавно трансформуватися в контрпереносні процеси. Тоді вже не клієнт, а терапевт ініціює в діаді власні паралельні процеси. У випадку психотерапевтичної групи учасники також дають усвідомлену згоду на програвання теми протагоніста. У процесі сесії паралельні процеси, до яких прилучаються завдяки протагоністу учасники психотерапевтичної взаємодії, слугують джерелом інформації про систему протагоніста.

Висновки. Дослідження механізмів функціонування родинного несвідомого – складна мультидисциплінарна проблема, яка потребує подальшого теоретичного та експериментального опрацювання. Підтвердження або спростування положень, висвітлених у нашій статті, дасть змогу розширити розуміння сутності феноменів групового, родинного та індивідуального несвідомого.

Література

1. *Фрейд З.* Введение в психоанализ: Лекции. – М.: Наука, 1991. – 456 с.
2. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди: психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы: Пер. с англ. / Общ. ред. М. С. Мацковского. – М.: Центр общечеловеч. ценностей, 1996. – 336 с.
3. *Берн Э.* Групповая психотерапия: Пер. с англ. – М.: Академ. проект, 2000. – 464 с.
4. *Хеллингер Б.* Порядки любви: Разрешение системно-семейных конфликтов и противоречий. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 400 с.
5. *Шутценбергер А. А.* Синдром предков: Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2005. – 250 с.
6. *Горноста́й П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. – К.: Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
7. *Горноста́й П. П.* Проблема группового бессознательного в социальной психологии // Наук. студії із соц. та політ. психології: 36. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 18 (21). – С. 30–39.
8. *Левин К.* Теория социального поля в социальных науках.: Пер. с англ. – СПб.: Сенсор, 2000. – 368 с.

9. *Дарвин Ч.* Происхождение видов путем естественного отбора, или Сохранение благоприятствуемых пород в борьбе за жизнь: Пер. с англ. / Отв. ред. акад. А. Л. Тахтаджян. – СПб.: Наука, 1991.
10. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере. – Режим доступа: <http://www.nbuu.gov.ua/vernadsky/e-texts/index.html#noosphere>.
11. *Межжерин В. О.* – Режим доступа: <http://www.zn.ua/3000/3320/31985>.
12. *Донченко Е. А.* Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социальной жизни). – К.: Знання, 2005. – 323 с.
13. *Гордієнко В. І.* Психологія особистісно орієнтованої підготовки учнівської молоді: Наук.-метод. посіб. / Г. О. Балл, М. В. Бастун, В. І. Гордієнко та ін. – К.: УПППО АПН України, 2002. – 284 с.
14. *Вернадский В. И.* Автотрофность человечества. Русский космизм: Антология философской мысли / Сост. С. Г. Семенова, А. Г. Гачева; Вступ. ст. С. Г. Семеновой. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 368 с.
15. *Хеллингс Б.* Порядки любви: Разрешение системно-семейных конфликтов и противоречий. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 400 с.
16. *Шутценбергер А.А.* Синдром предков: Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2005. – 250 с.

© Никоненко Л.В., 2008

Руслан Ильченко

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СЕМЬЯ III ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ

Насильство і депривація в сучасній сім'ї призводять до розвитку залежностей (від хімічних речовин, роботи, азартних ігор, релігії тощо) та різних видів компульсивної поведінки. Метод Мюррей є унікальною терапією наслідків насильства, травм і депривації, пропонуючи інструменти для становлення здорової, урівноваженої особи, яка гармонійно розвивається фізично, емоційно, інтелектуально та духовно.

Ключові слова: насильство, депривація, травма, залежність, сімейна система, здорова й урівноважена особа, метод Мюррей.

Насилие и депривация в современной семье приводят к развитию зависимостей (от химических веществ, работы, азартных игр, религии и т.д.) и различных видов компульсивного поведения. Метод Мюррей является уникальной терапией последствий насилия, травм и депривации, предлагая инструменты для становления здоровой уравновешен-

ной личности, которая гармонично развивается физически, эмоционально, интеллектуально и духовно.

Ключевые слова: насилие, депривация, травма, зависимость, семейная система, здоровая и уравновешенная личность, метод Мюррей.

In a modern family deprivation and violence lead to the development of different kinds of addiction (chemical substances, job, gambling, religion etc.) and different kinds of compulsive behavior. Murrays method is a unique therapy for violence consequences, traumas and deprivation, it offers tools for maintaining a healthy and well-balanced personality which develops physically, emotionally, intellectually and spiritually in a harmonical way.

Key words: violence, deprivation, trauma, addiction, family's system, healthy and well-balanced personality, Murrays method.

Проблема. Проблемы современной украинской семьи, в частности семейного насилия, являются приоритетными для социальной политики и привлекают особое внимание. По официальным данным, люди чаще всего встречаются с насилием в семье. Ежедневно 30–40% вызовов милиции касаются случаев домашнего насилия, приводящих к получению травм женщинами, детьми, реже – мужчинами. В то же время, как свидетельствуют данные социологических опросов, почти 70% людей когда-либо подвергались разным видам насилия в семье.

По данным Украинского института социальных исследований, только 27% опрошенных считают насилием ругательства, 32% – унижение, 49% – избиение, 56% – изнасилование. Т.е. только половина опрошенных считает изнасилование фактом насилия.

Целью статьи является анализ видов насилия в семье, их последствий и влияния на личность, а также рассмотрение эффективного метода помощи людям, пострадавшим от насилия и депривации, – метода Мюррей.

Для начала рассмотрим *условия формирования здоровой, уравновешенной личности и виды насилия.*

Будь то семья или образовательное, воспитательное, медицинское, религиозное, военное или другое учреждение, главной его задачей, бесспорно, является помощь в становлении и раз-

витии личности его воспитанников. Один из факторов формирования личности – развитие у индивида чувства собственного достоинства. Каждый человек должен ощущать свою индивидуальность и значимость в обществе. Начиная с планирования беременности родителями, желания иметь ребенка любого пола, трепетного отношения к беременности и родам, закладываются основы чувства собственного достоинства у ребенка. Он ощущает себя желанным и принятым, что, в свою очередь, важно для формирования здоровой самооценки и становления его как уравновешенной личности. И, наоборот, если ребенок или взрослый человек не ощущает свою ценность, это разрушает его как личность.

Всемирная Организация Здравоохранения определяет здоровье как физическое, психическое, социальное и духовное благополучие. Составляющими личности являются: физическая (тело, органы и т. д.), психическая (мыслительные процессы, воля, сознание, чувства, эмоции и т. д.), духовная (любовь, система ценностей, убеждения, верования и т. д.), социальная (работа, семья, учебные заведения и т. д.). Эти четыре сферы оказывают взаимное влияние друг на друга. Наша задача в развитии личности, согласно Мэрилин Мюррей, – работать над своими физической, интеллектуальной, эмоциональной, социальной и духовной составляющими [1]. Все, что направлено на разрушение личности, является насилием. Насилие проявляется также в этих четырех сферах жизни. Мы относим к насилию следующие действия либо бездействия:

- крик, ругань, унижения;
- НЕпроявление любви и заботы по отношению к членам семьи;
- НЕвнимание к словам другого, в частности ребенка;
- гиперопека и созависимые отношения;
- удары, шлепки, толчки;
- наказание в гневе;
- когда ребенка оставляют одного либо постоянно на разных людей;
- недостаток в еде, жилье, одежде;
- когда НЕ научили ухаживать за собой;
- подшучивание на тему сексуальных отношений;
- подшучивание над телом;

- сексуальные прикосновения к ребенку, вызывание возбуждения;
- сексуальное домогательство по отношению к ребенку или взрослому человеку, который не желает иметь этой близости;
- НЕпередача верной информации о сексе;
- НЕдостаток утверждения в мужественности/женственности со стороны родителей;
- НЕсформированность понимания близости;
- навязывание учения о карающем боге;
- самоправедность/гордость;
- насаждение НЕздорового образа жизни.

Т. е. насилием является все, что направлено на разрушение чувства собственного достоинства. Это могут быть как действия, так и бездействия – отсутствие необходимых действий. “Что-либо меньшее, чем забота, является оскорблением”, – считает Миа Мелоди (см. [2]).

Всю свою жизнь личность человека постоянно подвергается нападкам, учреждения и системы либо способствуют развитию личности, либо разрушают ее. Мы перешли к важному вопросу: здоровые и нездоровые системы. Именно в нездоровых системах человек подвержен насилию.

Вначале определимся с понятием “системы”. Мы понимаем под системой: семью (как нуклеарную – папа, мама, ребенок, так и расширенную, включающую много поколений), бизнес, администрацию на работе, школу, университет, другие учебные заведения, правительство, культуру, церковь (как местную, так и конфессию), расу, этническую группу и многие другие социальные группы. В этом смысле можно сказать, что мы все живем и одновременно можем состоять в нескольких системах сразу.

Здоровые и нездоровые системы. Итак, поговорим о нездоровой системе. Такая система имеет тяжелые плотные внешние границы, настоящие стены. Эти стены состоят из правил. Через них тяжело чему-то проникнуть как вовнутрь, так и вовне. Управление в такой системе базируется на беспрекословном повиновении авторитетам. Правила могут меняться, поэтому поклоняются не правилам, а авторитетам. Авторитеты создают эти правила. Получается стена из кирпичей-правил. Правила этой системы говорят примерно следующее: “Никто не имеет права на свое мнение, только авторитет!”.

Внутри системы границы проницаемы потому, что правила говорят: “У вас нет никаких прав!”. Это могут быть как дети, так и взрослые, – все те, кто не является авторитетами. Авторитет имеет право вторгаться в границы всех других людей. Он может там делать все, что захочет. Все готово к тому, чтобы произошло насилие.

Система говорит: “Мы правы, мы – носители истины, то, что вне нас, не является истиной!”. Все новое отбрасывается и воспринимается как плохое и подозрительное. Не допускается никакая информация. Только авторитет имеет право оценить, является новая информация истиной или нет. Из системы не выносятся ничего. А внутри такой системы часто совершается насилие, которое держится в секрете. Никому извне и внутри не дают критиковать и оценивать действия авторитета. Такими системами могут быть семья, правительство, учебное, медицинское заведение, церковь и другие социальные группы.

В советском обществе нам говорили, что Запад находится по уровню развития на ступеньку ниже СССР, он развращен и идет к гибели. И нам не нужно искать ничего хорошего за границей, все хорошее есть только у нас. Спустя годы мы убедились, что это не так. Множество примеров закрытых систем дают нам религии, например, запрещая жениться на человеке другого вероисповедания. Нарушение запрета ведет к лишению наследства и даже жизни.

Ребенок, живущий в нездоровой системе, не имеет права на собственные мысли и чувства. Когда он покидает систему, например, поступая в университет, колледж, то ему трудно жить без здоровых, четко простроенных границ. Этот человек предрасположен попадать в проблемные ситуации во взрослом возрасте. Такой человек похож на утку, которая сидит в пруду и ждет, когда придет охотник и подстрелит ее. Либо он сам становится насильником. Такие люди женятся или выходят замуж и создают систему, которая также будет нездоровой. Необязательно в такой системе мужчина будет авторитетом. Очень часто бывает, что женщина является авторитетом в нездоровой системе и устанавливает правила. Причиной этого может быть то, что женщина росла в такой семье, где женщина была авторитетом или ей надо было быть авторитетом. Так выглядит нездоровая система, где нет выбора и правила очень жесткие.

В 60-70 годах XX столетия молодежь США восстала против правил. Так образовалось движение “хиппи”. “Хиппи” сказали: “Мы выбросим все правила для благополучия наших детей, пусть они сами устанавливают свои правила”. Они перешли из состояния “всего” в состояние “ничего”. На этих принципах они создали свою культуру. Дети находились в опасной ситуации. Они не были научены добру и злу, не понимали, что хорошо, и что плохо. Они не знали, как жить и справляться с трудными ситуациями. Эти люди создали такую систему не потому, что любили детей и хотели хорошего для них, а потому, что им не хотелось тратить время и энергию на воспитание детей. Им хотелось употреблять наркотики, алкоголь и отдыхать на вечеринках. Это было насилие над детьми – “хиппи” не научили своих детей решать простые повседневные задачи, принимать решения и заботиться о себе. Они оправдывали свое поведение тем, что хотят, чтобы их дети были свободными от правил, но сейчас эти дети страдают. Многие из них стали наркоманами, алкоголиками, проститутками, находятся в местах лишения свободы. Многие пострадали от насилия над ними друзей их родителей.

Если ребенка не поощряют ставить собственные границы внутри системы, то дети, выходя из закрытой системы, выбрасывают всю систему со всем хорошим и плохим. Часто это происходит в семье, учебном учреждении или церкви, где детям не разрешается думать и принимать собственные решения.

Но что же такое здоровая система? Здоровая система представляет собой систему, где есть границы и взаимоотношения основаны на любви и уважении к Богу, себе и другим людям. Границы этой системы проницаемы для всего хорошего и жестки для всего плохого. Они открыты для всего нового и доброго, которое приходит снаружи. Они открыты для того, чтобы выходило наружу все плохое. Происходит обмен между системами. Разрешается задавать вопросы и учиться. В такой системе люди имеют границы, но не жесткие. Если они чувствуют опасность, то могут их закрыть. Если ситуация улучшается и опасность отступает, то границы открываются больше и больше. Люди сами регулируют степень открытости. Они сами выбирают себе собственные ценности.

С какими последствиями встречаются люди, пострадавшие от насилия. То, каким образом мы думаем, действуем и чувствуем, является результатом химических реакций и взаимодействий в нашем мозгу. Доказано, что у людей с расстройствами после травмы и насилия в мозгу может быть всего лишь 1/3 нормального количества дофамина (при низком дофамине появляется чувство потерянности, подавленности; способность получать удовольствие и удовлетворение снижается). Это снижает способность сосредоточиваться, справляться со стрессом, испытывать радость и удовлетворение. Такие люди подвержены риску стать зависимыми от всего, что может помочь им ощутить безопасность, “нормальность” или чувство удовольствия. Исследования показывают, что синдром дефицита вознаграждения (низкая самооценка) обнаруживается в разной степени почти у 75% заключенных в тюрьмах.

Травма, полученная в детстве и снизившая способность доверять, эмоционально привязываться (расстройство способности к близким отношениям), влияет на мозг таким образом, что вместо того, чтобы нормально функционировать, исследовать и творить, мозг настраивается на *выживание*. Соответствующая часть мозга развивается особенно быстро в первые 18 месяцев жизни. Некоторые ученые убеждены, что этот период определяет количество серотонина, которое будет вырабатываться мозгом на протяжении всей оставшейся жизни (серотонин регулирует пять чувств, а также сон, агрессию и голод, при снижении серотонина усиливается импульсивность, которая приводит к ненасытной тяге и к усилению тревожности и депрессии).

Ученые-нейрохимики пришли к заключению, что некоторые из проблем работы мозга могут не только наследоваться, но и появляться в результате действия факторов окружающей среды. “Дефицит вознаграждения” может развиваться вследствие того, что в период формирования личности человек страдал от жестокого обращения, пренебрежения, несчастных случаев, бедности или неустранимого хронического стрессора любого вида. Такой человек может страдать от снижения способности справляться со стрессом, испытывать радость. Мозг настраивается на повышенную бдительность ко всему, что может создать реальное или вымышленное чувство благополучия, или удовлетворения, насыщения или безопасности (освобождения от стресса,

т. е. от страха). В итоге человек становится зависимым и не всегда употребляет возбуждающие вещества и средства для того, чтобы испытать эмоциональный подъем, а скорее чтобы чувствовать себя нормально. Все, что имеет отношение к нашей способности справиться с жизненными проблемами, может превратиться в зависимость. Может проявляться зависимость от химических веществ, секса, еды, работы, азартных игр, мнения других людей, религии и т. д. Согласно исследованиям специалистов, у человека, который пострадал от насилия, формируется защитный стиль поведения, который проявляется в том, что он сам становится обидчиком.

Всё, что дает нам ощущение безопасности и снижает стресс, приводит к повышению нейрохимической активности лимбической системы. Мозг начинает связывать это с выживанием, с ощущением “нормальности”. Это явление было названо “каскадом” – ощущения удовлетворения, вознаграждения включаются одно за другим. Таким образом появляется потребность в повторении такого поведения, с ним ассоциируется выживание. От такого поведения невозможно или очень трудно отказаться. Чем сильнее оно подкрепляется, укореняется, тем сложнее его контролировать. Так формируется зависимость. Лимбическая система зависимого человека может приравнивать болезненные или пугающие эмоции к смерти (неспособности справиться с жизненными проблемами и выживать). При этом фокусируется внимание (создает тягу) в таком поведении, которое в прошлом помогало выживать. Лимбическая система записывает в память те ситуации, которые связаны с удовольствием, вознаграждением, страхом и болью. Эти реактивные (возникшие как реакция на что-то) эмоции управляют большинством наших поступков. Наши переживания программируют зависимую/реактивную память. Однако возможно перепрограммирование через новые переживания противоположного характера. Вербальная терапия не приводит к необходимым переживаниям. Эффективная терапия, направленная на выздоровление, должна строиться на новых положительных переживаниях. Болезненные переживания негативно программируют нашу лимбическую систему. В особенности те, что появились, когда мы еще не были взрослыми и были связаны с людьми, которым мы доверяли. Недоверие и отсутствие близости (привязанности) приводят к страху, тре-

воге, одиночеству, изоляции и стремлению самому удовлетворять себя. Поскольку такие переживания программируют лимбическую систему – значит, её исцеление должно строиться на противоположных переживаниях.

Терапия последствий насилия и депривации, основанная на методе Мюррей. Концепция метода Мюррей [3] основана на положении, что изначально ребенок способен проживать все чувства. Он обладает врожденным интеллектом, талантами, творческими способностями, личностными и внешними особенностями. “Благодаря” травмам и разным видам насилия и невозможности их пережить, у него накопились болезненные переживания, произошли нарушения в нейрохимии мозга, и сформировался защитный механизм. Защитный механизм проявляется у различных людей по-разному. Это могут быть обезболивающие (еда, алкоголь, наркотики, никотин, секс, кофеин, азартные игры и др.) либо отвлекающие средства (работа, учеба, спорт, телевизор, компьютер, церковь, забота о других, покупки, постоянная занятость и др.). Человек становится зависимым от того, что помогает ему не чувствовать боли. В итоге человек не развивается как личность не живет той жизнью, которая ему предназначена свыше, а выживает и “играет не свою роль”. “Мозг, ориентированный на выживание”, сопротивляется изменениям, вызывающим реальные или воображаемые страхи, если при этом нет средств защитить себя [4]. Для решения проблем, побуждающих клиента “действовать, чтобы выживать”, ему необходимо ощущение безопасности и поддержки.

Терапевтический подход профессора Мюррей основан на глубоком погружении в “море боли”, снятии защитного механизма, отыскании и развитии личных талантов и дарований, выполнении своей миссии как личности и формировании здоровой, уравновешенной личности [5], способной сострадать, проявлять эмпатию, умеющей защитить себя, при этом не навредив другим, и радующейся жизни. Метод Мюррей или “Терапия последствий травм, насилия и депривации” – уникальная психотерапевтическая методика, позволяющая работать на глубоком эмоциональном уровне.

Этот метод помогает понять механизм воздействия различных травмирующих ситуаций на становление личности ребенка и показывает, как подавленные, болезненные чувства ста-

новятся источниками, из которых произрастает различного вида зависимое поведение. Почвой для таких переживаний являются травмы и насилие. Метод убедительно доказывает, что только работа с глубинными причинами, повлекшими зависимость, может завершиться успехом, а поверхностная работа по изменению поведения вызывает только замену одной зависимости другой.

В жизни самой Мэрилин Мюррей в возрасте 8 лет произошла трагическая травматичная ситуация – она подверглась оральному изнасилованию группой пьяных солдат. Психологическая травма была настолько велика, что произошло вытеснение этого страшного события из ее памяти. Как следствие эмоционального шока произошли серьезные физиологические нарушения организма: ее постоянно мучили бронхиальная астма, приступы мигрени и др., она вела себя как созависимая, опекая множество взрослых людей, способных позаботиться о себе. Только в 44 года, достигнув значительных успехов в бизнесе и являясь директором художественного салона, она сталкивается с острой необходимостью пройти курс психотерапии в клинике доктора Осборна в Бирмингеме. Предполагаемый двухнедельный срок лечения затянулся на семь месяцев. В процессе терапии произошло восстановление памяти, и она как бы окунулась в восьмилетний возраст. Впоследствии, основываясь на анализе процесса своего восстановления, она разрабатывает авторскую психотерапевтическую методику – так называемый “Метод Мюррей”.

На сегодняшний день Мэрилин Мюррей – психотерапевт и профессор, пионер и крупнейший специалист по работе с насилием, зависимостями и дисфункциями. Это удивительный пример интеграции личного опыта в теорию и практику эффективной помощи многим людям. Теория лечения последствий травм, жестокого обращения, насилия и депривации сделала Мюррей признанным в мире психотерапевтом. Собственный опыт исцеления помог ей обрести способность осознания и понимания последствий психологических травм, полученных в детстве. Мэрилин – одна из первых, кто, будучи в прошлом жертвой насилия, теперь как психотерапевт начала работать в тюрьме Аризоны с осужденными за насилие и растление малолетних. Мюррей создала специальную программу, озаглавленную “Терапия последствий травм, жестокого обращения и депривации”, которую преподавала аспирантам Оттавского университета в течение се-

ми лет в Фениксе, Аризона. Она также преподает в международном университете на Гавайях, в Нидерландах, а теперь и в России. Ее студенческая аудитория насчитывает около тридцати пяти национальностей.

Метод Мюррей можно применять в индивидуальной работе, но особенно он эффективен при групповой терапии. В основе метода лежит универсальный синтез психологических теорий: системной, эмпирической, когнитивной, поведенческой, психодинамической, гуманистической. Он подтвердил свою эффективность в терапии клиентов, переживших сексуальное, физическое, эмоциональное или духовное насилие; пренебрежение и эмоциональную депривацию; проблемы в отношениях; проблемы зависимости и созависимости. Метод также эффективен в работе с семейными парами. Мэрилин Мюррей дает терапевтический инструмент для восстановления и выздоровления, побуждает клиента ориентироваться на принятие ответственности за свое состояние и обрести зрелость и баланс личностных сфер: эмоциональной, духовной, интеллектуальной и физической. Специалисты, обучившиеся методу Мюррей, получают уникальные инструменты для работы с клиентами. Проводя терапию по этой методике, совершенно невозможно оказать терапевтическое воздействие на клиента и помочь ему, не применяя излагаемые принципы в своей жизни самим терапевтом.

Во время терапии участники начинают осознавать свои психологические защиты и освобождаться от многих болезненных чувств, которые держали их в плену долгие годы и передавались из поколения в поколение. Появляется любовь и уважение к каждой человеческой личности как к единственному в своем роде “естественному ребенку”. Человек воспринимается независимо от национальности, вероисповедания или личностных качеств. Во время тренинга обращается особое внимание на то, что каждая из четырех личностных сфер содействует внутреннему удовлетворению и эффективности нашего поведения. Кроме того, когда все четыре сферы или потенциалы достаточно развиты, человек не только является, но и чувствует себя целостным. Не остается ничего в его личности, в чем бы он ощущал себя неполноценным; ничего, что нужно было бы защищать или скрывать. Человек испытывает чувство собственного достоинства. Когда же какие-то из личностных потенциалов повреждены

или неразвиты, человек не находит в себе достаточных оснований для здоровой самооценки.

Основной целью терапии по методу Мюррей является становление здоровой, уравновешенной личности, гармонично развивающейся в физическом, эмоциональном, интеллектуальном и духовном плане. Для этого во время тренинга, в процессе осуществления самопознания, мотивации к личностному росту и изменению жизни выявляются глубинные причины различного рода аддиктивного и девиантного поведения, проводится анализ психотравматичных ситуаций и возникших при этом чувств и их дальнейшего влияния на последующую жизнь человека.

Каждый человек, ответственно относящийся к своей жизни, а также к влиянию, которое он оказывает на других людей, понимающий, как его сегодняшние взаимоотношения с людьми сказываются на будущем не только его самого, но и его детей, искренне желающий жизненных изменений и личностного роста, является лучшим клиентом для подобной программы.

Выводы. Несмотря на желание строить здоровые отношения, в семье происходят разного рода травмирующие ситуации. Последствиями насилия и депривации являются различные дисфункции и зависимости (от химических веществ, секса, еды, работы, азартных игр, мнения других людей, религии и т. д.). В результате исследования видов насилия в семье было показано, что самооценка пострадавшего занижается, накапливается море боли и развиваются различные дисфункции и зависимости.

Одним из эффективных методов помощи пострадавшим от насилия и депривации является метод Мюррей. Основной целью терапии по методу Мюррей является становление здоровой уравновешенной личности, гармонично развивающейся во всех жизненных потенциалах: физическом, эмоциональном, интеллектуальном и духовном. Терапевтический подход профессора Мюррей основан на глубоком погружении в “море боли”, снятии защитного механизма, отыскивании и развитии личных талантов и дарований, выполнении своей миссии как личности и формировании здоровой, уравновешенной личности, способной сострадать, проявлять эмпатию, умеющей защитить себя, при этом не навредив другим, и радующейся жизни. Метод Мюррей – достойный и эффективный ответ на многие волнующие вопросы такого человека.

Литература

1. *Мюррей М.* Баланс: физическое, эмоциональное, интеллектуальное, духовное здоровье / Материалы к семинару “Терапия последствий травм, жестокого обращения и депривации”. – Рукопись. – М., 2004. – 10 с.
2. *Москаленко В. Д.* Зависимость: семейная болезнь. – М.: ПЕРСЭ, 2002. – 336 с.
3. *Мюррей М.* Узник иной войны: удивительный путь исцеления от детской травмы: Пер. с англ. – М.: Альварес Паблишинг, 2004. – 208 с.
4. *Дай М., Фэнчер П.* Рабочая тетрадь по профилактике срыва при работе с зависимостями и различными видами компульсивного поведения: Пер. с англ. – М.: Информ.-образоват. центр “ОПОРА”, 2004. – 195 с.
5. *Мюррей М.* Уравновешенная здоровая личность / Материалы к семинару “Терапия последствий травм, жестокого обращения и депривации”. – Рукопись. – М., 2004. – 20 с.

© **Гльченко Р.М., 2008**

Тетяна Яблонська

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї З ДИТИНОЮ-ПІДЛІТКОМ

З'ясовуються особливості сім'ї з дитиною-підлітком. На основі аналізу психологічних досліджень показано зв'язок між розвитком особистості підлітка та характеристиками сімейної системи. Експериментально виявлено, що для сімей, які виховують старшокласників, характерні такі особливості: послаблення емоційних контактів, переважання тенденції до неадаптивних реакцій, що виявляються в хатичному типі взаємин, втраті керованості змінами. Проаналізовано дитячо-батьківські взаємини з точки зору підлітка.

Ключові слова: системний підхід, “циркулярна модель”, згуртованість, адаптація, дитячо-батьківські взаємини.

Виявляються особливості сім'ї з дитиною-підлітком. На основе анализа психологических исследований показана связь между развитием личности подростка и характеристиками семейной системы. Экспериментально установлено, что для семей, которые воспитывают старшеклассников, характерны такие особенности: ослабление эмоциональных контактов, преобладание тенденции к неадаптивным реакциям, кото-

рые проявляются в хаотичном типе взаимоотношений, утрате управляемости изменениями. Проанализированы детско-родительские отношения с точки зрения подростка.

Ключевые слова: системный подход, “циркулярная модель”, сплоченность, адаптация, детско-родительские отношения.

The article is devoted to the determination of the features of having a teenager family. The connection between the teenager’s personality development and family system characteristics is displayed by the analysis of psychological studies. Having senior pupils families’ distinctions like the emotion contacts relaxation, a predominant tendency towards no adaptive reactions (that is reflected in chaotic type of relations) and the lose of changes controllability is empirically discovered. A teenager’s view on the relations between parents and children is analysed.

Key words: systemic approach, “circular model”, solidarity, adaptation, relations between parents and children.

Проблема. Актуальність досліджень сучасної сім’ї як одного із суттєвих чинників становлення особистості дитини є сьогодні вельми значною з огляду на ті зміни, які переживає інститут сім’ї останнім часом. Серед сучасних тенденцій відзначають, зокрема, зміну ціннісних пріоритетів сім’ї, зайнятість і перевантаженість батьків, послаблення виховної функції сім’ї тощо. На особливу увагу заслуговує сім’я з дитиною-підлітком, оскільки саме в цей період відбуваються істотні зрушення як в особистісному розвитку членів сім’ї, так і в усій системі сімейних взаємин.

Дослідженню періоду підлітковості присвячено наукові праці О. Е. Лічко, В. В. Ковальова, І. С. Кона, Е. Еріксона та ін. Та попри значну кількість досліджень становлення особистості підлітка досить рідко розглядається в контексті розвитку сімейної системи.

Отже, *метою статті* є з’ясування особливостей сім’ї з дитиною-підлітком під кутом зору системної парадигми.

Аналіз наукових досліджень свідчить про те, що цей етап життєвого циклу сім’ї справедливо вважається чи не найскладнішим через різноманітні стреси та труднощі. Середина життєвого циклу сім’ї – це час, для якого характерні надмірні вимоги до батьків і з боку суспільства, і з боку внутрішньосімейних сто-

сунків. Дослідники відзначають труднощі у сфері подружніх взаємин, характерні для цього періоду: обмеження вільного часу внаслідок багатоманітних обов'язків – суспільних, побутових, професійних, обмеження подружніх стосунків на користь індивідуальної активності та більш егоцентричного поведіння [1].

Як зазначає Г. Я. Варга, криза підліткового віку дітей часто збігається з кризою середнього віку батьків. На цій стадії батьки мають підбивати певні проміжні підсумки, давати собі відповіді на запитання: чи склалося їхнє життя так, як вони цього хотіли; чи займаються вони тим, чим хочуть; чи досягли вони соціального успіху та високої якості життя [2].

Суттєвих змін зазнає також сфера дитячо-батьківських взаємин. Труднощі для батьків зумовлено змінами особистості дитини, необхідністю перебудови взаємин з нею, перегляду власного виховного впливу, а також зайнятстю на роботі, зміцненням кар'єри, інтенсивністю спілкування. Батьки, як правило, продовжують вважати старшого підлітка ще маленьким, недосвідченим, побоюються за його безпеку. Сам підліток сприймає таке становище як ненормальне, звинувачуючи батьків у надмірній тривожності, емоційній нестабільності, вважає, що їхні погляди на світ застаріли. Підлітки піддають переоцінці правила, цінності та межі, які було встановлено раніше вдома та у школі. Складність для батьків полягає в необхідності перегляду та перебудови свого ставлення до підлітка, зміни стилю виховних впливів та спілкування. Часто батьки не в змозі побачити і врахувати в практиці свого виховання швидкий, інтенсивний процес дорослішання в підлітковому віці, усіляко намагаючись зберегти “дитячі” форми контролю та спілкування з дитиною (І. В. Дубровіна), у той час, як підлітки мають потребу в спілкуванні з дорослими “на рівних”.

У психологічній літературі виразно означилася думка про те, що роль сімейних стосунків у житті підлітка знижується. Об'єктивно це так, але дитячо-батьківські взаємини продовжують відігравати в його житті важливу роль. Підтвердженням цього є те, що підліток або юнак відчуває вельми значний дискомфорт, якщо взаємини з батьками складаються неблагополучно [3]. Так, вітчизняні і зарубіжні вчені (Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, Е. Т. Соколова, А. І. Захаров, С. Куперсміт, Р. Бернс) відзначають той факт, що на розвиток гармонійної особистості значний вплив

має наявність у сім'ї обох батьків, їх позитивне ставлення до дитини. Батьківська любов сприяє виникненню почуття власної гідності і самоповаги; взаємини в батьківській сім'ї, ставлення з боку батьків впливають на потребово-мотиваційну сферу дитини, формування позитивного погляду на світ і саму себе.

Так, за даними емпіричного дослідження Н. С. Фонталової [4], у підлітків з неповних сімей тривожність спостерігається у 83 % випадків, тоді як у повних сім'ях цей показник становить 33 %. Конфліктність сімейної ситуації відзначається у 76 % підлітків з неповних сімей, у підлітків з повних вона є значно нижчою (15 %). Відчуття неповноцінності у зв'язку із сімейною ситуацією переживають 67 % обстежених підлітків з неповних сімей і 3 % – з повних. Ворожість у сімейній ситуації в неповних сім'ях відзначають 46 % випробуваних, у повних – 6 %. Сприятлива ситуація характерна лише для 19 % неповних сімей, тоді як у повних сім'ях цей показник сягає 85 %. На основі цього авторка робить висновок про те, що емоційна ситуація взаємодії членів неповної сім'ї характеризується певною конфліктністю, відчуттям неповноцінності та тривожності. Крім того, обстеження за методикою С. Р. Пантисєва виявило позитивний характер самоставлення у 76 % підлітків з повних сімей, тоді як у неповних сім'ях він відзначався лише у 19% підлітків. Відповідно негативне і конфліктне самоставлення переважає в неповних сім'ях (81 %). Підлітки в таких сім'ях частіше переживають внутрішні конфлікти, сумніви, незгоду із самим собою, що нерідко виявляється в надмірній рефлексії [там само].

У період протікання підліткової кризи, як стверджує Ю. А. Кобазєва, сім'я виконує функцію забезпечення для підлітка стабільності значущих цінностей, прийняття, емоційної підтримки – всі умови для формування позитивної самоідентичності [5].

Зв'язок проблем підлітковості та певних особливостей розвитку сім'ї виразно представлено в дослідженнях, виконаних у системній парадигмі. Зокрема, Е.White досліджувала зв'язки між сімейними процесами та моральними уявленнями підлітків. Вона виявила, що найбільший вплив на формування моральних уявлень підлітків мають сім'ї з найвищими показниками згуртованості; у сім'ях з високим рівнем позитивної комунікації від-

значається високий рівень узгодженості відносно різних джерел морального авторитету.

О. В. Черников підкреслює, що період підлітковості має вплив на всі сторони сімейного життя. У цей час особливого значення набувають такі характеристики сім'ї, як згуртованість і гнучкість, тоді як нездатність батьків поєднувати у спілкуванні з підлітком ставлення до нього як до дитини (контроль, турбота, безумовне прийняття) із ставленням як до дорослого (визнання права на автономію, повага) призводить до дестабілізації сімейних взаємин [6].

Е. Ейдемільер, В. Юстицькіс відзначають, що латентні порушення, які мали місце в сім'ї, але не відбивалася на її звичайному функціонуванні, у період кризи підлітковості можуть вийти на перший план, спричиняючи дисфункцію сім'ї та психічну травматизацію її членів [7]. Таким чином, багато авторів підкреслюють, що у цей період відбуваються системні зміни на багатьох рівнях – особистісному, на рівні підсистем, на рівні сім'ї як цілісної системи.

Дослідження девіантної поведінки підлітків з урахуванням сімейного контексту також дає більше можливостей зрозуміти внутрішньосімейну динаміку та її вплив на поведінку підлітка. Вивчаючи внутрішньосімейні детермінанти девіантної поведінки старших підлітків, О. Л. Птичкіна сформулювала узагальнені характеристики сім'ї, в якій росте девіантний підліток [3]. За її даними, всі члени сім'ї ставляться одне до одного досить байдуже. Спостерігається нестабільність і заплутаність, суперечливість взаємин усіх членів сім'ї. Мати в сім'ї займає позицію жертви, причому вона намагається обмежити стосунки батька з підлітком. Авторка робить припущення, що, перебираючи на себе в сім'ї роль жертви, при цьому “прив'язуючи” підлітка до себе, мати шукає можливість утвердитися в цій ролі як у своїх очах, так і в очах чоловіка. Це дає їй змогу уникнути емоційної ізоляції в сім'ї, де чоловік дистанціюється від дружини і дитини. Претензії матері на головну роль у житті підлітка перешкоджають останньому задовольняти потребу в автономії. Батько в сім'ї девіантного підлітка перебуває на периферії сім'ї, відсторонений від підлітка, намагається придушувати його волю. Коли в певних сімейних ситуаціях батько виявляє актив-

ність, втручаючись у справи підлітка, мати знецінює його зусилля як вихователя.

Отже, складні, суперечливі взаємини між батьками, незгодженість батьківських настановлень, неприйняття одне в одному окремих рис заважають підліткові безумовно сприймати батьків, утримувати емоційну дистанцію, що викликає в нього реакцію у формі поведінкових девіацій [там само]. Всі ці фактори створюють те сімейне середовище, яке ускладнює становлення особистісної ідентичності підлітка.

Дослідниця також охарактеризувала тип сім'ї, у якій підліток соціально “благополучний”. За її даними, мати в цій сім'ї приймає себе, чоловіка і дитину; вважає себе людиною моральною, здатною встановлювати партнерські взаємини з підлітком і водночас утримувати емоційну дистанцію, виконувати соціальні норми. У сімейних стосунках мати домінує, батько й підліток це приймають. Батько позитивно ставиться до того, що інтереси матері концентруються на сім'ї і дитині. Мати – емоційний лідер у сім'ї, батько визнає це лідерство, у підлітка в деяких випадках це викликає негативну реакцію. Батько й мати у “благополучній” сім'ї приймають як одне одного, так і підлітка, при цьому мати впевнена в позитивному ставленні до неї чоловіка і дитини, підліток упевнений у позитивному ставленні батьків.

Підлітки в “благополучних” сім'ях активні, схильні домінувати, здатні приймати неочікувані рішення, спонтанні. У них висока самооцінка, зумовлена, імовірно, високими самооцінками батьків та їхнім прийняттям, що дає змогу підлітку виражати свій негативізм щодо батька й матері, не боячись при цьому втратити їхню прихильність.

Мати й батько “благополучного” підлітка у своїх батьківських настановленнях орієнтовані більшою мірою на змістовий бік дитячо-батьківських взаємин і меншою мірою – на формально-рольові функції. Батьківські настановлення батька і матері в такій сім'ї подібні за змістом і спрямованістю, відповідають віковим потребам підлітка. Це свідчить про стосунки партнерства на основі конструктивного діалогу, в атмосфері прийняття та любові. Отже, стосунки в такій сім'ї складаються благополучно для розвитку особистості підлітка, успішного проходження кризового вікового періоду.

Порівнюючи сім'ї “благополучних” і “неблагополучних” підлітків, О. Л. Птичкіна зазначає, що стосунки в перших більш теплі, батьківські настановлення не суперечливі і виражають готовність батьків до діалогу і партнерства з підлітком. В обох типах сімей виявлено домінантність матері, причому не як особистісну властивість, а як частину сімейних взаємин, тенденцію до керівництва сім'єю, здійснення контролю [3]. А. І. Захаров у своїх дослідженнях показав, що ця тенденція характерна як для матерів здорових дітей, так і для матерів дітей-невротиків [8]. Учений зробив припущення, що домінантність матері є культурним феноменом, характерним для російських сімей. До цієї тези ми ще повернемося у зв'язку із особливостями сімей українських.

Порівнювані сім'ї відрізнялися роллю батька. Так, батько підлітка з девіантною поведінкою займає в сім'ї відсторонену позицію як щодо дитини, так і щодо матері. Унаслідок цього мати відчуває дефіцит емоційно позитивних стосунків, який вона намагається компенсувати, зберігаючи тісний емоційний контакт з підлітком, часто проти його бажання. Така поведінка матері фруструє потребу підлітка в автономії від батьків. Сім'ї, де поведінка підлітка “благополучна”, відзначаються стабільними, емоційно позитивними стосунками батька і матері.

На нашу думку, О. Л. Птичкіна здійснила вельми цікаве дослідження, описавши досить типовий портрет сучасної сім'ї. Внутрішньосімейна динаміка “благополучної” та “неблагополучної” сімей з погляду системного підходу відрізняється такими параметрами, як рівень згуртованості, емоційних контактів (за моделлю Олсона). У “неблагополучній” сім'ї простежується домінування матері, так званий периферійний батько. Підліток включений у процес триангуляції – його використовує мати для реалізації влади, маніпулювання чоловіком. Коаліції здебільшого мінливі, а в окремих випадках наявна стійка коаліція матері з дитиною.

Щоб з'ясувати вплив характеристик сім'ї на становлення ідентичності підлітка та юнака¹, ми здійснили опитування старшокласників і дослідили особливості їхніх сімей та дитячо-

¹ Не аналізуючи зараз погляди різних авторів щодо меж підліткового віку, зазначимо, що в дослідженні розглядається пізній підлітковий та ранній юнацький вік як період інтенсивного розвитку ідентичності особистості.

батьківських взаємин. За допомогою методик ADOR і FACES-3 було опитано 54 учні 10–11 класів м. Києва. Серед опитаних 29 дівчат і 25 хлопців. 22 % респондентів проживають у неповних сім'ях, з матір'ю, решта – у повних сім'ях.

Визначення системних характеристик сім'ї здійснювалося за допомогою методики “Шкала сімейної адаптації і згуртованості” (FACES-3) (Д.Х.Олсон, Дж. Портнер, І. Лаві), що є одним із найбільш відомих стандартизованих опитувальників, призначених для оцінювання сімейної структури. В основі методики лежить “циркулярна модель” Олсона, у якій шляхом співвідношення таких важливих параметрів сімейної системи, як згуртованість та адаптація, виокремлюються певні типи сімейних систем. У “циркулярній моделі” сімейна згуртованість трактується як міра емоційного зв'язку між членами сім'ї: за максимальної вираженості цього зв'язку вони емоційно взаємозалежні, за мінімального – автономні та дистанційовані одне від одного. Сімейна адаптація – характеристика того, наскільки гнучко або, навпаки, ригідно, сімейна система здатна пристосовуватися, змінюватися під впливом стресорів [7].

У цій моделі розрізняють чотири рівні сімейної згуртованості – від екстремально низького до екстремально високого: роз'єднаний, розділений, зв'язаний, зчеплений. Аналогічно діагностують чотири рівні сімейної адаптації: ригідний, структурований, гнучкий і хаотичний. Виокремлюються помірні (збалансовані) і межові (екстремальні) рівні сімейної згуртованості та адаптації. Показником успішності функціонування сімейної системи є збалансовані рівні: щодо згуртованості – розділений і зв'язаний, щодо адаптації – структурований та гнучкий. Екстремальні рівні розглядаються як такі, що ведуть до порушень функціонування сімейної системи. Комбінування чотирьох рівнів згуртованості й чотирьох рівнів адаптації дають змогу визначити 16 типів сімейних систем, чотири з яких є помірними за обома показниками і називаються збалансованими, чотири – екстремальними, незбалансованими, оскільки мають межові показники за обома параметрами. Вісім інших типів є середньозбалансованими, оскільки один з параметрів належить до екстремальних, а інший – до збалансованих рівнів.

За методикою FACES-3 визначено, що 17 % опитаних підлітків мають збалансовані сім'ї, 18,5 % – незбалансовані,

решта 64,5 % – середньобалансовані. Вираженість системних характеристик сімей респондентів представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Вираженість системних характеристик сімей респондентів (n=54, у %)

Рівень адаптації		Рівень згуртованості	
ригідний	–	роз'єднаний	39
структурований	9,5	розділений	46
гнучкий	31,5	зв'язаний	15
хаотичний	59	зчеплений	–

З табл. 1 бачимо, що серед опитаних не представлено такі типи сімей, як ригідний (за типом адаптації) і зчеплений (за типом згуртованості), що належать до екстремальних. Натомість інший полюс екстремальності – хаотичний і роз'єднаний типи – представлено досить виразно. Оскільки розділений і роз'єднаний типи сумарно складають 85 % вибірки, можемо зафіксувати тенденцію до послаблення емоційних зв'язків у сім'ях з підлітками/юнаками. Що стосується адаптації, то тут переважають гнучкий і особливо хаотичний типи (сумарно 90,5 %). Це означає, що сім'ї на цьому етапі досить гнучко адаптуються до життєвих змін, колізій, проте в більшості випадків ця гнучкість є надмірною, що призводить до таких екстремальних порушень, як втрата меж сім'ї, втрата контролю й керованості змінами і взаєминами, хаотичне функціонування, без певних правил, що створювали б принаймні якусь сімейну цілісність, послідовність.

Важливу підсистему сім'ї становлять дитячо-батьківські взаємини. Їх діагностика – один із добре, та все ж однобічно розроблених напрямків практичної психології. Для діагностики стосунків у дитячо-батьківській діаді протягом тривалого часу використовувалися переважно методики, орієнтовані на батьків, котрі базувалися на припущенні, що саме батьки є об'єктивним джерелом інформації про дитячо-батьківські взаємини (“Опитувальник батьківського ставлення” Г. Я. Варги, В. В. Століна, “Аналіз сімейних взаємин” (АСВ), Е. Г. Ейдемільера, опитувальник PARY П. Шефера) та ін. Дійсно, ці методики дають змогу відповісти на запитання, як описують дитячо-батьківські стосунки й свої виховні зусилля самі батьки, однак нічого не говорять про думку дитини. Натомість, за даними дослідників, уявлення ба-

тків і підлітка досить часто не збігаються, причому з віком ця розбіжність стає більш значною. Підліток схильний оцінювати стосунки більш суворо. Зокрема, конфлікти описуються ним як більш непримиренні, а загальна задоволеність стосунками нижча.

Щоб отримати більш повну картину дитячо-батьківських взаємин, ми звернулися в нашому дослідженні до методики ADOR (“Підлітки про батьків”), що являє собою опитувальник Shafer, адаптований у Росії співробітниками лабораторії клінічної психології Інституту ім. Бехтерева Л. І. Вассерманом, І. А. Горьковою, Е. Е. Роміциною [9]. Наведена методика дає змогу визначити такі параметри дитячо-батьківських ставлень, як позитивний інтерес, директивність, ворожість, автономність, непослідовність (табл. 2).

Таблиця 2

**Результати експериментального дослідження
за методикою ADOR (n=54, “сирі” бали)**

Опитувані	Оцінка	Позитивний інтерес	Директивність	Ворожість	Автономність	Непослідовність
Дівчата	батька	12,3	8,5	4,0	11,0	8,1
	матері	13,2	9,6	4,6	11,2	7,8
Хлопці	батька	11,5	9,6	6,2	11,3	9,2
	матері	14,0	12,8	5,8	11,0	10,3

Матері, як бачимо з табл. 2, загалом виявляють дещо вищий інтерес до дітей, ніж батьки. Директивність матері також вища, особливо стосовно хлопців. Рівень ворожості вищий стосовно хлопців, особливо у батька. Найнижчий рівень ворожості відзначається в матерів щодо дочок. Автономність батьків, за оцінкою респондентів, майже на однаковому рівні. Непослідовність власних батьків старшокласники оцінюють таким чином: найвищі показники непослідовності у матерів щодо синів, батьки сприймаються ними також як не дуже непослідовні. Найбільш послідовними виглядають матері у своєму ставленні до дочок.

Переведення “сирих” балів у стени свідчить про дещо підвищений рівень директивності, автономності і непослідовності матерів щодо синів. Хлопці також відзначають підвищену ворожість і непослідовність батьків. Взаємини з дочками на загал більш гармонійні: трохи підвищеною є автономність матерів

стосовно дочок, яка сприймається останніми як емоційна дистанція, а всі параметри щодо взаємин дочок з батьками досить збалансовані. Імовірно, такі відмінності в дитячо-батьківських взаєминах можна пояснити насамперед певними гендерними стереотипами у вихованні дівчат і хлопців.

Висновки. Проведене теоретико-експериментальне дослідження показало істотні системні зміни, яких зазнає сім'я в період дорослішання дитини. Ці зміни стосуються як її структурних характеристик (ієрархія, розподіл ролей), так і емоційних. Сім'ї, які виховують старшокласників, в основному належать до збалансованих типів, проте практично кожен п'яту сім'ю можна віднести до незбалансованих. Майже половина родин у ситуації стресу відзначається екстремальними реакціями – послабленням емоційних зв'язків, розкитуванням сімейної структури, родинних меж, змішуванням ролей. Між тим для подолання критичного періоду розвитку підліткові потрібна конструктивна позиція сім'ї. Тож вона повинна змінюватися разом з підлітком, допомагати його становленню, практикуючи нові форми взаємодії [3].

Зміни, які відбуваються у суспільстві, вимагають по-новому оцінити сім'ю як основний інститут відтворення і соціалізації підростаючого покоління та її виховний потенціал. Нове, системне, бачення сім'ї та її ролі у становленні й розвитку особистості дитини передбачає глибоке вивчення специфіки сучасних сімей у контексті їх трансформацій та виконання соціалізуючої функції.

Література

1. *Белорукова Н. О.* Семейные трудности и совладающее поведение на разных этапах жизненного цикла семьи: Дис... канд. психол. наук: 19.00.05. – Кострома, 2005. – 240 с.
2. *Варга Г. Я., Дробкина Т. С.* Системная семейная психотерапия: Краткий лекционный курс. – СПб.: Речь, 2001. – 144 с.
3. *Птичкина Е. Л.* Семья и подросток: внутрисемейные детерминанты девиантного поведения старших подростков: Учеб. пособие. – Петропавловск-Камчатский: Изд-во Камчатского ун-та, 2006. – 106 с.
4. *Фонталова Н. С.* Самоотношение и его психолого-педагогическая коррекция у подростков из неполных семей: Автореф. дис. канд... психол. наук: 19.00.07 / Иркутск. гос. пед. ун-т. – Иркутск, 2004. – 16 с.
5. *Кобазева Ю. А.* Динамика процесса социализации при переходе от младшего к старшему подростковому возрасту: Дис... канд. психол. наук. – М., 2000. – 156 с.

6. Черников А. В. Системная семейная терапия: Интегративная модель диагностики. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Класс, 2005. – 208 с.
7. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Питер, 1999. – 656 с.
8. Захаров А. И. Неврозы у детей. – СПб., 1996. – 479 с.
9. Вассерман Л. И., Горьковская И. А., Ромицына Е. Е. Родители глазами подростка: психологическая диагностика в медико-педагогической практике: Учеб. пособие. – СПб.: Речь, 2004. – 256 с.

© Яблонська Т.М., 2008

Марина Антонець

РОЛЬ МАТЕРІ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розглядаються сучасні соціально-психологічні функції, які повинна виконувати мати. Дослідження проводилося методом анкетування серед студентів, які вивчають предмет “Культура сімейно-психологічних взаємин”. Проаналізовано, як студенти оцінюють найкращі риси характеру матері, її життєві пріоритети, обличчя жінки ХХІ століття.

Ключові слова: мати, соціально-психологічна роль, соціум, християнські принципи, родина.

Рассматриваются современные социально-психологические функции, которые должна выполнять мать. Исследование проводилось методом анкетирования среди студентов, изучающих предмет “Культура семейно-психологических отношений”. Проанализировано оценивание студентами лучших черт характера матери, ее жизненных приоритетов, облика женщин ХХІ века.

Ключевые слова: мать, социально-психологическая роль, социум, христианские принципы, семья.

Modern socially-psychological functions which a mother must execute are examined in the article. Research was conducted using the method of questionnaire among the students of the Poltava state agrarian academy. These students participate in the class “Culture of family-psychological relations”. Students were asked to evaluate best mother’s character traits, her vital priorities, face of women of the 21st. The results were analyzed.

Key words: mother, social-psychological role, society, Christian foundations, family.

Проблема. Важливим чинником сучасного та майбутнього розвитку незалежної Української держави є ставлення до материнства. Безцінним скарбом людства є духовно-моральна, інтелектуальна особистість жінки, роль якої в нашому суспільстві ще належить переосмислити з позицій традиційної науки і християнських принципів.

Мета дослідження: визначити основні соціально-психологічні функції, які повинна виконувати сучасна мати в соціумі.

Об'єкт дослідження: знання студентської молоді щодо розуміння ролі матері. *Предмет дослідження:* уявлення про місце і функції матері в сучасному суспільстві.

Греко-католицький митрополит А. Шептицький називає жінку “рятівницею” чоловіка, яка своїми молитвами навертає його до Бога, наставляє на праведний шлях. Дружина, за його твердженням, повинна любити чоловіка і слухати його навіть у тому випадку, коли він у чомусь провинився і не виконав своїх обов'язків. Непослух вона може проявити лише тоді, коли накази чоловіка суперечитимуть Божим настановам [1].

Православний священник А. Гармаєв теж зазначає, що навіть при обуренні чоловіка жінка повинна бути лагідною. “Треба упокоритися задля зупинки неправедної дії в чоловікові. Упокоритися задля того, щоб він не продовжував неправильний рух душі, прикрість, образу, обурення. Упокоритися заради миру” [7, с. 131].

Кордоцентризм, потяг до прекрасного, ідеального – органічні риси ментальності українців, осердя яких – чиста й висока душа матері, її добрі слова, краса ніжної пісні – від колискової до героїчної, козацької [3, с. 146]. У своєму листі “Жінка у світі” М. Гоголь закликав жінок “оживотворити” суспільство з його “моральною втомою”. Він стверджував, що висока місія жінки полягає в “ангельській турботі про людей” [4, с. 74].

Невід'ємною складовою сучасного сімейного виховання є піднесення духовної ролі матері у родині, від цього великою мірою залежить формування гармонії в суспільстві. У зв'язку із цим доречно нагадати, що соціальна роль, за І. Коном, – це сукупність функцій, яких очікують від людини оточуючі згідно з її місцем у суспільстві (див. [5, с. 261]).

Вивчаючи предмет “Культура сімейно-психологічних взаємин”, студенти повинні зрозуміти значущість диференціації

конвенціональних і міжособових ролей. Конвенціональні ролі – це ролі, які визначено правом, мораллю, традицією. Міжособові ролі залежать від конкретної родини, індивідуальних особливостей члена сім'ї.

Система ролей у родині має відповідати ряду вимог. По-перше, самі вимоги повинні створювати цілісну систему. Якщо вимоги до представника певної ролі суперечливі, виникають труднощі при її виконанні. Проблеми викликають також суперечності між різними ролями, які виконує один і той же член сім'ї. Студентки завжди докладно цікавляться проблемою “двох ролей жінки”, тобто труднощами, які супроводжують поєднання жінкою – матір'ю – виробничої діяльності з виконанням батьківських та подружніх обов'язків. По-друге, сукупність ролей, які виконує член сім'ї, повинна забезпечувати задоволення його потреб у повазі, визнанні, симпатії. По-третє, виконувани індивідом ролі мають відповідати його можливостям. Коли вимоги щодо виконання ролі понад силу людини, вона відчуває нервово-психічну напругу. По-четверте, систему сімейних ролей, які виконує член родини, слід будувати за принципом задоволення як власних потреб індивіда, так і потреб інших членів родини [6, с. 14].

Жінки можуть отримати вищу освіту та опанувати будь-яку професію, окрім однієї – неможливо досконало опанувати мистецтво материнства [7, с. 19]. Для цього необхідно шукати Божої мудрості. Цар Соломон дав характеристику найкращій жінці: “Свої уста вона відкриває на мудрість, і милостива наука їй на язиці” [8, Пр. 31:26].

Півстоліття тому кілька рішучих жінок вирішили здійснити філософську і культурну революцію. Переконані, що жінкам необхідно скинути пута чоловічого єдиновладдя, вони писали книги, публікували статті, викладали в університетах, влаштовували марші протесту, лобювали Конгрес і безліччю інших способів завойовували серця та розум мільйонів жінок. Вони написали своє визначення поняття “жінка” і відкинули традиційні погляди на життєві пріоритети та місію жінки. Такі поняття, як чеснота, цнотливість, розсудливість, господарність, покірність та скромність були просто викреслені із словника. Їх замінили “вибір”, “розлучення”, “невірність”. Було запропоновано новий стиль життя “унісекс” – стиль, заснований на абсолютно рівних правах у всіх сферах життя для жінки і чоловіка [9].

Сучасне покоління взагалі не може думати по-іншому. Одним із найбільш руйнівних наслідків “нового” погляду на жіночність є тенденція до зниження значення шлюбу й материнства і переміщення жінок як фізично, так і емоційно з будинку і родини на заводи й в офіси.

Доктор Д. Паттерсон зробила таке спостереження: “Жінки “були звільнені” від справжньої свободи, якою насолоджувалися багато століть, – від свободи бути вдома, виховувати дітей і займатися творчістю. Їх примусили повірити, що відсутність престижної роботи прирікає жінку на розчарування у житті, нудьгу та ув’язнення у власному будинку” [10, с. 365].

Статистика показує, що дискримінація за ознакою статі при працевлаштуванні, вирішенні питань заробітної плати і можливості здобути освіту вже не так яскраво виражена – чого довго і наполегливо намагалися добитися активісти феміністського руху.

Але які “побічні ефекти” нової свободи? Хто думав, що ми зіткнемося з такими непередбачуваними наслідками:

- жінка відчуває сильний тиск з боку працюючих подруг, які закликають її не стояти на місці, залишаючись водночас матір’ю та дружиною;
- статус домогосподарки тепер багато хто порівнює з кріпацьким становищем;
- мільйони немовлят і дошкільників ще вдосвіта відвозять у дитячі садки і забирають звідти, коли вже стемніло;
- мільйони дітей повертаються додому зі школи в порожній будинок або залишаються у групі продовженого дня;
- матері віддають велику частину своїх сил кому завгодно, тільки не власним дітям і чоловікам, що стає причиною їх хронічної втоми та дратівливості;
- члени сім’ї дуже рідко вечеряють разом;
- діти харчуються похапцем обідами з напівфабрикатів або бутербродами;
- оскільки заміжні жінки проводять на роботі значно більше часу з іншими чоловіками, ніж зі своїм чоловіком, значно підвищується ризик емоційної або фізичної зради;
- жінки дістали достатню фінансову свободу, яка дає їм можливість за бажання сміливо піти від чоловіка;

- день у днeм жінки чують на роботі нецензурні висловлювання, грубощі та вульгарні натяки;
- жінкам бракує часу і сил на те, щоб розвивати близькі стосунки з власними дітьми, і вони у кінцевому рахунку виявляються чужими своїм уже дорослим дітям;
- діти проводять багато часу перед телевізором, відео, за електронними і комп'ютерними іграми;
- діти, залишені без нагляду дорослих, виявляють ризиковану поведінку, тобто прилучаються до порнографії, алкоголю, наркотиків, дошлюбного сексу і насильства;
- літні батьки потрапляють у геріатричні будинки, тому що їхні доньки і невістки працюють на повну ставку і не можуть забезпечити їм необхідний догляд.

Наше дослідження проводилося методом письмового опитування – анкетування серед студентів факультету економіки та менеджменту і факультету обліку та фінансів Полтавської державної аграрної академії у березні 2008 року. Наводимо текст анкети:

1. Які риси характеру Ви найбільш цінуєте у своїй матері?
2. Що є для неї життєвим пріоритетом?
 - а) духовні цінності; б) сім'я; в) робота; г) щось інше
3. Що б Ви хотіли бачити у своїй матері?
4. Чого головного Вас навчила мати?
5. Схарактеризуйте сучасних жінок.

Результати дослідження. Відповіді на *перше запитання* анкети налаштовують на позитивний настрій. Майже всі студенти називають такі риси характеру своїх матерів, як доброта, чесність, лагідність, вірність, турботливість, працелюбність. Це найкращі людські чесноти. Згадуються слова святого апостола Павла: “Тож тому, поки маємо час, усім робимо добро” [8, Гал. 6:10]. Що ж стосується категорій моральної свідомості, то багато студентів відзначили відповідальність, справедливість та відвертість, яку вони бачать у своїх матерях. Сподіваймося, що всі ці риси матері виховують і у своїх дітей.

Співчуття та прощення як моральні виміри спілкування теж трапляються у відповідях. Прекрасно, що сьогодні молодь виділяє серед рис своєї матері здатність прощати, бо це одвічна духовна цінність, що звучить у молитві “Отче наш”: “І прости нам борги наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим” [8,

Мт. 6:12]. Цього духовного принципу нас навчає сам Ісус Христос. Коли апостол Петро запитав Його: “Господи, скільки разів брат мій може згрішити проти мене, а я маю прощати йому? Чи до семи раз? Ісус промовляє до нього: Не кажу тобі до семи раз, але аж до семидесяти раз по семи!” [там само, Мт. 18:21–22]. Звичайно, ми стомилися б, якби почали рахувати. То ж краще пробачати одне одному.

Прикро, що у відповідях мало хто називає таку рису, як мудрість. Це сукупність набутих знань та вміння застосувати їх на основі Божих стандартів для того, щоб досягти успіху в житті. Цар Соломон сказав: “Дім будується мудрістю” [там само, Пр. 24:3]. Сучасним матерям вона край потрібна. Божа мудрість закликає: “У мене порада й оглядність, я розум і сила. Наді мною царюють царі, а законодавці права справедливі встановлюють. Мною правлять владики і всі праведні судді. Я люблю всіх тих, хто любить мене, хто ж шукає мене, той знайде!” [там само, Пр. 8:14–17].

Друге питання анкети стосується життєвих пріоритетів. У 90 % опитаних перше місце в житті їхніх матерів займає родина. Такий результат викликає радість і душевний спокій. Чотири студенти написали, що для їхніх матерів головною є робота. На жаль, кар’єра приносить таким жінкам більше задоволення, ніж роль дружини і матері. Дев’ять опитуваних визначили пріоритетом “щось інше”. І лише в одній відповіді прозвучало, що матуся на перше місце в житті ставить духовні цінності. На жаль, Україна понад 70 років розвивалася під впливом атеїзму, тому в наших батьків справжні духовні цінності не виховувалися. Духовність – це не особливий хист до наукових досліджень, це зовсім не любов до мистецтва, це й не повага до традицій пращурів. Духовність – це особисті стосунки з Богом, життя за Його заповідями: “Люби Господа, Бога свого, усім серцем своїм, і всією душею своєю, і всім своїм розумом, і з цілої сили своєї! Це заповідь перша! А друга однакова з нею: Люби свого ближнього, як самого себе!” [там само, Мр. 12:30–31]. Сьогодні в суспільстві відбувається відновлення духовних цінностей. Нашим матерям слід навчитися молитися вранці, благословляти своїх дітей, ходити до церкви не раз у рік – на Великдень, а щонеділі.

Ми знаємо, що особистість протягом життя вдосконалюється. І це також стосується сучасних жінок. Людина повинна

розвивати в собі найкращі риси незалежно від віку. З цього приводу апостол Павло зазначив: “Браття, я себе не вважаю, що я досягнув” [там само, Фил. 3:11]. Аналізуючи відповіді на *третє запитання*, спостерігаємо цікаві риси, які студенти воліли б бачити у своїх матерях. Це і самоповага, і наполегливість у прийнятті рішень, і життєрадісність, і терпіння. Багато опитуваних пишуть про те, що матері мають більше відпочивати. Але найчастіше звучить бажання розвинути відверті стосунки з матусею, тобто поглиблювати взаєморозуміння. Це головний принцип гарних сімейних взаємин. Це те, чого сьогодні нам усім бракує. І знову ж таки є студенти, які впевнені, що матусі потребують мудрості.

“Чого головного Вас навчила мати?” – так було поставлено *четверте запитання*. Відповіді перевершили всі очікування: “Навчили вірити в Бога, любити життя, поважати людей та українські традиції, поратися, заощаджувати кошти, бути справедливим”. У деяких відповідях конкретно прозвучав головний принцип регламентації стосунків між людьми, тем більше, що Євангеліє подає його таким чином: “Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви” [там само, Мт. 7:12]. З цього приводу пригадуються слова Матері Терези: “Нехай кожен, хто приходить до вас, не піде, доки не стане кращим і щасливішим. Нехай ви будете живим вираженням Божої доброти – доброти на вашому обличчі, у ваших очах, у вашій посмішці, доброти у вашому теплому привітанні” [11, с. 4].

У відповідях на *п’яте запитання* пролунали здебільшого сумні інтонації: “Сучасні жінки сконцентровані на побудові кар’єри. Вони живуть самі для себе, мають багато шкідливих звичок. Їм притаманна байдужість. Молоді дівчата егоїстичні, заздрісні. Вони витрачають багато коштів на свою зовнішність, але забувають, що головне – внутрішній світ людини”. У Біблії є прекрасна порада щодо цього: “А окрасою їм нехай буде не зовнішнє заплітання волосся та навішування золота або вбирання одягу, але захована людина серця в нетлінні лагідного й мовчазного духу, що дорогоцінне перед Богом” [8, Петр. 3:3–4].

Лагідність матері дає їй мудрість скеровувати стосунки в родині до порядку, чистоти, затишку й миру. Такий стан внутрішнього світу домочадців досягається за неодмінної умови зовнішнього облаштування домівки. У ній завжди має бути ідеаль-

ний порядок, який створюється кожним на його місці. Процес формування сім'ї потребує дотримання принципу "Ми – почуття". Щоб застерегти молодь від поганих вчинків, матерям слід орієнтувати дітей на самоконтроль, оберігання свого серця від негативної мотивації: "Над усе, що лише стережеться, серце своє стережи, бо з нього походить життя" [там само, Пр. 4:23].

Висновки. Сучасна мати дарує всім розкішні плоди свого духу, серця та інтелекту. Вона перебуває в постійному русі, прагнучи гармонії, без чого неможливо побудувати цивілізоване суспільство, в якому панували б високі морально-духовні цінності правди, добра й краси, а за християнською традицією – віри, надії, любові, софійності. Сучасна мати повинна бути засвідчена "в добрих ділах, якщо дітей виховала, якщо подорожніх приймала, якщо ноги святим умивала, якщо помагала знедоленим, якщо всякий добрий учинок виконувала" [там само, Тим. 5:10].

Література

1. *Шептицький А.* О подружжі й родині // Митрополит А.Шептицький: життя і діяльність: документи і матеріали. 1899–1944. Церква і суспільне питання. – Л., 1998. – Т. II. – Кн. 1. – С. 83.
2. *Гармаев А. Ц.* Психопатический круг в семье. – Минск: Лучи Софии, 2002. – 320 с.
3. *Зязюн І. А., Сагач Г. М.* Краса педагогічної дії. – К.: Укр.-фін. ін.-т менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.
4. *Гоголь Н. В.* Жінчина в мире. – Полн. собр. соч.: В 8 т. – М.: Худ. лит., 1972. – Т. 8. – 316 с.
5. *Корнєв М. Н., Коваленко А. Б.* Соціальна психологія. – К.: Вид-во КНУ ім. Т. Шевченка, 2005. – 304 с.
6. *Антонець М. О.* Формування уявлень про родину в сучасного студентства // Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. Костюка АПН України. – К.: Гнозис, 2004. – Т. 6. – Вип. 2 С. 11–16.
7. *Гленн Д.* Мудрость матери. – Луцьк: Християнське життя, 2006. – 172 с.
8. *Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту.* – Укр. бібл. тов-во, 1992. – 1296 с.
9. *Демос Н.* Слово к женщине. – СПб.: Шандал, 2007. – 288 с.
10. *Patterson D.* The High Calling of Wife and Mother in Biblical Perspective. – Weaton, Ill.: Crossway, 1991. – 365 p.
11. *Мати Тереза.* Жінка – перлина // Вічний скарб. – 2004. – 10 берез. – С. 4.

© Антонець М.О., 2008

ПОДРУЖНЯ ЗРІЛІСТЬ ЯК ЧИННИК СТАБІЛЬНОСТІ ПОДРУЖНІХ СТОСУНКІВ ТА ЗАДОВОЛЕНОСТІ ШЛЮБОМ

Представлено теоретичний аналіз різних аспектів подружньої зрілості. Розглянуто їх вплив на стабільність сім'ї та задоволеність подружніми стосунками.

Ключові слова: готовність до подружніх взаємин, подружня зрілість, аспекти подружньої зрілості.

Представлен теоретический анализ разных аспектов супружеской зрелости. Рассматривается их влияние на стабильность семьи и удовлетворенность брачными отношениями.

Ключевые слова: готовность к супружеским отношениям, супружеская зрелость, аспекты супружеской зрелости.

There is the theoretical analysis of different aspects of marital maturity in the article. Theirs impact on the family stability and marital satisfaction are described.

Key words: the preparedness to marital relationships, marital maturity and its aspects.

Проблема сім'ї і подружніх стосунків давно є сферою зацікавленості та наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних учених. Адже сім'я була і залишається одним із соціальних інститутів, на який покладається завдання забезпечити умови для особистісної самореалізації кожного з членів подружжя та створити сприятливе середовище для гармонійного, всебічного розвитку дітей. Про це свідчать результати численних соціологічних опитувань. Наприклад, соціологічне дослідження дорослого населення України "Цінності-99" показало, що 3/4 опитаних вважають шлюб і тривалі стосунки неодмінною умовою для того, "щоб бути щасливим", а практично кожен дев'ятий прагне позитивних змін у сімейному житті (див. [1]). Дані соціологічного дослідження, проведеного Інститутом проблем сім'ї та молоді у 2003 р., також підтвердили пріоритет "хорошої сім'ї" на шкалі загальнолюдських цінностей і для переважної частини нашої молоді (у 88% випадків). Проте статистичні дані залишаються невтішними: кількість розлучень в Україні не зменшується, а залишається стабільно високою і становить у середньому

54%, а в деяких областях (наприклад, у Донецькій) сягає навіть 62%. Останнім часом рівень розлучуваності (кількість розлучень на 1000 жителів) зріс від 3,6 у 2004 р. до 3,8 у 2007-му. Отже, з одного боку, “хороша сім’я” є пріоритетною цінністю для переважної більшості молодих людей, а з іншого – більш як половина одружених пар розлучається.

Мета статті: з’ясувати причини актуальної несприятливої ситуації у сфері сімейних стосунків; означити шляхи підвищення готовності молоді до подружнього життя, подолання нею подружньої незрілості.

У вітчизняній науковій літературі психологічна готовність до подружніх відносин визначається як “відносно стійкий стан особистості, що характеризується вибірковою активністю на основі усвідомлених потреб та мотивів для виконання активних дій, пов’язаних з високою емоційно-вольовою стійкістю”, або “певна система соціальних установок, сімейних цінностей, орієнтованих на позитивні взаємовідносини між подружжям” [2]. Прийнято виділяти такі компоненти готовності до шлюбу і сімейного життя:

1) **фізична і фізіологічна готовність** як здатність зачати й виносити здорову дитину;

2) **сексуальна готовність**, основою якої є знання особливостей анатомії та фізіології чоловічого і жіночого організмів, а також орієнтація на спільні сексуально-еротичні переживання;

3) **соціальна готовність**, котра свідчить, що наречені здатні виконувати покладені на них соціальні ролі та обов’язки;

4) **етико-психологічна готовність**, яка передбачає наявність сформованих уявлень про сім’ю і подружні стосунки, подружні та батьківські обов’язки, уміння адекватно оцінювати себе і партнера, розуміння чинників створення сприятливого психологічного клімату в сім’ї та наявність відповідних умінь тощо.

Як зазначає В. Захарченко [1], етико-психологічна готовність відіграє особливу роль у формуванні готовності до подружніх взаємин і створення сім’ї. Саме вона, на його думку, зумовлює здатність до шлюбу, тобто спроможність турбуватися про іншу людину, співчувати, співпереживати їй, спілкуватися на основі співпраці з нею, бути терпимим (толерантним), сприймати особу з усіма її індивідуальними особливостями, звичками, уміти пристосовуватися до них.

І. Гребенников виділяє ще й інші компоненти, зокрема: *педагогічну готовність* як сформованість уявлень про виховання дітей, роль батька і матері у вихованні, володіння конкретними знаннями та вміннями із самовиховання та виховання дітей; *естетичну готовність*, котра передбачає ставлення молоді до сімейного життя як до самостійної естетичної цінності; *господарську готовність*, що базується на володінні знаннями про бюджет сім'ї, особливості побуту, уміння вести домашнє господарство [3].

У зарубіжній літературі як аналог поняття “готовність до подружніх відносин” вживається поняття “подружня зрілість”. Під нею розуміють “здатність виконувати певним чином окреслені завдання та вимоги, яка з'являється в конкретному віковому періоді чи на певному етапі життя” [4; 5]. Ці зобов'язання особа може взяти на себе спонтанно, або вони можуть бути їй ввірені іншими особами [6].

Подружня зрілість має кілька аспектів: фізичний, сексуальний, юридичний, психологічний (особистісний).

За визначенням М. Браун-Галковської [4], *фізична зрілість* – це “спроможність організму виконувати специфічні для подружжя завдання”, тобто готовність взяти на себе ті права та обов'язки, які передбачає подружнє життя (наприклад, прибирання житла, приготування їжі, купівля продуктів та ін.).

Сексуальна зрілість – адекватне розуміння власної статевої, акцептація себе як особи певної статі, а також здатність до подружніх актів та народження дітей. Людська статевість є багатоаспектним і складним феноменом, що поєднує в собі чотири компоненти:

1) *біологічний* – як правило, ототожнюється із сексом, проте передбачає також знання про будову і функціонування статевих органів, пов'язані з ними плідність і можливість народжувати дітей;

2) *емоційний* – еротизм, пов'язаний з почуттєвим аспектом статевої;

3) *інтелектуальний* (розумовий) – зумовлює усвідомлення та акцептацію себе як особи певної статі, рефлексію щодо цього та розуміння власного ставлення до осіб протилежної статі;

4) *вольовий* – пов'язаний з турботою про добробут іншої особи, її розвиток, а також почуття безпеки.

Слід зазначити, що статевість, обмежена лише сексом, призводить до сприймання іншої особи як предмета, інструменту задоволення певних потреб, що в результаті може спричинитися до руйнування стосунків. Людська статевість є зрілою лише тоді, коли гармонійно поєднує в собі всі компоненти – секс, еротизм, розум і волю, адже кожен із цих компонентів має свою функцію (вибудовувати стосунки, виражати любов, продовжувати життя).

Сексуальне життя – дуже важливий аспект гармонійного подружжя. Статевість, поєднана зі зрілою любов'ю, акцептація себе як особи певної статі з усіма особливостями функціонування організму, розуміння сексуальних потреб чоловіка/дружини – ці фактори визначають сексуальну зрілість особи і є основою подружньої гармонії в сексуальному житті.

Юридична зрілість – це вік, з якого громадяни дістають право офіційно реєструвати свій шлюб. Юридична зрілість визначається законодавством.

Економічна зрілість передбачає спроможність людини розпочати самостійне життя, отримати фахову освіту і роботу зі стабільним рівнем прибутків, забезпечити достойне життя собі та своїй сім'ї (наприклад, можливість купити чи винаймати житло, утримувати чоловіка чи дружину, майбутніх дітей, забезпечити близьких усім необхідним).

Психологічна (особистісна) зрілість є одним з найважливіших компонентів подружньої зрілості. Як справедливо зауважують деякі автори, без особистісної зрілості говорити про успішне подружжя неможливо, адже тільки зріла особа здатна зробити свідомий вибір, а також прийняти всі права та обов'язки, котрі накладає на нас подружжя [1; 7].

Особистісна зрілість у контексті подружньої зрілості поєднує в собі низку компонентів.

1. **Позитивний образ самого себе (самоакцептація, самоповага).** Кожна людина має власний внутрішній образ самої себе. Він може їй подобатися, бути позитивним (власне, тоді йдеться про самоакцептацію) чи не подобатися (тоді говоримо про неприйняття себе, або про брак акцептації).

На формування внутрішнього “образу Я” найбільше впливають такі фактори, як зовнішній вигляд, життєва успіш-

ність, важливість для значимих осіб, самосприймання, думки про себе.

Важливо, щоб, формуючи свій образ, людина керувалася власними уявленнями про себе та свої вчинки, намагалася сприймати себе об'єктивно, а не орієнтувалася на думки інших. Слід також розуміти, що самоакцептація не має нічого спільного з неадекватною (завищеною чи заниженою самооцінкою), а дає можливість оцінювати себе об'єктивно, усвідомлюючи свої переваги і недоліки.

Особа, котра себе приймає (акцептує), довіряє собі та іншим; має розвинуте почуття власної цінності; здатна реально себе оцінити (не додає собі переваг, але й не применшує їх); відкрита до інших; уміє допомогти; зауважує потреби іншої людини, рахується з іншими; знає свої переваги, свої достоїнства, прагне їх розвивати; знає власні недоліки і намагається їх подолати; поважає себе та інших.

Особа, котрі себе не акцептують, песимістично ставляться до життя; несміливі; болісно реагують на думку інших про себе; надмірно сконцентровані на своєму зовнішньому вигляді; критично ставляться до інших; обирають стратегію захисту в поведінці та розмовах; узалежнюються від інших; не вміють прийняти похвалу та хвалити інших; бояться самотності; не довіряють іншим; негативно говорять про себе; ставляться до інших як до ворогів, конкурентів, суперників; не довіряють собі, не вірять у власні сили та можливості.

Якщо в людини склався позитивний образ самої себе, то вона здатна і вміє побачити позитив і в іншій особі, знає та розуміє, що щасливе подружжя залежить від спільних зусиль чоловіка і дружини; реалізує ці зусилля через справи.

2. Самостійність у прийнятті рішень, уміння відповідати за свої рішення – ще один аспект, котрий характеризує зрілу особистість. Така особа здатна до адекватного та реального пізнання світу, формування суджень, які базуються на її власних оцінках, а не на прийнятих стереотипах чи оцінках інших осіб. Самостійність суджень, спроможність і готовність відповідати за прийняті рішення особливо важливі в подружжі. Усвідомлення того, що всі подружні справи стосуються лише двох і мають вирішуватися без участі сторонніх осіб – важлива умова успіху подружжя.

3. *Достатній рівень розвитку самосвідомості, емоційна зрілість* полягають у вмінні будувати тривалі і глибокі стосунки, розуміти почуття, переживання, потреби іншої особи, виявляти пошану до її гідності. Здатність усвідомлювати і контролювати вияв власних почуттів та емоцій, а також уміння розуміти та ідентифікувати почуття й емоції інших людей є засадами зрілого спілкування, що допомагає уникати конфліктів і неоднозначних ситуацій у подружньому житті.

4. *Уміння любити (розуміти потреби чоловіка/дружини)*. Зріла любов є основою стосунків у подружжі, оскільки дає можливість вийти “поза власні межі”, позбутися власного егоїзму, виявити розуміння потреб іншої особи. Зріла любов – це також “приклад”, зразок любові і водночас необхідна умова гармонійного розвитку дітей, котрі зростають у сім’ї. Існує чимало концепцій, що визначають ознаки зрілої любові. Зокрема, М. Браун-Галковська зазначає, що у своєму розвитку вміння любити проходить кілька етапів [4]:

- до 6 років: маленька дитина сприймає любов як близькість. Фізична близькість дуже важлива для малюка – це для нього життєва необхідність. Саме фізична близькість дає йому відчуття захищеності, безпеки, емоційного комфорту. Що роблять маленькі діти, коли їм страшно чи боляче? Прагнуть пригорнутися до мами чи тата. Чому? Бо фізичний контакт, близькість рідної особи дають їм відчуття безпеки, комфорту і спокою. І саме в такий спосіб діти опановують перший компонент зрілої любові – близькість;

- 7–11 років: у цьому віці для дитини важливого значення набувають дружні стосунки. Батькам на цьому етапі важливо навчити дітей дружити, бути гарними друзями. А у дітей з’являється розуміння того, що найближчий друг (чи найближча подруга) – це особлива людина в їхньому житті. Власне, на цьому етапі ми приходимо до усвідомлення того, що в нашому житті є особа для нас унікальна і єдина;

- 12–16 років: це період першого кохання; підлітки схильні ідеалізувати об’єкт закоханості, приписувати йому багато невластивих рис (характерно для першого періоду кожної закоханості). Саме в підлітковому віці починає формуватися емпатія – здатність розуміти потреби іншої особи. У підлітка з’являється можливість поставити себе на місце іншої особи та побачити

ситуацію її очима. На цьому етапі важливо, щоб дитина навчилася розуміти потреби іншої особи;

- після 17 років: на цьому, завершальному, етапі оволодіння вмінням любити людина починає усвідомлювати, що любов реалізує себе через справи, дії, а не лише на словах. Це етап дівчої любові.

Р. Стернберг зрілу любов визначає як єдність трьох компонентів: інтимності, пристрасті і відповідальності (здатності до прийняття рішень) (див. [8]). Інтимність, чи почуття психологічної близькості, виявляється в щирій симпатії до іншої людини, прагненні підтримати її, зробити її життя кращим, у спільності інтересів та занять. Пристрасть породжує фізичний потяг та сексуальну поведінку в стосунках. До мотиваційних потреб пристрасті відносять, крім статевої потреби, потребу в самоповазі, потребу належати комусь, потребу підтримки в скрутній ситуації. Прийняття рішення, або відповідальність, – неодмінний компонент зрілої любові. На думку Стернберга, короткотривалий аспект цієї складової полягає в тому, що одна людина любить іншу, а довготривалий – у зобов'язаності зберігати цю любов. Дослідник розробив систематику любовних стосунків на основі різноманітних комбінацій трьох компонентів любові. Наявність у стосунках усіх трьох компонентів – інтимності, пристрасті та зобов'язання – характерні для досконалої любові. Більшість реальних любовних стосунків, на думку Стернберга, не належить до цієї категорії [там само].

5. Усталена ієрархія цінностей, розуміння сенсу життя. Цінності є свого роду “дороговказом”, котрий визначає наші життєві пріоритети і детермінує життєву активність, спрямовану на реалізацію ближчих та віддалених цілей. Власну систему цінностей людина формує протягом усього життя, проте вирішальну роль у цьому процесі відіграють родина, соціальне середовище (школа, ровесники), також власна активність особи, котра переосмислює всю інформацію та обирає для себе те, що вважає найважливішим.

Особливе значення для подружнього життя мають сформована система особистісних цінностей та її узгодженість із цінностями партнера. Дослідження свідчать, що спільні цінності є однією з найважливіших засад задоволеності подружжям та стабільності сім'ї. Так, наприклад, С. В. Ковальов виділяє 5 ти-

пів мотивації до одруження: любов, духовна близькість, матеріальний розрахунок, психологічна відповідність, моральні засади (див. [8]). Дослідження впливу шлюбної мотивації на задоволеність шлюбом показали, що найбільше значення мають перші два мотиви (їх єдність). Серед тих, у кого мотивацією до одруження були любов і спільні погляди на життя, максимальна кількість задоволених власним шлюбом і мінімальна кількість незадоволених. Розчарування родиною і шлюбом спостерігається у тих, хто орієнтувався виключно на свої почуття, залишивши поза увагою духовну близькість подружжя. Аналіз вітчизняної і зарубіжної наукової літератури з окресленої проблематики, а також наш досвід роботи з нареченими показують, що саме ці аспекти потребують детального висвітлення та обговорення з молодими людьми на етапі їх підготовки до подружнього життя.

Як бачимо, подружня зрілість є багатоаспектним феноменом. Досягнення кожного виду зрілості відбувається неодноразово. Оптимально, коли на момент укладання шлюбу наречені набули зрілості в усіх аспектах. Відповідно постає питання про **критерії подружньої зрілості**, тобто ознаки, котрі могли б свідчити про досягнення особистістю готовності до створення сім'ї.

Учені Каліфорнійського інституту досліджень особистості в ході емпіричних досліджень з'ясували, що зріла особистість виділяється з-поміж інших такими характеристиками: 1) стабільність, стресостійкість, вітальність, висока адаптованість, вміння організовуватися для досягнення мети; 2) адекватність самооцінки, високий рівень самопізнання та самоприйняття, реальна оцінка власних можливостей і можливостей інших; 3) відповідальність, толерантність, усталена система внутрішньо зумовлених принципів і життєвих цінностей; 4) високий рівень інтраперсональної та інтерперсональної адаптації, довіра до інших (див. [7]). Зрілі особи менш схильні застосовувати захисні механізми, а також менш егоцентричні.

Про готовність особи до подружніх стосунків, на думку Г. Оллпорта, свідчать: прагнення та потреба в саморозвитку, здатність до емпатії (тобто вміння співпереживати, побачити ситуацію очима іншої особи); адекватність мотивації; здатність до свідомого прийняття рішень; особиста "життєва філософія"; почуття гумору (див. [5]).

А. Маслоу називає такі критерії подружньої зрілості: самоакцептація, прийняття інших та світу; адекватна самооцінка; здатність адекватно реагувати на зовнішні і внутрішні стимули; креативність (гнучкість мислення, спонтанність); уміння концентруватися на проблемі для її розв'язання; позитивне ставлення до оточуючих і середовища перебування; високий рівень автономності (незалежності) одночасно з розвинутих почуттями групи (спільноти); нонконформізм (стійкість щодо впливів та вміння обирати); усталена система цінностей; здатність до глибоких емоційних переживань; почуття гумору; уміння любити та приймати любов, здатність утворювати позитивні (неегоцентричні) взаємозв'язки (див. [там само]).

Висновки. На нашу думку, подружня зрілість є важливим чинником творення “хорошої сім’ї”. Саме вона визначає успішність і стабільність подружніх стосунків, задоволеність шлюбом. Відтак завданням наших подальших досліджень мають стати виявлення рівня подружньої зрілості наречених, з'ясування ефективних засобів її формування.

Література

1. *Захарченко В. Г.* Соціально-психологічні особливості готовності молоді до подружнього життя // Український соціум. – 2004. – №1(3). – С. 14–23.
2. *Денисенко А. О.* Психологічна готовність старших підлітків та юнацтва до подружніх взаємовідносин: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.2007 / Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2004. – 16 с.
3. *Гребенников И. В.* Основы семейной жизни: учебное пособие для студентов пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1991. – 158 с.
4. *Braun-Galkowska M.* Miłość aktywna. Psychiczne uwarunkowania powodzenia w małżeństwie. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1985. – 216 s.
5. *Rys M.* Psychologia małżeństwa w zarysie. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1999. – 406 s.
6. *Przetacznik-Gierowska M., Tyszkowa M.* Psychologia rozwoju człowieka. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2002. – Т. 3. – 280 s.
7. *Rys M.* Ku dojrzałości osobowej w małżeństwie. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. – 186 s.
8. *Андреева Т. В.* Семейная психология. – СПб.: Речь, 2005. – 256 с.

© Ільчишин Н.О., 2008

РОЛЬ ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ ОСОБИСТОСТІ В ЇЇ СІМЕЙНІЙ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ

Проаналізовано роль, яку відіграють життєві завдання особистості в її сімейній самореалізації. Визначено поняття життєвих завдань особистості, пов'язаних із шлюбом та сім'єю. Показано, що найкращі умови для самореалізації членів родини складаються в гармонійній сім'ї, особливою якої є успішне долаття сімейних криз шляхом вибудовування шлюбними партнерами життєвих завдань відповідно до кожного нового етапу сімейного життя.

Ключові слова: життєві завдання, сімейна самореалізація, особистісне самоздійснення, гармонійна сім'я, сімейні кризи.

Проанализирована роль, которую играют жизненные задачи личности в ее семейной самореализации. Определено понятие жизненных задач личности, связанных с браком и семьей. Показано, что лучшие условия для самореализации членов семьи складываются в гармоничной семье, особенностью которой является успешное преодоление семейных кризисов путем выстраивания брачными партнерами жизненных задач, соответствующих каждому новому этапу семейной жизни.

Ключевые слова: жизненные задачи, семейная самореализация, личностное самоосуществление, гармоничная семья, семейные кризисы.

The role of the life tasks of a person in her family fulfillment is analyzed in the article. Notion of the person's life tasks related to marriage and family is defined. It is revealed that the best conditions for fulfillment of family members develop in a harmonious family, which is a feature of the successful solution of family crisis through marriage partners to build life tasks relevant to each new phase of family life.

Key words: life tasks, family self-realization, personality fulfillment, harmonious family, family crises.

Проблема. З огляду на соціально-економічні зміни, що відбуваються сьогодні в українському суспільстві, а також динаміку культурологічної парадигми, розвиток людинознавства, особливо психологічного знання, сучасні уявлення про шлюб і сім'ю поступово стають більш персоніфікованими, набуваючи

більш особистісного звучання. Сім'ю тепер розглядають перш за все як суспільну інституцію, що сприяє особистісному зростанню партнерів, формує умови для самореалізації особистості (чи, навпаки, заважає цьому), а першорядним завданням сімейних психологів стає вивчення психологічних чинників сімейної самореалізації особистості. Процес особистісного самоздійснення може бути описаний “ізсередини” життя людини як послідовне висування нею життєвих завдань, визначення шляхів їх вирішення та реалізація своїх планів.

Отже, *метою статті* є вивчення ролі, яку відіграють життєві завдання особистості, пов'язані із сім'єю, в самореалізації цієї особистості в сімейній сфері життя.

Життєві завдання особистості, пов'язані із сім'єю, – це спосіб структурування людиною свого майбутнього в сімейній сфері, завдяки чому вона може передбачити ті події сімейного життя, які має намір здійснити. Такі завдання моделюють уявлення людини про майбутню сім'ю, враховуючи при цьому соціальний контекст, ставлення оточення, часові вимоги і ситуаційні зміни [1].

Основні життєві завдання особистість вирішує шляхом вибудовування, реалізації та верифікації менш глобальних завдань, які, враховуючи можливості та обмеження, постійно уточнюють шлях особистісного самоздійснення людини, коригують його і перетворюють лінію саморозвитку особистості з імовірної в реальну. Саме ці завдання співвідносяться з категорією часу і змінюються відповідно до зовнішніх обставин, вимагаючи що і коли треба зробити для того, щоб у результаті досягти самореалізації.

Таким чином, самоздійснення особистості в сімейній сфері можна визначити як процес послідовного вибудовування людиною життєвих завдань, пов'язаних із шлюбом та сім'єю, а також розробки тактики їх розв'язання з метою найповнішої реалізації свого внутрішнього потенціалу.

Особистісну самореалізацію людини в сімейній сфері розглядатимемо як здатність людини об'єктивувати багатство свого внутрішнього світу у внутрішньосімейних взаєминах; як спрямованість розвивати різні сторони своєї особистості за допомогою інших членів родини і разом з ними; як найбільш по-

вну і вільну реалізацію людиною своїх можливостей у сімейній сфері життєдіяльності.

Будучи властивою кожній людині, спрямованість на самореалізацію як тенденція до неперервного розгортання свого необмеженого творчого потенціалу проявляється в сімейній сфері життєдіяльності в особистісній активності і відповідальності, здатності до своєчасних та оптимальних шлюбно-сімейних виборів, висуненні адекватних життєвих завдань, пов'язаних із шлюбом і сім'єю. При цьому кожна реалізована можливість розгортання життєвих планів, програм і завдань народжує нові ідеальні моделі потрібного сімейного майбутнього, виводячи особистість на новий етап розвитку, перетворюючи та оновлюючи її життєвий світ [2]. Постановка й вирішування адекватних внутрішній суті особистості життєвих завдань стає неодмінною передумовою формулювання та реалізації нових завдань, і так нескінченно.

А. Маслоу дійшов висновку, що умовою активації потреби особистості в самореалізації є задоволення інших її базових психологічних потреб [3]. Феномен сім'ї проявляється на різних щаблях їх ієрархії, отже, сімейна самореалізація членів родини як ланка їхньої загальної життєвої самореалізації для своєї актуалізації теж потребує задоволення їхніх особистісних потреб [4]. При цьому на рівень фізіологічних потреб спроектовано батьківський інстинкт та інстинкт продовження роду; на рівень потреб у безпеці – потреба в психологічній захищеності себе, свого партнера і дітей, стабільності. Потреби в належності та любові реалізуються через кохання до шлюбного партнера, приєднання до роду, любов до дітей, до родини; потреба в повазі до себе – через авторитет, особисту значущість у сім'ї. Задоволення нижчих щаблів ієрархії потреб веде до її вершини – потреби в самореалізації.

Таким чином, у світлі “завданнєвого” підходу самореалізація особистості в сімейній сфері передбачає реалізацію основних психологічних потреб усіх членів родини, розкриття та об'єктивацію внутрішнього потенціалу кожного з них, що відбувається шляхом послідовного висування життєвих завдань, пов'язаних із шлюбом та сім'єю.

Взаємозв'язок шлюбно-сімейних стосунків і самореалізації особистості має далеко неоднозначний характер і багато в

чому визначається якістю взаємин, які складаються в сім'ї, особистісними особливостями членів родини, перш за все подружжя, їхніх уявлень про себе, оточуючих, сім'ю в цілому.

Не потребує доведення те, що найкращі умови для самореалізації складаються в щасливій, гармонійній сім'ї. Гармонійною сім'єю можна вважати такий сімейний союз, у якому сім'я є відкритою системою і надає широкі можливості для творчого зростання та особистісного розвитку кожного її члена. Така сім'я дає можливість поєднати теплі емоційні стосунки, впевненість у коханні партнера з чітко визначеними правилами поведінки. У таких стосунках досягається повне прийняття членами сім'ї один одного, особистісна свобода для кожного, а спілкування будується на діалогічній основі [4; 5].

На протигагу цьому особливістю дисгармонійних взаємин є інертність, ригідність стосунків. Відносини у шлюбі можна охарактеризувати як патологічно конфліктні, напружені, відчужені. Залежність шлюбних партнерів один від одного, їхня особистісна незрілість та інфантильність, схильність вдаватися до маніпуляцій негативно впливають на самореалізацію членів такої родини [5]. Вразливі місця з часом перетворюються в зони надлому – постійне або прогресуюче порушення психологічної рівноваги в такій сім'ї неминуче призводить до зривів.

Дисгармонійну сім'ю вибудовує найчастіше психологічно неблагополучна особистість. Спотворення соціалізації такої особистості, викликане блокуванням чи фрустрацією базових потреб у дитинстві, зумовлює її нездатність ставити адекватні життєві завдання; дисгармонійні ж взаємини унеможливають цей процес і надалі. Тож травмована особистість, ставлячи неадекватні життєві завдання, пов'язані із шлюбом та сім'єю, буде дисгармонійні шлюбно-сімейні взаємини, які надалі перешкоджають їй формулювати адекватні життєві завдання та ефективно самоздійснюватися в сімейній сфері. Таке собі замкнене коло, вирватися з якого без терапевтичної допомоги майже неможливо.

Основою гармонійного шлюбу є кохання між шлюбними партнерами. Кохання – це стійке інтенсивне почуття, насичене різними емоційними переживаннями, яке відповідає взаємовідносинам спільності та близькості між людьми. Саме такі шлюбно-сімейні взаємини, засновані на зрілому коханні, і ста-

новлять неодмінну умову розкриття в них особистістю свого потенціалу.

А втім, фетишизація кохання, надання йому статусу найголовнішого життєвого завдання, пов'язаного із сім'єю, може призвести до втрати інших цінностей: поваги, взаєморозуміння, взаємодопомоги тощо. Кохання не вичерпує шлюб, і шлюб не вичерпується коханням. Коли очікування кохання стає єдиним шлюбно-сімейним завданням особистості, тоді звичайне сімейне життя з його повсякденними турботами, доглядом за маленькими дітьми перетворюється на руйнування ілюзії, розчарування в принадах родинного щастя, що спричиняє пошук кохання поза шлюбом і подружню невірність.

Щоб сприяти особистісній самореалізації, сім'я, крім кохання, має підтримувати також баланс взаємних станів своїх членів: подружжя тут може забезпечувати один одному в потрібний час релаксацію чи мобілізацію, тобто надавати необхідну та своєчасну психологічну підтримку, виявляти розуміння. У такій сім'ї партнери мають більш високий рівень емоційної зрілості. Вони здатні відокремлювати, диференціювати свої ХОЧУ, МОЖУ і ТРЕБА, тобто їхні життєві завдання враховують не тільки власні бажання, потенціал, а й зовнішні вимоги, отже, є адекватними. Подружжя спільно встановлює оптимальний ступінь взаємної автономії і прийняття відповідальності, розрізняє почуття – реальні, очікувані і передбачувані. Протилежний випадок – нездатність до такого розрізнення, диференційованості і внаслідок цього – небажання і нездатність брати на себе відповідальність, що, безумовно, негативно відбивається на процесах самореалізації шлюбних партнерів.

Ще однією особливістю гармонійного шлюбу, що впливає на ефективність самоздійснення в сімейній сфері, є узгодженість життєвих завдань партнерів. Як поєднуються життєві плани двох людей? Наприклад, для жінки актуальним життєвим завданням, неодмінною умовою її самоздійснення є потреба реалізувати своє материнське призначення. Якщо поява дитини є на цьому етапі розвитку сім'ї життєвим завданням і для чоловіка, то сімейні взаємини стають для обох партнерів – більш перспективними, а домашня праця більш осмисленою. Якщо ж актуальні життєві домагання чоловіка обмежуються лише професійною сферою і дитина не сприймається ним як цінність, то жит-

теві завдання шлюбних партнерів вступають у конфлікт, що нерідко призводить до розпаду сім'ї [6]. Таким чином, охочість життєвих завдань шлюбних партнерів (до речі, не тільки в сімейній сфері) є важливим фактором їх успішності.

Пара психологічно зростає, коли ставить спільні завдання. Адже кохати не означає весь час дивитися один одному в очі, головне – дивитися в одному напрямку, мати спільну мету. За цієї умови взаємини розвиваються, причому їх розвиток і поліпшення відбуваються не так завдяки вирішеним завданням і досягнутим цілям, як завдяки руху до них.

Значущість гомогенності життєвих завдань для успішності шлюбу підтверджується тим, що серед факторів, які сприяють подружній згоді, особливе значення мають близькість ставлень партнерів до сімейних цінностей, схожість їхніх уявлень про рольову поведінку і рольові очікування. Невідповідність же зазвичай призводить до зростання конфліктності, напруженості у взаєминах між подружжям, а відтак дестабілізації шлюбу та погіршення психологічного клімату сім'ї. При цьому переважаність життєвих завдань змістовою, предметною мотивацією і жорстка фіксація на однозначних цілях і планах утруднюють можливість вільного варіювання завдань за логікою зовнішніх умов і теж стають фактором конфліктності та психологічної напруженості в сімейній взаємодії.

Хочемо зауважити, однак, що не існує єдино правильної форми шлюбу, яка стовідсотково забезпечувала б умови для самореалізації партнерів. Тож неважливо, яку форму має сім'я (традиційну, егалітарну чи проміжну), – важливою є узгодженість завдань партнерів, а також їхня готовність, вибудовуючи власні життєві завдання, враховувати завдання іншої сторони.

Одним із чинників особистісного розвитку та самоздійснення членів родини є труднощі, які час від часу переживає будь-яка сім'я. Долаючи труднощі, особистість усвідомлює, виразно бачить свої життєві домагання, тому складні ситуації можна розглядати як передумову постановки людиною життєвих завдань, завдяки яким вона стає спроможною брати на себе відповідальність за власне життя.

Загальновідомими є такі вислови, як “труднощі загартовують”, “що не вбиває, те загартовує” тощо. Дійсно, емпіричні дослідження підтверджують, що люди, які пережили складні

життєві ситуації, виявляють вищий рівень особистісної зрілості [7]. Але труднощі стимулюють до розвитку тільки тоді, коли людина здатна оцінювати життєву ситуацію різнобічно, засвоюючи з неї корисне й позитивне, якою б складною вона не була.

Крім індивідуальних життєвих криз, що супроводжують особистісний розвиток кожної людини, існують ще й сімейні кризи, які переживає час від часу кожна сім'я. Іноді ці кризи детермінують одна одну, іноді перетинаються, інтенсифікуючи свої прояви та зумовлюючи складність переживань кожного члена родини. У такі кризові періоди сімейна структура стає нестійкою і нестабільною, а її члени змушені визнати не обхідність перебудови сімейних взаємин у зв'язку із зміною ситуації.

Деякі сімейні кризи є закономірними, нормативними, тому їх переживають усі сім'ї на певних етапах свого функціонування та розвитку. Прикладом можуть слугувати криза початку спільного життя, криза народження дитини. Інші сімейні кризи пов'язані із ситуативними травматичними подіями, що негативно впливають на психологічний стан членів сім'ї (ненормативні кризи). Як приклад можна навести ситуацію зради партнера чи важкої хвороби члена сім'ї.

Ситуація невизначеності, коли старі патерни емоційного реагування і поведінки вже не спрацьовують, а нові ще не вироблено, викликає у членів сім'ї почуття некомпетентності та низької самоефективності. Разом з тим така ситуація висуває до сім'ї нові вимоги, і, щоб задовольнити їх, потрібні суттєва структурна перебудова, певний час. Усе це пояснює складність переживання членами родини кризових періодів сімейного життя [5]. Виходом із такої кризової ситуації стає вибудовування шлюбними партнерами нових життєвих завдань, пов'язаних із шлюбом та сім'єю, які повинні відповідати новому етапові розвитку сім'ї. Криза успішно долається, коли сімейна система перебудовується адекватно новим завданням і переходить на новий рівень функціонування, що неодмінно супроводжується особистісним зростанням членів родини.

У контексті дослідження проблеми особистісного самоздійснення в сім'ї серед існуючих класифікацій нормативних сімейних криз найбільш цікавою видається та, що зіставляє розвиток сімейної структури з особистісним розвитком людини. Згідно з цією класифікацією на життєвому шляху сім'ї найбільш

складними і значущими для подальшого існування шлюбу є три кризи [8].

Перша криза, яку переживає кожна сім'я, – криза народження (перший рік шлюбу). Успішне долання цієї кризи пов'язане з вирішенням кожним з молодят такого життєвого завдання, як позбавлення від ілюзій, зняття “рожевих окулярів” і відкриття різних, у тому числі і не найкращих, звичок одне одного, які досі були прихованими. Стабільність і розвиток шлюбно-сімейних взаємин у цей час залежать від уміння зберегти кохання до партнера незалежно від того, які нові сторони його особистості відкрилися при спільному житті.

У трирічному віці сім'я переживає кризу “Я сам”. Дружина і чоловік починають емоційно і ментально віддалятися одне від одного. Кожний відокремлюється, виявляє свою індивідуальність. Психологічні складності партнерів у цей час в основному пов'язані з тим, що вони, з одного боку, відстоюють свою автономність, а з іншого, бояться того, що інший занадто віддаляться або “розлюбить”. Життєвим завданням кожного з партнерів на цьому етапі є віднайдення балансу між автономністю та близькістю з іншою людиною.

Найбільш складна і розтягнута в часі “підліткова криза сім'ї” (одинадцятий-п'ятнадцятий роки спільного життя). Виникнення цієї кризи часто пов'язане з наближенням періоду інволюції, зростанням емоційної нестійкості шлюбних партнерів, посиленням страхів, появою різного роду соматичних скарг, виникненням почуття самотності, пов'язаного з дорослішанням дітей, переживаннями дружини з приводу швидкого старіння, а також імовірного бажання чоловіка сексуально проявити себе “на стороні” поки ще не пізно. Життєвими завданнями партнерів, пов'язаними із шлюбом і сім'єю, у цей період є переоцінка власного життя, себе, своєї життєвої успішності, життєвих цілей, цінностей, а також прийняття психофізіологічних змін.

Отже, кожний етап розвитку сім'ї пов'язаний з різними життєвими завданнями шлюбних партнерів, вирішення яких є умовою їх успішного самоздійснення в сімейній сфері. Небажання вирішувати завдання, ухиляння від прийняття своєчасних рішень викликають напруженість, конфліктність, стресогенність у взаєминах і, урешті-решт, можуть спричинитися до дестабілізації шлюбу, навіть його розірвання.

Дуже складною, стресовою ситуацією, що вимагає від особистості задіяння неабияких внутрішніх ресурсів, є розлучення. Але навіть цю критичну стрес-подію можна розглядати як один із чинників особистісного зростання: адже той, хто пережив розлучення, не залишається таким, яким був раніше. Психологічні наслідки розлучення залежать від значущості колишніх шлюбно-сімейних взаємин, тривалості процесу їх розірвання, від індивідуальних, статевих і вікових особливостей людини тощо [9; 10]. Розлучення, яке завершує дисфункціональні сімейні взаємини, може мати і позитивні наслідки: звільнення від стосунків, які фруструють самоздійснення; відкриття можливостей для гармонійних взаємин з новим партнером; ініціація особистісного зростання тощо. Звичайно, розлучення батьків завжди травмує дитину, але іноді наслідки такої травматизації набагато менші, ніж наслідки тих хронічних стресів, які переживає дитина в сім'ї, де між батьками практикується, наприклад, насилля. У такій ситуації розлучення батьків стає неодмінною умовою збереження та відтворення психологічного здоров'я дитини, навчання її важливого вміння відстоювати свої межі та усвідомлення неприпустимості вибудовування власних шлюбно-сімейних взаємин аналогічним чином.

Висновки. Самореалізація особистості в сімейній сфері передбачає задоволення основних психологічних потреб усіх членів родини, розкриття та реалізацію внутрішнього потенціалу кожного з них шляхом послідовного вибудовування життєвих завдань, пов'язаних із шлюбом та сім'єю. Найкращі умови для самореалізації особистості складаються в гармонійній сім'ї, де пріоритетами є особистісний розвиток усіх її членів, кохання та узгодженість життєвих завдань подружжя.

Важливі чинники самоздійснення особистості в сімейній сфері життя – кризи, які переживає кожна сім'я. Ефективним шляхом долання кризових станів є постановка членами сім'ї нових життєвих завдань, які відповідають зміненій сімейній ситуації. Отже, адекватні життєві завдання, пов'язані із шлюбом та сім'єю, стають дієвим, ефективним механізмом долання сімейних криз, вихідною точкою наступного етапу і в індивідуальному розвитку членів родини, і в розвитку всієї сімейної системи.

Література

1. *Кляпець О. Я.* Життєві завдання особистості як умова реалізації її шлюбно-сімейних домагань // Наук. студії із соц. та політ. психо-

- логії: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 16 (19). – С. 205–214.
2. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
 3. *Маслоу А.* Новые рубежи человеческой природы / Под ред. Г. А. Балла, А. Н. Киричука, Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
 4. *Коростылева Л. А.* Психология самореализации личности: брачно-семейные отношения. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – 292 с.
 5. *Титаренко Т. М., Кляпець О. Я.* Запобігання емоційному вигоранню в сім'ї як фактор гармонізації сімейних взаємин: Наук.-метод. посіб. – К.: Міленіум, 2007. – 142 с.
 6. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
 7. *Зайка В. М., Перетяцько Л. Г.* Особливості трансформації особистості при подоланні кризових ситуацій у житті людини // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – Вип. 16 (19). – К.: Міленіум, 2007. – С. 191–199.
 8. *Грабенко Т., Зінкевич-Євстигнєєва Т.* Чудеса на піску. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2004. – 128 с.
 9. *Бреус Е. Д.* Формально-содержательные характеристики представлений супругов друг о друге как о трудном партнере общения // Общение–2006: на пути к энциклопедическому знанию: Материалы конф. г. Москва, 19–21 окт. 2006 г. / Психол. ин-т РАО. – М.: Академия имиджологии, 2006. – С. 152–155.
 10. *Романов К. М.* Расставание как феномен общения // Общение–2006: на пути к энциклопедическому знанию: Материалы конф., г. Москва, 19–21 окт. 2006 г. / Психол. ин-т РАО. – М.: Академия имиджологии, 2006. – С. 130–133.

© Кляпець О.Я., 2008

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЇ РОЗВИТКУ ТА ВИХОВАННЯ ДИТИНИ

Олена Голубєва

МЕДІА-ПРОДУКТИ ЯК ТРАНСЛЯТОРИ МОДЕЛЕЙ ПОВЕДІНКИ

На прикладі анімації розглядаються найтипівіші ознаки медіа-продуктів. Приклади моделей поведінки досліджуються за епізодами найпоширеніших за форматом анімаційних продуктів – повнометражних фільмів і серіалів.

Ключові слова: медіа-продукт, анімація, модель поведінки.

На примере анимации рассматриваются наиболее типичные признаки медиа-продуктов. Примеры моделей поведения исследуются по эпизодам наиболее распространенных по формату анимационных продуктов – полнометражных фильмов и сериалов.

Ключевые слова: медиа-продукт, анимация, модель поведения.

Animation is taken as an example in order to consider most typical attributes of media-products. Examples of behavioral models are investigated on episodes of most widespread animation products - full-length films and serials.

Key words: media-product, animation, behavioral model.

Проблема. Вплив сучасних ЗМІ на соціальну поведінку людини для фахівця очевидний. Особливо це стосується періоду дитинства. Сильно впливаючи на фантазію та уяву дитини, мультфільми і комп'ютерні ігри дають їй нові настанови й моделі поведінки. Ніщо не витримує конкуренції із цими яскравими зоровими образами, що гарно запам'ятовуються, та й підкріплені до того ж відповідним звукорядом. На такому тлі навіть найталановитіші дитячі книжки з чудовими ілюстраціями виглядають невиразно і тьмяно.

В українському медіа-просторі перші позиції в споживанні медіа залишаються за телебаченням. З огляду на відсутність тут виробника якісного вітчизняного продукту та активний, навіть агресивний, розвиток медіа-технологій постає низка

актуальних потреб: налагодити виробництво якісного вітчизняного медіа-продукту; навчити дітей і дорослих орієнтуватися в сучасному агресивному медіа-середовищі; підвищити рівень національної медіа-культури.

Мета статті: на прикладі анімаційних фільмів розглянути та проаналізувати моделі поведінки, які транслюються сучасними медіа-продуктами.

У професійному середовищі та під час публічних обговорень нині часто порушується проблема браку в нашому житті старих добрих мультфільмів. Висловлюється жаль, що для сучасних дітей вони і недоступні, і чомусь не цікаві. А втім, ми й досі не так багато знаємо про те, як мультфільми впливають на формування особистості дитини. У психології дітей дошкільного і молодшого віку значне місце відводиться становленню самосвідомості, усвідомленню світу, навколишньої дійсності, при цьому на вплив телебачення й мультиплікації зазвичай звертається набагато менше уваги. А даремно. Мультиплікація завдяки узагальнювальній природі анімації поєднує в собі реальність і вигадку, музичний супровід і саму “картинку”, створюючи тим самим єдиний педагогічний виховний комплекс. Сьогоднішня захопленість наших дітей мультсеріалами і повнометражними стрічками західного стибу викликає серйозні побоювання.

Спробуємо означити в порушеній проблемі два напрямки – форматний і змістовий.

Як відомо, історія кінематографу та мультиплікації налічує трохи більше ста років. Проте за цей досить короткотривалий проміжок часу сучасне екранне мистецтво набуло своїх специфічних ознак. По-перше, це **формат** як данина сучасному телебаченню. У своєму первинному значенні формат є відображенням тривалості екранного продукту. Згодом це поняття набуває суттєвих соціально-психологічних характеристик. Спочатку воно потрапляє під диктат звичайної телепрограми, що підпорядковується життєвому циклові більшості людей: вночі люди сплять, зранку прокидаються, увечері приходять з роботи – і так із тижня в тиждень. Згодом до поняття формату додається час між рекламними блоками, тобто мінімальна тривалість медіа-продукту. Найпопулярнішими форматами, які безпосередньо стосуються аналізу нашої проблеми, є повнометражний фільм і серіал. Повнометражний фільм нині дістав поширення як в інду-

стрії кіно, так і на телебаченні. Серіал – суто телевізійний формат, розрахований на періодичність перегляду. Його показують на центральних і кабельних каналах телебачення з певними інтервалами (звичайно щодня або один-два рази на тиждень). Телесеріал є дуже ефектним засобом (1) залучення та утримання глядацької аудиторії (люди дивитимуться телеканал, де демонструється улюблений серіал, частіше), (2) прокату реклами [1].

Великою проблемою нашої держави слід вважати відсутність вітчизняного екранного продукту відповідного формату – за роки незалежності Україна виробила лише два серіали і при цьому – жодного (!) повнометражного мультфільму. А відтак дитяче споживання медіа-продукції зводиться до перегляду іноземних екранних зразків.

Що ж до змістового наповнення екранних продуктів, то нас цікавлять передусім їхні феноменологічні особливості. Зосередимося на моделях поведінки, які транслюються сьогодні на широкий загал повнометражними мультфільмами. За приклад візьмемо далеко не “новітній”, історично один з найперших фільмів Уолта Діснея “Пінокіо”. Це був другий у світі, після “Білосніжки та семи гномів”, повнометражний мультфільм, випущений компанією У. Діснея в 1940 р. Основою екранізації стала казка італійського письменника К. Коллоді “Пригоди Пінокіо”, а точніше – коміксна версія цієї казки [2].

На прикладі епізодів із цього мультфільму спробуємо проаналізувати окремі феномени, які згодом у сучасних екранних продуктах стали ще більш виразними.

Невмотивована жорстокість. Батьківська фігура Джеппетто (тато Карло) демонструє явно об’єктне ставлення до свого творіння, і це акцентується впродовж усього фільму. “Добрий” мультиплікаційний Джеппетто, навчаючи Пінокіо ходити, керує ним, маріонеткою, так, щоб “жартома” вдарити кошеня. Це лише один з епізодів, який протягом фільму в різних варіантах повторюється досить часто.

Пропагування цінностей американського способу життя. Стромболі (Карабас-Барабас), який по-італійському лається, як швець, й ім’я якому дано за назвою вулкана, що вивертається не рідше 3–6 разів на годину, робить те, чого взагалі немає в тексті Коллоді і що можливо тільки в Америці: він зачиняє Пінокіо в клітку, демонічно сміється, кричить і б’є себе в

груди. Ось його словесні тиради: “Додому? Підеш додому до тата?! Ну, звичайно! Це дуже комічно!.. Він “прийде завтра”!.. Ха! Тут – у клітці! – я знайду тебе завжди! Ти мій! Мій! І більше нічий! Ми об’їздимо... Париж! Лондон! Монте-Карло! Константинополь! Так! Ми починаємо сьогодні! Мої гарні грошики! Ти заробиш багато монет – для мене!..”. Зображене трудове рабство цілком зрозуміле кожному американцеві і тому не викликає заперечень і нерозуміння.

Сексуальна забарвленість. Епізод, що у Коллоді досить стислий (10-й розділ “Ляльки впізнають свого братика Пінокіо...”), у Діснея розтягується в чотирехвилинний сюжет представлення героя. Умовно він складається з чотирьох музичних номерів:

1) Пінокіо демонструє суперечливість: він маріонетка, але рухається без мотузок;

2) зверху спускається намальований пейзаж – пастораль, що, за задумом сценаристів мультфільму, має персоніфікувати “образ” Німеччини. Це два вітряні млини й корівка, що пасеться на лузі; далі – дівчина в дерев’яних черевиках, яка жіночно рухається і співає пісню, що за перекладом має сексуальне забарвлення;

3) декорації змінюються на “французькі мотиви”. У стрічці уособленням Франції і “всього французького” стала парочка в літньому кафе (причому чоловік схожий на п’яницю, він недбало одягнений, неголений, його волосся не зачесане). До хлопчика Пінокіо – знову з яскраво сексуальним підтекстом – підходить дівчина, яка в поданні художників є “типовою французькою”. Вона демонструє нехай і не декольтовані, але досить сміливі акцентовані червоною матерією груди, заголюється і співає: *Ти без мотузок – Ву-А-Ля! – Ти не прив’язаний: О-ля-ля! Я в захваті – ПРО, шарман! – Закрутимо ми – роман!..;*

4) в останньому – для Пінокіо – виступі доходить черга і до “слов’янських мотивів”. Отже, полотно змінюється на московські пейзажі, які можна впізнати в основному за церковним антуражем на мотиви Московського Кремля (наприклад, дзвіниця Іван Великий, зубчаста червона цегельна стіна). І знов-таки – оголені дівчата та агресивно налаштовані хлопці.

Як бачимо, моделі поведінки, які транслиються повнометражним мультфільмом (на прикладі “Пінокіо”), задекларова-

но більш як півстоліття тому. Їх вирізняють невмотивована жорстокість, пріоритет матеріальних життєвих цінностей, сексуальна забарвленість, стереотипно спрощене зображення представників інших країн. Такі підходи на рівні сценарних і зображувальних прийомів, така “анімаційна мова” вдосконалювалися протягом кількох десятиліть і на цей час значно розширилися.

Вплив телебачення на багато аспектів повсякденності, зокрема на формування естетичних смаків і уявлень молоді, визначається значною мірою тим, що на відміну від інших видів мас-медіа воно являє собою частину домашнього побуту. Найбільш сильний ефект телебачення, крім його власне змістової сторони, це сам факт його існування, його завжди доступна, звична присутність у кожному будинку, його здатність звести сотні мільйонів громадян до рівня пасивних глядачів протягом більшої частини їхнього життя. Пропонуючи серіали, мильні опери, телефільми, комедії, мультфільми, телебачення зводить до мінімуму міжособові взаємодії всередині родини та спільноти [3].

Хотілося б більш детально висвітлити особливості такого тележанру, як серіали. На пострадянських теренах вони мали свою особливу історію, заповнивши ті ніші, які раніше відводилися іншим художнім явищам. Серіали прийшли саме в епоху розвалу вітчизняного кінопрокату і завоювали відразу гігантську аудиторію. З тих часів кінопрокат народився заново й успішно розвивається, але “серіальна” аудиторія зберігається. Ілюзія синхронності серіальної дії і глядацького сприйняття – головна феноменологічна ознака серіалу, що створює атмосферу глибокої, особистої причетності до тих доль, які вершаться на очах у глядачів.

З огляду на поширений нині формат – серіали – трансляція моделей поведінки значно розширилася. Основна феноменологія серіалу – незавершеність дії в рамках одного епізоду. Кожний епізод може мати свій власний сюжет, який розгортається в межах однієї серії, однак дія, вчинена в попередньому епізоді, може мати наслідки у всіх наступних. Тобто ефект незавершеної дії маніпулює свідомістю глядача, який очікує завершення історії.

Отже, типова ознака серіалу – наступність. За своєю структурою серіали підпорядковуються явищу “гег”. Гег – жарт, виконаний візуально, тобто в малюнку, анімації; гег можна порівняти з анекдотом, але відтвореним в аудіовізуальному ряді. Пошуки вдалих гегів, які утримували б глядача протягом три-

валого часу, продиктовані комерційними інтересами [4]. Як виразні зображувальні засоби в гегах використовуються агресія, демонстративність, сексуальність.

Агресія. Агресія в серіалах є однією з форм подовження сюжету. Згадаймо серіал “Покемони”. Дивні істоти під загальною назвою “покемони” (англ. pocket monster – “кишенькові чудовиська”) прагнуть знищити одне одного. Причому роблять це азартно й майстерно.

Дитина, природно, ототожнює себе з героями мультфільму. Ідентифікуючи себе з агресором, вона поступово засвоює агресивні моделі поведінки. А якщо агресори (наприклад, покемони або черепашки Ніндзя) діють успішно, то співчуття до них винагороджується почуттям торжества перемоги. Через це в дитячій психіці нібито виробляється “канавка” агресивності.

Споконвіку дітей навчали на позитивних прикладах, негативні ж намагалися не демонструвати. А головне те, що побачене завжди супроводжувалося мораллю. У мультфільмах “нової хвилі” ці принципи постійно порушуються. Неправильна поведінка зображується досить часто й без оцінних коментарів.

Можна заперечити: адже в традиційних казках добро завжди бореться із злом, багатирі перемагають драконів. Однак тут є суттєва відмінність: сучасні мультфільми західного виробництва змушують дітей зазнавати насолоди, коли герой мультфільму заподіює кому-небудь болю. Це вміло стимулюється аудіо- і відеорядом.

Демонстративність. Моделі поведінки, які демонструють з екрану чарівні герої, мають для дітей величезну привабливість. Хуліганське поведіння на екрані жодним чином не карається і навіть не засуджується, тому дуже висока ймовірність, що діти будуть його наслідувати.

Моделі поведінки в сім’ї. Серіал “Сімпсоні” розрахований на підліткову аудиторію. А втім, відтворюючи сімейну модель, він, проте, несе цілеспрямоване руйнування сімейних цінностей, заохочує хуліганське поведіння з близькими, родичами. Наприклад, мати просить сина допомогти їй у домашніх справах, а той у відповідь: “Сама зроби, стара шльондро!” Над старістю і хворобою в цьому серіалі насміхаються: Черепаха краде вставну щелепу дідуся Сімпсона, а бідолаха не може її наздогнати. Потім перед його носом зачиняє двері син [5]. Під-

порядкований модній нині художній тенденції “естетики огидного”, серіал використовує її як виразний засіб для вибудовування змістовних сцен. Вважаємо, що він швидше мав би адресуватися дорослим, які вже мають певний рівень критичного мислення та художнього смаку, а не дітям, оскільки спричинюється до формування в них спотвореної уяви про родину, її значення в житті людини.

Висновки. В умовах стихійного та інтенсивного зростання впливу засобів масової комунікації нагально постає потреба двокомпонентного процесу – формування культури споживання медіа і виробництва форматного українського медіа-продукту.

Окремі феномени історично первинного повно метражного фільму, який є більш прийнятною формою медіа-продукту, розвинулися та поглибилися в новому медійному форматі – серіалі, який відрізняється фрагментарністю, незавершеністю, стимулюванням синхронності дії. На нашу думку, сприйняття мультсеріалу порівняно з повнометражним фільмом більше підпорядковане формі, аніж змістові. Серіали як транслятори моделей поведінки часто демонструють зразки агресивності, сексуальності, жорстокості тощо.

Мультиплікація не може існувати без “акту довіри”. Поєднання вимислу й реальності, настільки очевидне для дорослої людини, не усвідомлюється дитиною. Звичайно, “перебування” у казці, в ірреальному світі контрастних категорій добра і зла для дитини необхідне; мультфільм стає універсальною мовою, що сприяє різнобічному розвитку дитячої особистості. Позитивний вплив анімації за умови правильного підбору мультфільмів – прекрасний розвивальний засіб для нарощування творчого потенціалу дитини (особливо в поєднанні з малюванням, виліплюванням героїв мультфільмів, ігровими прийомами), а також для вдосконалення навичок спілкування і соціалізації.

Література

1. *Козлов Е. В.* Серийность в паралитературе // Массовая культура на рубеже XX–XXI веков: Человек и его дискурс: Сб. науч. тр. – М.: Азбуковник, 2003. – С. 201–211.
2. *Аромитам М. С.* Дети смотрят мультфильмы: Психолого-педагогические заметки; Практика “производства” мультфильмов в дет. саду. – М.: Чистые пруды, 2007. – 30 с.

3. *Собкин В. С.* Социология дошкольного воспитания: Сб. науч. ст. / Рос. акад. образования, Центр социологии образования. – М.: ЦСО РАО, 2006. – С. 73–101.
4. *Kinder M.* The Image of Patriarchal Power in Young Mr. Lincoln (1939) and Ivan the Terrible, Part 1 (1945). – In: *Film Quarterly*. – Winter 1985/6, Vol. XXXIX. – № 2. – P. 29–49.
5. *Лорензини Л.* Дети и мультики // Психолог и я. – 1994. – № 12. – С. 4–5.

© Голубева О.С., 2008

Инна Дідук

ПІЗНАННЯ ДИТИНОЮ РЕАЛЬНОСТІ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ПРОСТОРІ ДИТЯЧОЇ АНІМАЦІЇ

Аналізується проблема пізнання дитиною образу світу через абстрактні когнітивно-емоційні схеми, закладені в анімаційних фільмах. Виявлено, що психологічний простір дитячої анімації наповнений певними смислами, які об'єднано в сім основних міфологем: захисна, навчальна, конвенційна, соціальна, архетипна, ідентична, економічна. Показано, що міфологеми мультиплікаційних фільмів містять приховані орієнтири самовизначення і практики виховання.

Ключові слова: психологічний простір дитячої анімації, соціальне пізнання, соціальна настанова, анімаційна міфологема.

Анализируется проблема познания ребенком образа мира через абстрактные когнитивно-эмоциональные схемы, заложенные в анимационных фильмах. Выявлено, что психологическое пространство детской анимации наполнено определенными смыслами, которые объединены в семь основных мифологем: защитная, обучающая, конвенциональная, социальная, архетипичная, идентичная, экономическая. Показано, что мифологеми мультипликационных фильмов содержат скрытые ориентиры самоопределения и практики воспитания.

Ключевые слова: психологическое пространство детской анимации, социальное познание, социальная установка, анимационная мифологема.

The article focuses on the analysis of the problem of child's cognition of the world through abstract cognitive and affective

schemes used in animated films. It is proved that psychological dimension of children's animation is filled with senses which can be grouped into seven main types: defensive, learning, conventional, social, archetypical, identical and economic. It is demonstrated that these types have hidden orientations of self-determination and practice of education.

Key words: psychological demension of children's animation, social cognition, social attitude, animation types.

Проблема. Когнітивно-емоційному розвиткові дитини в сучасній психології надається особлива увага. Досягається розуміння того, що пізнання світу і морально-емоційний розвиток особи пов'язані з формуванням у неї знань та уявлень про оточення. Саме дитинство є періодом, з одного боку, активного накопичення знань про навколишній світ, а з іншого – найсильнішого емоційного забарвлення. Сформовані в дитячі роки образи соціального світу є найбільш глибокими і значущими чинниками соціалізації.

Дитина створює образ світу, котрий, як калейдоскопічна мозаїка, складається з найрізноманітніших уявлень, а саме: уявлень про добро і зло, правду і кривду, безпеку і страх, прекрасне і потворне, геройство і слабодухість, хоробрість і боягузтво, щедрість і жадібність, дозволене і заборонене, чарівне і чаклунське. Усі уявлення активно трансформуються у внутрішні смислові дитячі образи через зрозумілий і захопливий світ казки, особливо яскравий у мультиплікаційному варіанті. Анімація дає дитині змогу означити об'єкти реальності, проникнути в символічну реальність, розкрити архетипи соціальної ситуації, пояснити реальність повсякденного, інтерпретувати численні інтерсуб'єктні взаємодії, надаючи всьому ціннісно-сислової цілісності. Значущість казки в розвитку дитячої свідомості апріорна і не викликає сумнівів, однак процес пізнання особистістю образу світу через абстрактні когнітивні схеми досі залишається відкритим та дискусійним.

Світ дитячої гри і фантазії сьогодні все найстійніше витісняється світом мультиплікаційних фільмів та комп'ютерних ігор. Значно зросла кількість нових мультфільмів, з'явилися "інші" привабливі герої, розширився діапазон проблем, які вирішують персонажі мультфільмів, змінився стиль мальованих картинок, вживлюються символи та культурні взірці з інших куль-

тур. Батьків хвилює вже не так те, скільки часу дитина проводить перед екраном, як те, що саме вона дивиться. Одні встановлюють жорсткі рамки перегляду та фільтрують фільми, найчастіше включаючи у список ті мультитки, які самі любили в дитинстві. Інші роблять своє чадо “всеїдним”, не особливо переймаючись проблемою тематичності мультфільмів. Треті роблять спробу вибрати “золоту серединку”, якусь альтернативу: лише мультитки, які транслюють основні телеканали; лише “добрі”; або ж забороняють дивитися страшилки. Проблема психологічного відображення дитиною анімаційного простору є сьогодні відкритою. Адже ніхто не знає, чим зустрине дитину Майбутнє, які обриси Землі та Всесвіту відкриються перед нею, яка інформаційна форма спілкування стане домінуючою, що дійсно стане страшним, а що перестане бути красивим та корисним. Як би батьки не прагнули убезпечити й гармонізувати світ дитини, це не завжди реально, бо батьківські настанови переповнені стереотипами, фобіями, “добрими намірами” та обираються на власний розсуд. Тож кожна дитина самотійно інтуїтивно відшукує у, здавалося б, хаотичному та широкому виборі мультитків ті, які їй до вподоби, які їй дійсно необхідні, які роблять світ зрозумілим. І дивитися вона їх може безліч раз, і переказувати, і наслідувати.

Тобто дитина сьогодні живе не у вузькому, закритому світі, а в полікультурному й глобалізованому полі інформаційного пізнання, завдяки науковим технологіям позбавленому як часового, так і просторового обмеження, ідентифікаційного цензора й територіального маркірування, узвичаєного способу життя та єдино заданих універсальї. Активно відбувається полікультурна ідентифікація молодого покоління, яка в майбутньому може визначати характерну подібність переконань наших наступників. Науковий інтерес викликає потреба осмислення глибинних пластів особистісного самовизначення через анімаційний контекст.

Метою проведеного теоретичного дослідження є з’ясування означених нами процесів. *Об’єктом* дослідження стали міфологеми колективної суб’єктності в мультиплікаційному просторі, а *предметом* – соціально-психологічні закономірності процесу відображення особистістю образу світу через абстрактні когнітивні схеми.

За Е. Дюркгаймом, колективні знання (соціальні уявлення, норми та цінності) є формою репрезентації колективного досвіду (колективної суб'єктності) багатьох поколінь і тому мають об'єктивний, трансцендентний характер щодо індивідуальних свідомостей (індивідуальних суб'єктностей) [1]. На психологічне самовизначення особистості проєкуються суспільні норми, настанови та цінності (колективні знання). При цьому анімація передає своїм шанувальникам особливий досвід і культурні взірці, чим розвиває у них специфічні особистісні цінності та настанови. Їх усвідомлення відбувається через “узагальненого іншого”, у нашому випадку – анімаційного героя.

Загалом за участю анімації уявлення про щось незрозуміле стають частиною повсякденної свідомості і трансформуються у зрозуміле, прозоре та звичне. Соціальні уявлення, які визначають змістову сторону соціального досвіду дитини, створюють у її свідомості своєрідну модель соціальних стосунків, виробляють критерії оцінювання подій та образів. На основі такої моделі дитина проєкує взаємини з реальними людьми в соціумі. Важливо зазначити, що соціальний досвід уміщує значний об'єм немовби “незатребуваних” соціальних уявлень. Однак вони вже реально впливають на нові соціальні уявлення. Суть внутрішніх трансформацій соціальних уявлень С. Московічі бачить у тому, що це є процес освоєння чогось дивного, яке потребує інтерпретації через уже знайоме. “Дивне” не є просто новим, невідомим або таким, що не стосується індивіда. А, навпаки, воно набуває вигляду знайомого і саме цією “псевдосхожістю” стимулює формування якогось тлумачення, думки, тобто стає соціальним уявленням [2].

Для розкриття процесу утворення “дивного” С. Московічі використовує поняття “перенесення” – проникнення “дивного” в щілину звичайного. Зробити “дивне” своїм означає вкласти його в сітку вже знайомих понять (ідентифікаційну матрицю) шляхом надання назви і класифікації, тобто наділяючи об'єкт уявлення відповідним смислом і значенням [там само]. Гіпотеза Московічі про ідентифікаційні матриці спрямована на те, щоб акцентувати значення образного компонента процесу пізнання. Вона пояснює, як вписується нова інформація в когнітивну структуру кожного індивіда залежно від того, з якою групою він себе ідентифікує, тобто тут наголошується на тому, що вся сукупність знань людини про світ дається їй системно.

У дитини до семирічного віку все ще немає повноцінно-го розуміння поняття – у неї формуються лише інтуїтивні уявлення. Однак це вже репрезентативна схема, яка дає дитині змогу уявити велику кількість об'єктів через посередництво окремих вибраних елементів, які беруться за екземпляри [3]. На етапі первинної соціалізації соціальні уявлення діють на несвідомому рівні, регламентують потреби дитини, однозначно прописують просоціальну, очікувану від дитини поведінку, становлять основу для формування суто людської мотивації, узагальнює О. В. Петрунько [4]. Це пояснюється головним чином тим, що у дитини ще не утворились операційні структури, а без них вона не може засвоїти поняття.

Соціальні знання дитини про світ розвиваються поетапно. Усього, на думку Дж. Адельсона, спостерігається вісім психологічних новоутворень у розвитку мислення дітей, а саме: 1) зміна конкретних уявлень на абстрактні (від конкретного, персонізованого та егоцентричного мислення до абстрактного, загального та формально-логічного); 2) розширення часової перспективи (усвідомлення ближчих і найбільш віддалених наслідків подій для теперішнього та майбутнього, усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків та екстраполяція їх); 3) становлення соціоцентризму (направленість на спільні цілі, усвідомлення, що інтереси суспільства вагоміші за інтереси окремої людини); 4) зміна характеру роздумів дітей (від характеру миттєвого, чуттєвого, очевидного і прагматичного досягнення реальності до складності та детальності, здатності до дедукції і передбачення можливих наслідків тих чи інших дій); 5) збільшення об'єму самих знань (накопичення знань через засвоєння традиційних поглядів, переконань і стереотипів); 6) укорінення сили принципів (закріплення власної автономної системи принципів, які сильніші за миттєвий і вузький інтерес, виникнення принциповості у висловленні думок та оцінках); 7) зниження дитячого авторитаризму (зростання критичності); 8) поява соціальних цілей (прийняття існуючої системи поряд з усвідомленням її недосконалості) (цит. за [5]). Так визначив психолог направленість перетворення соціальних знань та уявлень у смислові одиниці, якими користується особистість.

Первинна соціалізація забезпечуються традиційними психологічними механізмами – наслідуванням та імітацією (завдяки яким стають можливими більш чи менш свідоме копію-

вання й відтворення особистісних рис і моделей поведінки), навіюванням та психічним зараженням (які роблять можливим більш чи менш цілеспрямовану передачу дитині певної інформації чи зразків поведінки не так через усвідомлення, як через певні емоційні стани), ідентифікацією (що уможливорює уподібнення з узагальненим іншим, відтворення його поведінки, думок, почуттів, сприймання й засвоєння його уявлень, цінностей, настанов як своїх власних) тощо [4]. Соціальні універсалиї, засвоєні дитиною в процесі первинної соціалізації, є для неї єдино можливими, єдино мислимими [6], такими, “що не мають альтернатив, а процес їх засвоєння є неминучим і допоки унеможливорює особистий вибір” [4, с. 216].

Сучасна парадигма наповнює психологічний простір анімації певними смислами, які об’єднуються в міфологеми. Виділено сім основних груп мультиплікаційних міфологем. Будь-який мультфільм може бути підпорядкований одній чи декільком із них. Певна його направленість може відкриватися дитині в певному віці та за певної потреби. Дитина накопичує і типізує не всякий наглядний досвід, а лише той, який їй видається доступним та успішним для себе. Психологічною особливістю анімаційного світу є ідеалізація дитиною сприйнятого образу, яка проявляється в довірі до побаченого. Для поки що соціально безпорадної особистості анімаційна реальність є надзвичайно привабливою, адже проблеми вирішуються за допомогою магії та чарування.

Захисна міфологема є найбільш затребуваною дитячою психікою, оскільки сприяє адаптації до світу, паралельно нейтралізуючи психологічний дискомфорт, пов’язаний з почуттям безсилля та безпорадності. Переглядаючи улюблений мультфільм, дитина переноситься в казковий світ, де їй так комфортно і затишно. У такий спосіб дитина також часто утікає від прикросів зовнішнього світу. Приємно перевтілитися в образ сильного та авторитетного героя, уявити себе вправним, сміливим, таким, якого всі люблять чи бояться. Черепашки Ніндзя чи Супермен, ведмедики Гаммі чи Астерікс демонструють, що маленькі й непримітні істоти можуть перетворюватися на справжніх героїв, що головне – це повірити в себе. Гумор і сміх знімають емоційну напругу й тривогу, вселяють упевненість, нейтралізують страх, створюють оптимістичні сподівання. Заєць з мультфільму “Ну, постривай!” викликає сміх і захоплення, адже слабший не

програє, а виграє, оскільки спритніший і хитріший. Магічна сила казки компенсує власну малоцінність.

Навчальна міфологема представлена в цілому циклі навчальних та розвивальних мультфільмів (зокрема, “Уроки тітоньки Сови”). Вона найбільш затребувана батьками, які прагнуть збагатити ранній розвиток дитини. Ця міфологема дає дитині перші наукові знання, представляючи світ як наукову реальність. Дійсно, з героями мультфільму дитині цікаво і легко пізнавати цифри, букви, англійські слова, пори року, правила гарного поводження, закони фізики та геометрії, цікавинки астрономії. Весела кругосвітня подорож відкриває шлях до пізнання нового. Такі мультики вчать граючись, демонструючи тим самим, що вчитися не важко й нудно, а легко і весело.

Конвенційна міфологема містить у собі важливі універсали людського буття, морально-етичні постулати, критерії чесності, правди, добра. Вони яскраво розкриті у так званих радянських мультфільмах, створених радянськими аніматорами у 1970–1990 роках (“Як левеня і черепаха співали пісню”, “Пригоди Чебурашки”, “Пригоди kota Леопольда”, “Вінні-Пух і все-все-все”, “Тасманиця третьої планети”, “Голубе цуценя”, “Аліса в країні чудес”, “Мийдодір”, “38 папуг”, “Умка” та ін.). Усі вони базуються на безумовній вірі в добрі і вічні істини. Ця міфологема насичена принципами рівності і справедливості, правоти і чесності. Її завданням є “передусім залучення дітей до універсальних емоційно-чуттєвого досвіду, засвоєння притаманних даному суспільству емоцій і почуттів (любов, довіра, прив’язаність, почуття безпеки)”, вважає О. В. Петренко (цит. за [1, с. 214]).

Т. Д. Зінкевич-Євстигнеєва переконана, що одне із завдань казки – створити у дитини “моральний імунітет”, базовими компонентами якого є система цінностей людини. Поняття “морального імунітету” означає здатність особистості протистояти негативним впливам духовного, ментального та емоційного характеру, що виходять із соціуму. Він працює, як фільтр, для будь-якої інформації духовного, ментального та емоційного змісту. Для цього використовується розпізнавання, диференціація, осмислення, критичне оцінювання. І якщо інформація, пройшовши таке “чистилище”, визнається позитивною для розвитку особистості, то вона долучається до системи цінностей людини і доповнює її картину світу. Інформація, яка не пройшла “чистилище”, визначається як руйнівна для людини і потрапляє до

імунної пам'яті. Це дає змогу дитині розпізнавати і нейтралізувати дії деструктивної інформації при повторних впливах [7].

Соціальна міфологема структурує інтерсуб'єктну взаємодію, визначає соціально-нормативні настанови. Вона спрямована на розуміння існуючих у спільноті цінностей і правил поведінки. Усе це потрібно дитині для того, щоб зрозуміти смисл того, що відбувається довкола неї, щоб полегшити процес комунікації з іншими людьми, побудувати для себе відносно “несуперечливу картину світу” [2]. Для дитини важливо не просто належати до спільноти, а бути прийнятою і прилученою до неї, досягнути позитивної оцінки від інших. Зарубіжні автори сьогодні активно створюють мультики, у яких дається пояснення цінностей і настанов у спільноті (“Бембі”, “Дамбо”, “Ведмедики Гаммі”, “Братець ведмежа”, “Хортон”, “Бджілка Юля”, “Варіант”, “Мадагаскар”, “Гроза мурашок”, “Тачки”, “Шрек”, “Барбі” та ін.). У мультфільмах віддзеркалюються всі проблеми сучасного суспільства, пояснюються принципи гармонійного співжиття, принципи людського буття, правила взаємин, важливість поваги до інших.

Архетипна міфологема існує як вияв колективного несвідомого і базується на народних казках і думках (“Колобок”, “Солом'яний бичок”, “Летючий корабель”, “Маша і ведмідь”, “Казка про рибака та рибку”, “Гуси-лебеді”, “Червоненька квіточка”, “Царівна-жаба”, “Попелюшка”, “Білосніжка і сім гномів”). У ній віддзеркалюється код людської культури, який у такий спосіб зберігає і передає найбільш важливі істини та події. Головним лейтмотивом у таких фільмах є боротьба добра із злом, і добро обов'язково перемагає.

Ідентична міфологема розкривається через наявні спільні традиції та ідеї як ознака належності до певної спільноти. Це показується в різних варіантах, наприклад, у втіленні американської мрії (“Американська історія: скарби острова Манхеттен”), в історії про міфологічних богатирів, (“Альоша Попович і Тугарин Змій”, “Добриня Нікітич і Змій Горинич», режисер К. Бронзіта) та ін. Такі мультфільми історично правдоподібні, ґрунтуються на повазі до своєї етнічної культури і народних традицій.

Мультики сучасних українських режисерів Т. Павленко, Н. Марченкової, О. Педана, А. Ковськи (“Капітошка”, “Як Петрик П'яточкін слоників рахував”, “Сонячний караван”, “Як кішечка і песик мили підлогу”, “Круглячок”, “Літачок Ліп”, “Війна яблук та гусені”, “Будиночок для равлика”, “Лотта з містечка

винахідників”) розкривають милозвучність рідної мови. Інші ж лише озвучені українською мовою, як то “Тачки”, “Сезон полювання”, “Карлсон, що мешкає на даху”. Режисером І. Мазепою у вітчизняній анімації створено неповторний образ козаків – сміливих, відважних, смішних, готових прийти всім на допомогу, захистити слабких і скривджених. Водночас герої Мазепи ідеалістичні і романтичні. Думаю, трансляція українськості в сучасній анімації ще чекає на своє відкриття, ментальну реанімацію, відновлення не лише героїчного, а й генералізуючого і консолідуючого посилу.

Економічна міфологема покликана пояснити економічні знання суспільства (багатство-бідність, праця, гроші, покупки, бізнес, капітал) і досвід економічної поведінки. Наприклад, перші знання про гроші діти отримують завдяки Матроскіну з мультфільму “Канікули в Простоквашино”, а про жадібність і скупість – через образ дядечка Скруджа Магдака. Соціокультурні настанови щодо функції грошей зазнають сьогодні переорієнтації, молоде покоління потребує економічних знань для розуміння особливостей ринкової поведінки.

Висновки. Типологія анімаційних міфологем, звичайно, умовна, але над нею варто задуматися, оскільки вона зумовлена потребою особистості осмислити, зрозуміти соціальний світ. У ній також приховані орієнтири самовизначення та практики виховання.

Література

1. Дюркгейм Э. Представления индивидуальные и представления коллективные // Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. – М.: Канон, 1995. – С. 208–243.
2. Социальная психология / Под ред. С. Московичи. – 7-е изд. – СПб.: Питер, 2007. – 592 с.
3. Васютинський В. О. Інтеракційна психологія влади. – К.: Вид-во Київського славістичного ун-ту, 2005. – 492 с.
4. Петрунько О. В. Захисний потенціал соціалізації в медіасередовищі // Наук. студії із соц. та політ. психології / АПН України, Інст-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 18 (21). – С. 210–221.
5. Пиаже Ж. Моральное суждение у ребенка: Пер. с фр. – М.: Академ. проект, 2006. – 480 с.
6. Майерс Д. Социальная психология: Пер. с англ. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 688 с.
7. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Развивающая сказкотерапия. – СПб.: Речь, 2006. – 168 с.

ДИТИНА В ІНТЕРНЕТ-ПРОСТОРІ: ЙМОВІРНІ НАСЛІДКИ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДОРОСЛИХ

Інтернет розглядається як засіб масової комунікації та інститут соціалізації дітей в умовах медіа-культури. Аналізуються основні ризики ненормованого перебування дітей в інтернет-просторі та визначається роль дорослих у запобіганні цьому явищу.

Ключові слова: інтернет, соціалізація, медіа-культура.

Интернет рассматривается как средство массовой коммуникации и институт социализации детей в условиях медиа-культуры. Анализируются основные риски ненормированного пребывания детей в интернет-пространстве и определяется роль взрослых в предупреждении этого явления.

Ключевые слова: интернет, социализация, медиа-культура.

Internet is considered as means of mass media communication and the institution of the children's socialization under the media culture circumstances. The main risks of the unlimited time spent online by kids are analyzed and the role of adults in this process is identified.

Key words: Internet, socialization, media culture.

Проблема. Нині, коли людство отримало в користування унікальний вид медіа – інтернет, життя індивідів, спільнот, держав, суспільств набуло нових, принципово інших форм існування. Створена засобами інтернету інформаційно-комунікативна реальність не лише впливає на всі сфери культурного і соціального життя медіа-суспільства, а й опосередковує соціалізацію дітей, які тут зростають. Тотальна “інтернетизація” охопила не лише дорослих, а й (і передусім!) дітей, підлітків, молодь, які становлять сьогодні переважну частину інтернет-аудиторії в усіх країнах світу. Нині навіть в Україні, яка долучилася до світового інтернет-простору однією з останніх, практично кожен студент і дев'ять з десяти міських підлітків мають змогу користуватися інтернетом з навчальною метою, а також використовувати його для спілкування і розваг. За даними спеціальних досліджень, 55% респондентів учнівського й студентського віку мають власний комп'ютер, а ще 41% опитаних мають доступ до інтернету у

своєму навчальному закладі, дома у друзів, в інтернет-клубах тощо.

Інтернет перетворюється на невід’ємну частину життя індивідів і соціумів, складовий елемент соціальної структури, що впливає на неї не як зовнішній, сторонній, чинник, а як “внутрішня”, “глибинна” її сутність. За висловом української дослідниці В. М. Бондаровської, інтернет як одна з найяскравіших новітніх інформаційних технологій є нині “рушійною силою прогресу, засобом спілкування між державами, компаніями, людьми, а також новою формою торгівлі, праці і навчання, новим видом активності, новою іграшкою тощо” [1, с. 32]. Він відіграє роль своєрідної “нервової системи світового устрою” [там само].

Не випадково феноменові інтернету присвячено багато досліджень на Заході (П. Ажед, С. Бернштайн, Дж. Вейценбаум, Д. Велеа, Г. Грезійон, П. Грінфілд, К. Керделлан, П. Лукас, М. Раутерберг, В. Симон, К. Янг та інші), а згодом і в пострадянських країнах (О. Арестова, Л. Бабанін, О. Белінська, В. Бондаровська, О. Войскуновський, А. Жичкіна, Н. Кирилова, В. Посохова, В. Чудинова та ін.). Та, незважаючи на це, інтернет залишається значно менш дослідженим порівняно з іншими медіями. На сьогоднішній день не існує усталеного погляду на суспільну його цінність, зокрема на внесок його в духовний розвиток і соціалізацію дітей, що зростають у медіа-суспільствах, та на ризики, які він привносить в їхнє життя.

Тож *метою статті* є розгляд інтернету як чинника соціалізації дітей, що зростають в умовах медіа-культури; виявлення основних ризиків, які містить інтернет-простір для їх розвитку, та визначення ролі дорослих у цьому процесі.

Інтернет є унікальним медіа, який певною мірою іде попереду розвитку масової свідомості і суспільного розвитку в цілому. Він неначе створений “на випередження”, як соціальний інститут і засіб масової комунікації часів постмодерну, а відкриті ним можливості становлять “зону найближчого розвитку” людства. Інтернет суттєво і принципово відрізняється від інших медій: 1) необмеженим доступом до інформації, можливістю самостійного її пошуку і вибору; 2) розмаїттям представленої там інформації, що не в останню чергу спричинено відсутністю державного контролю (цензури) над інтернет-ресурсами та їх використанням; 3) інтерактивним характером, широкими можливос-

тями для спілкування й інтерактивної взаємодії (обміну емоціями, почуттями, думками, ідеями, ідеологіями, моделями світу тощо); 4) ніким і нічим не обмеженою можливістю для активності й творчості, презентації себе і своїх можливостей, експериментування з власною ідентичністю тощо [1–4].

Ці особливості інтернету ідеально узгоджуються з основними віковими потребами наймолодших його користувачів – учнівської та студентської молоді, дітей і особливо підлітків. До цих потреб насамперед належать: 1) потреба в пізнанні (у нових і оригінальних знаннях, у пошуку, осмисленні й використанні інформації тощо); 2) потреба в комунікації (у ніким і нічим не регламентованому, оригінальному, на межі ризику спілкуванні); 3) потреба у творчості і грі (у творчому самовираженні, у розвагах, іграх, видовищах). У зв'язку з цим інтернет, природно, привертає увагу і вабить до себе дітей і підлітків. Саме цим значною мірою пояснюється високий виховний і соціалізаційний потенціал інтернету й створеного ним віртуального простору (інтернет-простору, кіберпростору).

Провідною функцією інтернету визнається функція інформаційна, яка, утім, значно більше поширюється на дорослих користувачів. Поведінка дітей в інтернет-просторі диктується не інформаційними, пізнавальними потребами (пошуком цікавої інформації, придбанням нових знань), а передусім спрямована на задоволення потреб у спілкуванні, розвагах, іграх. Потреба, яка домінує в ієрархії потреб дитини, істотно визначає її поведінку в інтернет-просторі. Практично всіх дітей вабить до інтернету можливість необмеженого спілкування, непідвладного контролю дорослих, і більшість з них майже весь вільний від навчання час проводять у чатах, спілкуючись з віртуальними знайомими і друзями (“чатяться”). Близько третини юних користувачів становлять так звані прагматики, для яких інтернет є джерелом необхідної для навчання інформації і має передусім інтелектуально-пізнавальне значення. Понад 47% користувачів становлять діти й підлітки, для яких інтернет є виключно засобом дозвілля і розваг. Багато з них вдаються до небезпечних віртуальних розваг (шукають сайти, що містять насильство, жахи, порнографію, потрапляють у сферу дії комерційної реклами, скачують “агресивні іграшки” і відповідні ігри). І при цьому кожній дитині комфортно в інтернет-просторі, який, по-перше, здатний

задовольнити будь-які інтереси і потреби, а по-друге – дає змогу почуватися самостійним та уникати контролю дорослих, що становить украй гостру проблему для останніх.

Ризики ненормованого перебування дитини в інтернет-просторі випливають з основних його переваг. Це передусім: 1) споживання сурогатної інформації, так званого інформаційного сміття (жахів, порнографії, комерційної реклами, іншої інформації сумнівної якості), внаслідок чого відбувається “інфляція” інтелектуально-пізнавальної діяльності, формуються фрагментарні, безсистемні знання й уявлення та хибні, неадекватні моделі світу; 2) сурогатне, “штучне” спілкування, яке погано витісняє комунікацію з близькими людьми, друзями, референтними “іншими” на користь віртуальних взаємин, унаслідок чого дитина “випадає” за межі дії традиційних інститутів соціалізації, у неї формуються викривлені соціальні цінності і настанови, втрачається орієнтація на традиції й авторитети (знецінюється авторитет родини, батьків, начальства, влади, закону, мас-медій тощо); 3) віртуалізація життєвого простору користувачів Інтернету, визнання пріоритету віртуальної реальності над реальністю повсякденного соціального життя, реальністю “живої” дійсності; 4) захоплення віртуальним насильством, жорстокими відеоіграми; 5) статево-рольові, сексуальні небезпеки (рання сексуалізація, задоволення статевих потреб у неприродний, сурогатний спосіб); 6) небезпеки для психічного здоров’я: зомбування, адиктивний синдром (інтернет-залежність), руйнування соціальних зв’язків, згортання соціальної активності; 7) небезпеки для психофізіологічного здоров’я [1; 2; 5].

Як відомо, інтернет користується великою довірою більшості користувачів і населення загалом, тобто навіть тих людей, що не мають доступу до інтернету, але знають про нього від інших. Він сприймається як демократичне, авторитетне, “не зіпсоване” цензурою середовище спілкування і як джерело об’єктивної, неупередженої, оперативної інформації. Об’єктивність, плюралізм та оперативність мережевої інформації становлять реальну цінність інтернету як альтернативного й надійного інформаційного джерела і привертають до нього увагу молоді, що має розвинуті пізнавальні потреби. Однак непідконтрольність цього джерела державі й цензурним інститутам, можливість розміщувати там будь-яку, у тому числі й неперевірену, сумнівну, без

встановленого авторства інформацію, часто призводять до “засмічування” інтернет-простору та уможливають маніпуляцію аудиторією, її увагою, емоціями, інтересами, потребами, настановами, уявленнями тощо. Особливо це стосується підлітків, які активно шукають нових і вражаючих відомостей, нових відчуттів, нових авторитетів. Отже, зворотною стороною оперативності і безконтрольності є сумнівна якість інформації з інтернету. Споживання великої кількості такого “інформаційного сміття” (псевдоінформації, насильства, жахів, порнографії, комерційної реклами тощо) за певних умов – передусім за браку надійних альтернатив, які мали б запропонувати дитині батьки та інші близькі дорослі і традиційні інститути соціалізації (сім’я, навчально-виховні заклади, референтні “інші”) – може призвести до формування в підлітків викривлених, неадекватних, хибних уявлень про навколишній світ і відповідних моделей відносин з ним.

Більшість юних користувачів інтернету вважають себе розумними, сучасними, значно “просунутішими” за своїх батьків і вчителів. Вони впевнені у власній самодостатності, в тому, що здатні уникнути “промивання мізків” і маніпуляцій з боку піар-технологів, оскільки самостійно, без жодного примусу, згідно з власними інтересами обирають ту чи ту інформацію. Ця самовпевненість істотно знижує поріг критичного сприйняття інформації і робить свідомість підлітка, його знання й уявлення, які, попри їх множинність і різноманітність, допоки залишаються фрагментарними і безсистемними (що, власне, цілком природно для даного віку), досить вразливими до маніпулятивних впливів. Убезпечення підлітка від маніпуляцій з боку інтернету і медій у цілому можливо лише через формування в нього адекватних і сталих соціальних уявлень, що є головним завданням традиційних інститутів соціалізації і близьких дорослих. В іншому разі це робитимуть медії, і робитимуть досить цинічно і грубо.

З появою інтернету спілкуватися із знайомими чи й зовсім незнайомими людьми, які мешкають в іншому місті або й на іншому континенті, можна, не виходячи за межі власної кімнати, у створеному інтернетом віртуальному просторі. Можливість безмежно широких і майже неконтрольованих віртуальних контактів найбільше вабить до інтернету дітей і підлітків. І це є цілком природним, адже потреба в спілкуванні є провідною потребою цього віку. За даними західних дослідників, понад дві тре-

тини юних користувачів віком від 8 до 18 років на запитання: “Що ти робиш, коли входиш до інтернету?” відповідають: “Відправляю й отримую месиджі” [5, с. 63]. Діти активно занурюються у віртуальне спілкування, яке є серйозною альтернативою спілкуванню в реальному житті і тому становить реальну небезпеку. Більшість дослідників погоджується з тим, що надмірне захоплення спілкуванням в інтернеті спричинює: 1) згортання “живих” соціальних контактів; 2) звуження інтересів, зокрема й пізнавальних (падіння авторитету книги, втрата інтересу до навчання тощо); 3) шкільну неуспішність, пропуски уроків; 4) непорозуміння з дорослими (батьками, вчителями); 5) формування неадекватних, викривлених моделей світу, хибних моральних уявлень і цінностей; 6) “особистісні” втрати (збіднення емоцій, егоїзм, драгівливість, ігнорування своїх обов’язків та інші небажані зміни характеру); 7) інтернет-залежність [1; 4; 5]. Віртуальні контакти небезпечні ще й тим, що за ними часто криються “сумнівні” знайомства з особами, які мають щодо дітей непристойні наміри з можливими небезпечними наслідками. Інтернет містить понад 45 тисяч форумів і чатів, якими практично безконтрольно “серфінгують” діти, і цим успішно користуються педофіли [5].

Досить часто (і невипадково!) сайти для педофілів, гомосексуалістів і любителів “жорсткого” порно перетинаються з пошуковими списками, які мали б привести дітей і підлітків, наприклад, до мультфільмів про Покемонів чи інформації про естрадну зірку Бритні Спірс. Створюючи “трафік” до порносайтів, їх автори використовують слова, які користувачі найчастіше набирають у вікні пошуку. Мета цього цинічна і зрозуміла: привабити відвідувачів і заробити гроші на рекламі, тарифи на яку прямо залежать від кількості відвідувачів. У результаті юний користувач шукає одне, а знаходить багато іншого. Так, запит “Покемон”, який найчастіше роблять діти в пошуках нових ігор чи мультиків, цілком може вивести їх на платний порносайт. Споживання порнографії не в традиційній компанії однолітків (як це було колись, коли в школу приносилися і разом з друзями таємно, під шкільною партою чи в туалеті розглядалися порнографічні картинки чи журнали), а наодинці з комп’ютером істотно і не в кращій бік відрізняється від дитячого кепкування і вихваляння одне перед одним. Любителі віртуального порно не люблять ділитися враженнями з іншими, а глибоко й усамітнено пе-

реживають і реагують на побачене [там само]. Особливо проблемним це стає для юних глядачів, які усвідомлюють незвичайність і “неприродність” (для себе, як для дитини) емоцій і переживань, викликаних побаченим, і через це відчувають величезне збудження і разом з цим – провину й власну гріховність. Таке неприродне для дитини поєднання переживань є досить небезпечним для психічного й фізіологічного стану підлітка та формування його сексуальності. І це також відповідальність дорослих: вони мають цікавитися, чим займається їхня дитина в інтернеті, що вона від цього отримує і як це на неї впливає.

На думку Н. Б. Кирилової, нині формується особливе комп’ютерне покоління Homo virtualis – покоління з новими ідентифікаційними параметрами, яке сприймає фізичну й штучну (віртуальну) реальності як рівнозначні. З одного боку, одночасне, паралельне існування у двох реальностях істотно розширює горизонти пізнання, особистісного становлення і життєздійснення, а з другого – актуалізує проблему впорядкування і співвіднесення цих реальностей [3]. Надмірна віртуалізація життєвого простору дитини, тісне переплетення реального і штучно створеного розхитують основи раціонального знання. Звична і тривала віртуальна активність спричинює “лінивість” у реальних діях [1]. Утім, подібні проблеми існували завжди. Як показує історичний і соціальний досвід, “раціональне й ірраціональне, знання і вірування, міфологічна і релігійна свідомість, традиційна культура і культура постмодерну здатні поєднуватися й узгоджуватися у свідомості людини і становити певну органічну цілісність” [3, с. 173]. Але це не є і не скоро стане відповідальністю медій. Соціалізація дитини, органічне включення її в соціум – це передусім відповідальність дорослих, які її оточують.

Великою проблемою, яку мають подолати сучасні дорослі, відповідальні за виховання і соціалізацію дітей, є те, що авторитет інтернету як ідеального для дітей і підлітків виду медіа й ідеального простору для міжособистісної і соціальної комунікації становить серйозну альтернативу авторитетові батьків, традиційних суспільних інституцій, начальства, влади, закону, масмедій, книги тощо [1; 4]. Діти значно краще (порівняно з особами більш старшого віку) адаптуються до всього нового, у тому числі й до новітніх інформаційних технологій. І, як часто трапляється, дорослі купують комп’ютери не так для себе, як для своїх

дітей, не дуже при цьому уявляючи, якими можуть бути наслідки. У результаті підліток може виявитися найкомпетентнішим у родині користувачем комп'ютера: він знається на відеоіграх, слухає музику на Hi-Fi, друкує вітальні листівки, пересилає сімейні фотографії близьким і далеким родичам, інсталує для старших членів сім'ї (батьків, старших сестер) нові комп'ютерні програми, наприклад, статистичні, з бухгалтерії, з вивчення іноземних мов тощо або й здійснює супровід власного батька на сайті Міністерства фінансів. Уперше в історії людства діти ("комп'ютерні діти") перевершили власних батьків, і це робить їхнє становище у родині виїнятковим, мимоволі провокує їх на зухвалу і зверхню поведінку [5]. Аналогічною може бути ситуація в школі, коли, наприклад, учні випадково з'ясовують, що той чи той учитель є некомпетентним в інтернеті. У зв'язку із цим діти виборюють собі право встановлювати власні закони як удома, так і в школі. І це є великим випробуванням для авторитету дорослих, які не стикалися з подібним під час власного дорослішання і вже тому почувуються розгубленими і неадекватними.

Ще однією проблемою, пов'язаною з перебуванням та активністю дитини в інтернет-просторі, є медіа-насильство. Список і варіанти насильства, жорстокостей і жахів, демонстрованих в інтернеті, нескінченні; понад 70% презентованих там відеоігор досить жорстокі, а школярі охоче обмінюються адресами відповідних сайтів. Стрес і психологічний шок через відвідування цих сайтів гарантовано, але подивитися це – справа честі, тому що це вже бачили Андрій, Белла та інші, і цей мотив дуже значимий для підлітків. На таких сайтах, крім усього іншого, можна знайти й інструкції з виготовлення зброї, вибухівки, димових бомб тощо в домашніх умовах [там само]. У зв'язку із цим невідповідною видається подія, що сталася 20 квітня 1999 р. в Літлтоні, штат Колорадо, яка вразила весь цивілізований світ: 17-річний Ділан Клеболд і 18-річний Ерік Харріс розстріляли з гвинтівки 13 своїх товаришів-ліцеїстів і ще 23 поранили, після чого покінчили із собою. Слідство з'ясувало, що вони були фанатами Doom і Quake – ігор, герої яких знищують своїх ворогів і перемагають [5, с. 63]. Ця подія активувала дискусії щодо зв'язку віртуального і реального насильства.

Дослідження такого зв'язку розпочалися наприкінці 40-х років ХХ ст., майже одночасно з появою телебачення, і, як з'я-

совано Інститутом вивчення поведінки IRISCO (Institut de recherche et des etudes de comportements), цьому присвячено понад 22000 наукових праць, в яких у цілому підтверджено кореляції між медіа-насильством і насильством у реальному житті (А. Бандура, Г. Дженкінс, Л. Ерон, Дж. Фрідман та ін.). Але більшість результатів, зокрема й тих, що стосуються впливу агресивних, жорстоких медіа-ігор на зростання тривожності й агресивності дітей та наслідування ними агресивної поведінки героїв цих ігор, є неоднозначними і дискусійними. Одні дослідники вважають, що жорстокі ігри “отупляють” дітей, збуджують у них неприродні емоції й почуття, “виключають” їх із соціуму. Інші доводять, що вони мають розвивальний ефект, збагачують індивідуальний і соціальний досвід дитини. Згідно з висновком Американської асоціації психологів, жорстокі ігри стають небезпечними лише у великих дозах, у разі, коли “жорстокість і відповідні образи нанизуються на особисті фантазії споживачів з нестабільною психікою” [5, с. 67–71]. Отже, статистичний ризик відтворення дітьми насильства й агресії в реальному житті загалом є не таким високим, як це прогнозувалося спочатку, але захоплення ними негативно позначається на дітях, особливо тих, що мають дефекти виховання і первинної соціалізації.

Жорстокі ігри не формують “одвічних цінностей”, але це не є їхньою метою і є проблемою не ігор як таких, а дорослих, відповідальних за виховання дітей. Діти захоплюються медіа-насильством, якщо поблизу немає дорослих. Покинуті сам на сам з віртуальною жорстокістю, вони можуть набути чимало ускладнень у своєму житті. І будь-які спроби дорослих перекласти відповідальність на інших тільки посилюють цю ймовірність. Не випадково багато дослідників вважають, що “медіа не зробили суспільство жорстокішим – вони лише привернули увагу до цієї небезпеки” [5, с. 238]. Головні причини насильства, на їх думку, слід шукати в сім’ї, де зростає дитина, та в повсякденній, звичній, буденній жорстокості. І за наслідки експериментування дітей з віртуальним насильством передусім відповідальні дорослі, які мають бути поруч з ними.

На початку ХХІ ст. психологи зафіксували нову форму залежності – комп’ютерну. Основні ознаки її такі: ейфорія (піднесений стан) від “серфінгу” в інтернеті, відмова від харчування і сну заради ігор чи інших розваг в мережі, багатогодинне там

перебування, бажання по кілька разів на день перевіряти електронну пошту, нехтування своїми повсякденними обов'язками та ігнорування інтересів рідних і близьких “на користь” інтернету, вияви агресії й роздратування, якщо хтось або щось відволікає від інтернету, погіршення результатів навчання, байдужість до шкільних успіхів, погіршення пам'яті й уваги та деякі ін. [1; 2; 6]. За В. М. Бондаровською, залежність від інтернету визначається не так кількістю часу, який користувач перебуває в мережі, як втратами в реальному житті, які передусім стосуються читання книг і періодичної літератури, “живого” спілкування; участі в житті своєї сім'ї, соціального життя і соціальних контактів (відвідування виставок, музеїв, концертів, спільних справ з друзями й іншими людьми), занять спортом, хобі та повноцінного відпочинку [1]. Нині ознаки інтернет-залежності виявляються приблизно в 5% світової інтернет-аудиторії, але, за життєвими спостереженнями і даними спеціальних досліджень, є підстави говорити про її розширення.

Більшість практичних психологів і психіатрів, а також відомих дослідників інтернету кваліфікують інтернет-залежність як “опортуністичний” синдром, що “накладається” на вже існуючі в користувачів проблеми й істотно їх ускладнює [1; 2]. Цю залежність зумовлюють кілька груп причин, що мають психологічні корені: 1) інтелектуальні (нерозвинуті й нерозбірливі пізнавальні інтереси, переважання аудіовізуальної інформації, некритичне ставлення до інформації, низька культура читання і небажання читати тощо); 2) комунікативні (нездатність будувати нормальні взаємини з людьми, налагоджувати “живі” соціальні контакти; 3) індивідуально-психологічні (нездатність долати життєві труднощі, хибні моральні цінності, пошук легких розваг і гострих відчуттів); 4) патологічні порушення психіки і психічних процесів; 5) причини “деприваційного” характеру (“недолюбленість” батьками, самотність, емоційна депривація, нестача психологічної підтримки тощо) [1, с. 22]. Головні “кандидати” на інтернет-залежність – це передусім невпевнені в собі діти, які почуваються відторгненими власною родиною та світом і погано адаптуються в групах однолітків. Але при цьому вони потребують досягнень і успіхів, тому й намагаються реалізувати це в альтернативному світі, який видається їм значно комфортнішим і лояльнішим, оскільки дає змогу створити і мати

належний імідж, налагодити бажані контакти, отримати необхідну психологічну підтримку, тобто все те, що виявилось неможливим у реальному житті, в межах своєї сім'ї [5]. Отже, комп'ютерна залежність дітей – це передусім поразка дорослих, які перебувають поруч з ними.

Нарешті, ще одним, найменш “психологічним”, але досить небезпечним наслідком надмірного захоплення дитини інтернетом є погіршення її фізичного здоров'я. У часи суцільних екологічних негараздів психіка людини виявляється більш адаптивною і пластичною, ніж її фізіологія. Як показують результати досліджень з використанням сучасної вимірювальної техніки, монітор навіть дуже досконалого комп'ютера є джерелом електростатичного поля, слабких електромагнітних випромінювань низькочастотного, наднизькочастотного та високочастотного діапазонів, а також рентгенівських, ультрафіолетових, інфрачервоних променів та променів видимого діапазону [1]. Але справжньою катастрофою для здоров'я обертається фізична нерухомість [1–5]. Батьки “комп'ютерних дітей” спостерігають, а медична статистика об'єктивно, у цифрах і фактах, засвідчує погіршення стану здоров'я дітей (передусім їх м'язів, рухового апарату, скелета, органів зору). Та попри це батьки охоче купують дітям персональні комп'ютери, тому що більшість з них щиро переконані, що дитині краще годинами сидіти сам на сам перед комп'ютером, тобто бути зайнятою “корисною справою”, ніж “вештатися” на вулиці із “сумнівними” друзями, і що залежати від комп'ютера краще, ніж від алкоголю чи наркотиків. За цими переконаннями криється відчуження батьків від власних дітей, і це є найбільшою небезпекою для останніх. Як слушно висловилася відома дослідниця В. П. Чудинова, найкращий спосіб убезпечити психічне і фізичне здоров'я дитини в інтернет-просторі – “знати її інтереси і намагатися частіше бути поруч з нею” [6, с. 281].

Висновки. Інтернет є найпривабливішим для дітей і підлітків медіа та альтернативним інститутом їх соціалізації. Як медіа, інтернет привносить із собою низку ризиків, пов'язаних передусім із задоволенням природних дитячих потреб в сурогатний, неприродний спосіб. Як інститут соціалізації, він може виявитися сильнішим за традиційні соціалізаційні інститути, а відтак здатним спрямувати процес соціалізації в хибне русло.

Головною причиною інтернету для дітей і підлітків є можливість уникання соціального контролю, що не спонукає до моральних відносин і відповідальної поведінки. Тож роль дорослих, що перебувають поряд з “комп’ютерними дітьми”, полягає: 1) у встановленні такого контролю; 2) у створенні альтернативних можливостей для задоволення інтересів і потреб дитини в межах сім’ї і соціуму.

Література

1. *Бондаровська В. М.* Психологічні аспекти використання комп’ютера: Небезпека нових інформаційних технологій та розвиток здібностей дітей за допомогою комп’ютера // Психолог. – К.: Шк. світ, 2005. – № 25 (169). – 64 с.
2. *Войскунский А. Е.* Актуальные проблемы психологической зависимости от Интернета // Психол. журн. – 2004. – № 1. – С. 90–100.
3. *Кириллова Н. Б.* Медиасреда российской модернизации. – М.: Академ. проект, 2005. – 400 с.
4. *Чудинова В. П.* Дети и библиотеки в меняющейся медиасреде. — М.: Шк. б-ка, 2004. – 336 с.
5. *Керделлан К., Грезийон Г.* Дети процессора: Как Интернет и видеоигры формируют завтрашних взрослых: Пер. с фр. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 272 с.
6. *Посохова В. В.* Комунікативні характеристики особистості, схильної до інтернет-залежності // Наук. студії із соц. та політ. психології / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 10 (13). – С. 209–219.

© Петрунко О.В., 2008

Елена Вознесенская

ВЛИЯНИЕ РОДИТЕЛЕЙ НА ДИНАМИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ПЕРВОМ КЛАССЕ

Аналізується вплив батьків на формування класного колективу. Стосунки в трикутнику Батьки–Діти–Школа розглядаються під кутом зору системного підходу як взаємодія двох систем: сімейної і шкільної. Розглянуто стадії групової динаміки в організованій творчій взаємодії дітей і батьків на сімейній арт-терапевтичній майстерні.

Ключові слова: сімейна система, школа як система, арт-терапевтична майстерня, групова динаміка.

Анализируется влияние родителей на формирование классного коллектива. Отношения в треугольнике Родители–Дети–Школа рассматриваются с точки зрения системного подхода как взаимодействие двух систем: семейной и школьной. Рассмотрены стадии групповой динамики в организованном творческом взаимодействии детей и родителей на семейной арт-терапевтической мастерской.

Ключевые слова: семейная система, школа как система, арт-терапевтическая мастерская, групповая динамика.

Parent's influence on formation of class collective is analyzed in the article. Relationships in the Parents–Children–School triangle are viewed from the point of view of systematic approach as interaction between two systems: family and school. Stages of group dynamics of organized child-parental creative interaction within family art - therapeutic workshop are considered.

Key words: family system, school as a system, art-therapeutic workshop, group dynamics.

Проблема. Последние десятилетия отмечены интенсивным развитием семейной психологии и психотерапии в силу разрушения традиций, снижения ценности семейного образа жизни, развивающихся парадоксов семьи [1]. Современная социально-экономическая ситуация в обществе не способствует развитию семьи как института воспитания. В кризисной ситуации наиболее чувствительным звеном оказывается ребенок. Именно он становится “носителем симптома” (неуспеваемость, агрессивное поведение в школе и т. п.) [2]. Позиция родителей характеризуется педагогической некомпетентностью, отсутствием системности в воспитании детей и педагогической рефлексии, неадекватностью оценок возможностей своих детей [3]. Родители, делегируя воспитательные полномочия образовательным учреждениям, предъявляют им претензии и вступают в конфронтацию с ними. И поэтому в условиях реформирования образования в Украине остро стоит вопрос построения взаимоотношений между семьей и педагогической системой.

Хотя очевидно, что родители остаются для ребенка наиболее близкими и значимыми людьми, встает вопрос, насколько их “отсутствие” в школе, в непосредственной игре ребенка с ровесниками будет влиять на установление отношений между детьми. Ведь каждый ребенок “несет” в себе семейные установки

и правила, табу и жизненные принципы. Когда ребенок находится в классе, за его спиной незримо “стоит” вся семья, весь опыт, приобретенный им в общении со значимыми взрослыми. Почти без внимания исследователей остается влияние родителей на процесс формирования отношений между детьми в школе, жизнь класса в первый год обучения.

Целью статьи является анализ возможностей влияния творческого взаимодействия в семейной системе на формирование благоприятной развивающей среды в первом классе.

Согласно системному подходу, используемому в семейной психологии, мы рассматриваем семью как сложный организм и открытую саморазвивающуюся систему, находящуюся в постоянном контакте и обмене информацией с окружающим миром, что приводит к ряду внутренних изменений. В семье все взаимосвязано, и она имеет ряд системных параметров. Если что-то каким-то образом затрагивает всю систему (например, социально-экономические трансформации в обществе), то это отражается на всех ее элементах. Изменения, которые претерпевают один из элементов системы, отображаются на других ее элементах и на всей системе в целом [1; 4].

Поступление ребенка в школу является одним из кризисных периодов в жизни семьи. Изменение формы деятельности ребенка, переживание им нормативного возрастного кризиса влияет на всю жизнедеятельность семьи, показывает невозможность разрешения новых проблем старыми способами, что приводит к необходимости изменений, вынуждает перестраивать привычные формы и модели поведения. Выход из семейного кризиса приводит к приобретению новых качеств и признаков.

Известно, что паттерны семейных коммуникаций и взаимодействий передаются из поколения в поколение. Межпоколенные связи относятся к малоисследованной области семейного бессознательного [5–7]. Этот трансгенерационный механизм передачи способов взаимодействия в семье обеспечивает сохранение и конструктивных, и деструктивных семейных традиций и привычек.

Трансгенерационные связи оказывают влияние и на адаптацию ребенка в школьном коллективе в первые годы обучения. Родители первоклассников имеют определенные ожидания и страхи относительно будущей школьной жизни собственных детей,

связанные, в том числе, и с их школьным опытом, школьными травмами и переживаниями относительно успеваемости и обучающего процесса. Их требования и “самоустранение” из воспитательного процесса не могут не оказывать влияние на детский коллектив и взаимодействие детей как между собой, так и с учителем. Дети являются “носителями” семейного бессознательного, впитывают родительские установки, семейные мифы, переживают незримую лояльность семье как желание идеализировать и оправдывать семейные порядки и устои, которые могут принципиально отличаться от школьных. Таким образом, на формирование групповых бессознательных феноменов школьного коллектива воздействует семейное бессознательное каждого учащегося.

Кроме того, систему образования можно рассматривать как сложную социальную систему, имеющую сознательный и бессознательный уровни, включенную в общество и предметный мир, как это схематически показано на рис. 1. Необходимо отметить, что школьное учреждение как социальная система включает несколько взаимосвязанных подсистем: руководство школы, педагогический коллектив, коллективы учащихся, а также другие системы, непосредственно воздействующие на школу, – семейные системы учащихся и учителей, сложную надсистему школы, также имеющую несколько уровней, которые мы отдельно не рассматриваем для упрощения схемы (см. [8]). Воздействие семейных систем учащихся на социально-психологическую жизнь школы включает и бессознательные феномены, и поведенческие проявления, например, деятельность родительских комитетов, материальную помощь родителей школе. Нас в наибольшей степени интересует бессознательное влияние родителей, их установок и прошлого опыта на формирование социально-психологического климата в классе.

Рассмотрим конкретный классный коллектив. Учитель выстраивает отношения с учащимися и частью родителей, но отношения учащихся со своими родителями и их воздействие на межличностные отношения в классе остаются в области бессознательных процессов. Однако речь идет не только о взаимодействии учитель–учащийся–родитель, а, скорее о взаимодействии двух систем – семейной и школьной (или классной). И это принципиально различающиеся системы: детское образовательное учреж-

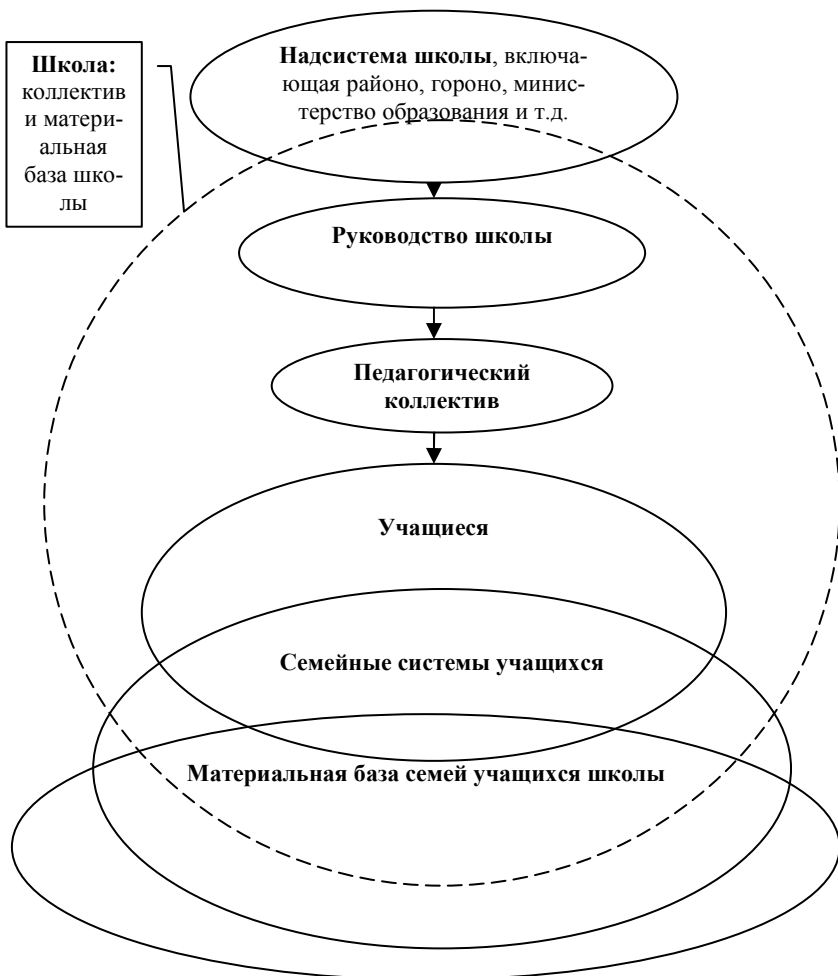

Рис. 1. Схема школьной системы образования как сложной социальной системы

дение является системой разобщенной (члены системы эмоционально дистанцированы, у них разные жизненные интересы) и ригидной (роли строго распределены, существует строгая иерархизированность, действуют раз и навсегда принятые правила). Семейная система по сравнению с классной отличается, как правило, более высоким уровнем сплоченности, лояльностью семье, эмоциональной близостью между ее членами.

Учащийся может проявлять “системный симптом” в форме поведенческих нарушений для поддержания динамического равновесия и выживания в двух системах, т. е. выполнять функцию стабилизатора в отношениях двух систем. Например, это происходит, когда взгляды семьи и школы на воспитание и развитие кардинально отличаются [9]. Учащийся может выступать и в роли стабилизатора в школьной системе (в рамках класса), например, в случае ссоры с другим ребенком, имеющим привилегированное положение в классе в силу “особенности” его семьи для учителя (например, члены семьи “особенного” ученика относятся к надсистеме школы – сотрудники района, работают в министерстве, в правительстве). Так учитель неосознанно утрачивает нейтральность и выделяет такого ученика, направляя собственную агрессию, связанную со сложившейся ситуацией, на того, кто окажется в этих отношениях третьим действующим лицом. В то же время учитель (или одноклассник) может быть “втянут” в семейную систему в случае патологических отношений в семье. Таким образом, ребенок становится “носителем симптома” при нарушении системного взаимодействия.

На наш взгляд, *совместное творческое взаимодействие в системе родители–дети*, организованное по принципам субъект-субъектных отношений, способствует как преодолению нормативного кризиса семьи, связанного с поступлением ребенка в школу, так и формированию благоприятного для развития детей социально-психологического климата в классе. Через совместную деятельность в кругу семьи ребенок учится строить отношения в школьном коллективе. Родители, включенные в классную деятельность ребенка, помогают ему адаптироваться в новой для него ситуации. Налаживается взаимодействие между семейной и школьной системами. Родители могут сравнить свои ожидания с реальностью, согласовать требования к школе и к ребенку, взять на себя часть ответственности за его развитие.

Оптимальной формой реализации идеи совместного творческого взаимодействия в семейной системе является, по нашему опыту, *семейная арт-терапевтическая мастерская*. При совместных занятиях арт-терапией для родителей открывается уникальная возможность познавать мир ребенка, лучше его понимать, разговаривать с ним на одном языке, узнать, что его волнует, что важно для него, как можно ему помочь в преодоле-

нии трудностей. Общее творчество гармонизирует взаимоотношения, улучшает микроклимат в семье.

В рамках *исследования особенностей групповой динамики в условиях реформирования общеобразовательной школы* нами была организована и работала в течение трех месяцев семейная арт-терапевтическая мастерская для семей учащихся первого класса одной из киевских школ. Включение родителей в творческое взаимодействие с ребенком предполагало преодоление кризисного периода семьи, связанного с поступлением ребенка в школу.

Нас интересовали в первую очередь *особенности группы, состоящей из родителей и детей одного класса*. Эта группа, не будучи полностью формальной, является реальной социальной общностью, не имеющей юридически фиксированного статуса. Речь идет о добровольном объединении на основе интересов, дружбы и симпатий или на основе прагматической пользы. В реальной школе критерием объединения является обучение детей в одном классе, и при таких условиях группы по интересам родителей и детей в одном классе могут не совпадать. Неформальный статус группы, состоящей из учащихся одного класса и родителей, общность интересов ряда родителей укрепляют и обогащают функционирование такой группы дружескими контактами, расположением и взаимной симпатией, готовностью к содействию и взаимопомощи.

Прогнозируемые результаты:

- развитие группового взаимодействия;
- создание атмосферы доверия и взаимоуважения в классном коллективе;
- формирование комфортной образовательной среды и благоприятного психологического климата;
- коррекция семейного взаимодействия в период нормативного кризиса.

Задачи семейной арт-терапевтической мастерской:

- повышение психологической компетентности родителей в тех вопросах, которые наиболее актуальны с точки зрения периода развития, переживаемого детьми;
- создание доброжелательного климата в семье, доверительных взаимоотношений ребенка с родителями;

- принятие родителями на себя определенной ответственности за то, что происходит с их ребенком;
- развитие у детей социальных и коммуникативных умений, необходимых для установления межличностных отношений с ровесниками и соответствующих ролевых взаимоотношений с педагогами, освоение разных форм и методов общения и установление норм во взаимоотношениях с ровесниками и педагогом, развитие навыков работы в коллективе;
- формирование устойчивой учебной мотивации детей, положительной Я-концепции, высокой самооценки, снижение уровня школьной тревожности;
- содействие развитию творческого потенциала ребенка.

Наиболее важным в работе семейной арт-мастерской является ***полноправное участие в ее реализации всей семьи.***

Достижение цели формирования благоприятного психологического климата в классе через творческое взаимодействие в системе родители–дети предусматривает следующие ***практические задачи:***

- взаимонастройка участников занятий, формирование навыков сотрудничества, партнерских отношений между детьми и родителями, развитие чувства единства, солидарности в семье, осознание семейных ценностей и традиций, укрепление семейных связей;
- принятие индивидуальности другого человека в общении, учет его особенностей;
- развитие умений воспринимать, понимать и принимать ощущения другого, естественного самовыражения;
- формирование положительного тона взаимодействия и безоценочного отношения к другому.

Таким образом, предполагается снижение психологического барьера между родителями, детьми и школой.

Роль арт-терапевта состоит в сопровождении и направлении работы мастерской. Процесс становления группы как психологической общности с собственными нормами и ценностями, особенностями межличностных отношений как взрослых, так и детей, является объектом внимания. На протяжении существования группы развивается и поддерживается групповая динамика, участники группы самостоятельно контролируют свое поведение.

Арт-терапевт занимает максимально недирективную позицию, не вмешивается в творческую деятельность семьи. При необходимости он может использовать вербальные интервенции, поясняющие и уточняющие вопросы, описывать свои чувства, переживания и предлагать ассоциации, связанные с творческим продуктом семьи и их взаимодействием. *Интервенции ведущего* направлены на устранение проявлений контролирующего поведения со стороны родителей, их оценочных суждений относительно продуктов творчества как собственных, так и других участников, а также против небрежного обращения с изобразительными средствами, намеренного загрязнения окружающего пространства.

Интерес представляет и *формат групповой работы арт-терапевтической мастерской*. Занятия проходят один раз в неделю в течение двух часов, проводятся двумя арт-терапевтами при дополнительном участии включенного наблюдателя. Отсутствует жесткое структурирование времени занятий. Не существует неправильного или ошибочного выполнения упражнений. Участники занятий имеют право отказаться от выполнения того или другого вида творческой деятельности. Благодаря свободе во времени и передвижению в пространстве мастерской, на занятиях создается *атмосфера доверия и безопасности*.

На каждом занятии предлагаются определенные материалы и арт-терапевтические техники, однако ведущие не возражают, если семья выбирает другой способ творческого самовыражения. Технологии используются в зависимости от этапа работы группы и преследуют качественно отличные цели. Творческие продукты могут обсуждаться по желанию участников после завершения работы.

Для *оценки результатов деятельности* мастерской использовались:

- 1) включенное наблюдение;
- 2) анкетирование родителей;
- 3) оценка социально-психологического климата в классе до начала работы мастерской и после ее окончания с помощью социометрической методики (вариант “выбор в действии”) и ЦТО;
- 4) оценка взаимоотношений в семье с помощью системного семейного теста Геринга и ЦТО до начала работы мастерской и после ее окончания.

Особого внимания заслуживает *групповая динамика* в работе семейной арт-терапевтической мастерской. Работа была построена согласно типологии видов совместной деятельности, разработанной Л. И. Уманским.

Две тенденции групповой активности – интеграция и дифференциация – в малой группе, которая формируется из семей одноклассников, помогают развитию взаимопонимания в каждой семье, определению собственных границ и вместе с тем объединению всей группы вокруг общих целей и предмета деятельности, которая, в свою очередь, способствует формированию благополучного социально-психологического климата в школе.

На нижеприведенных рис. 2–4 показаны особенности групповой динамики соответственно стадиям развития группы, состоящей из детей и родителей.

Первая стадия – *совместно-индивидуальная деятельность* (каждый участник – как родитель, так и ребенок – создавал индивидуальное произведение).

Задачи стадии:

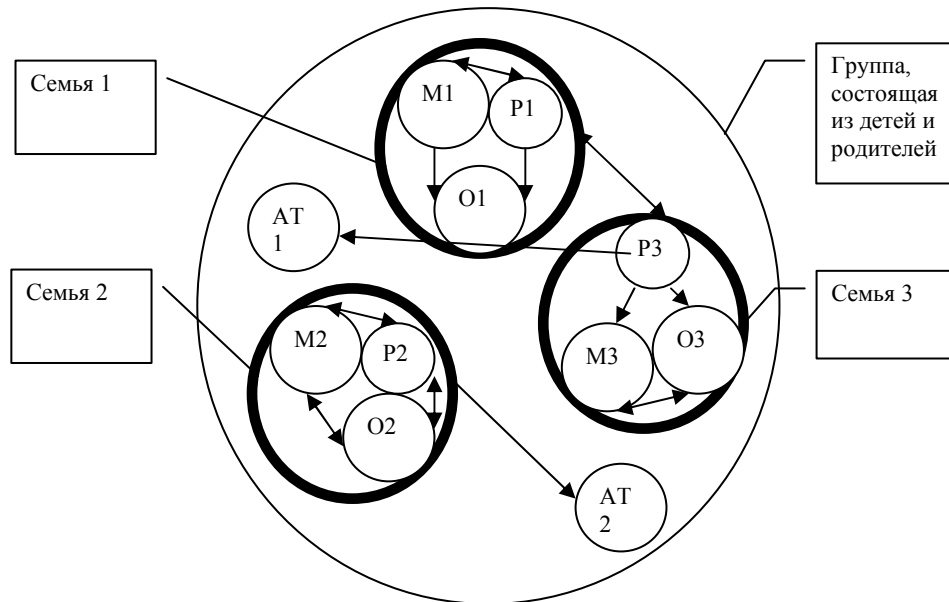
- знакомство с правилами работы мастерской, методом арт-терапии;
- создание безопасной для самораскрытия среды.

Сущность стадии развития группы – “жесткость” границ каждой семьи (см. рис. 2).

Завершение этапа – сближение членов каждой семьи, вплоть до слияния.

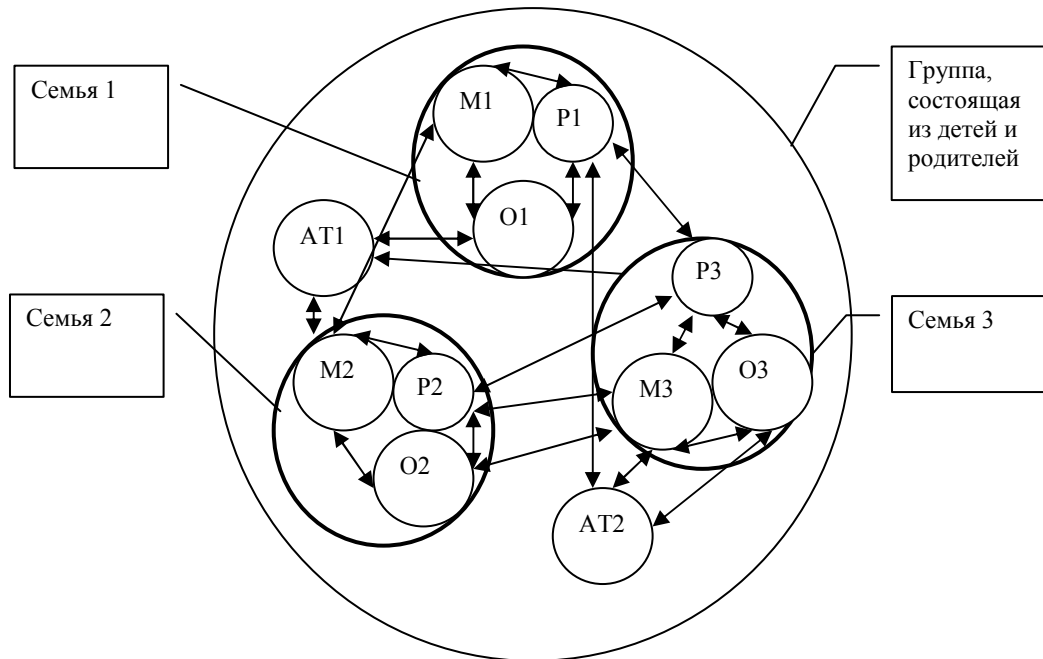
Как видим, модель взаимодействия в группе на первой, начальной, стадии работы в арт-терапевтической мастерской охватывает прежде всего наблюдения за реальным взаимодействием, анализ групповой динамики. Схема (см. рис. 2) не претендует на отражение всех возможных взаимодействий в такой группе. Стрелки показывают возможные взаимодействия (односторонние или взаимные).

Вторая стадия – *совместно-взаимодействующая деятельность* внутри каждой семьи (создание общего творческого продукта из нестандартных материалов, необычные задания). *Совместно-последовательная деятельность* внутри семьи (способствует развитию способности каждого к изменениям и осознанию отношения к нарушению собственных границ) (см. рис. 3).

P1, P2, P3 – дети соответственно из семей 1, 2, 3
 M1, M2, M3, O1, O2, O3 – родители (матери и отцы) соответственно из семей 1, 2, 3
 АТ1, АТ2 – арт-терапевты, работающие в мастерской

Рис. 2. Первая стадия группового взаимодействия: осознание каждой семьей себя отдельным целым с жесткими границами

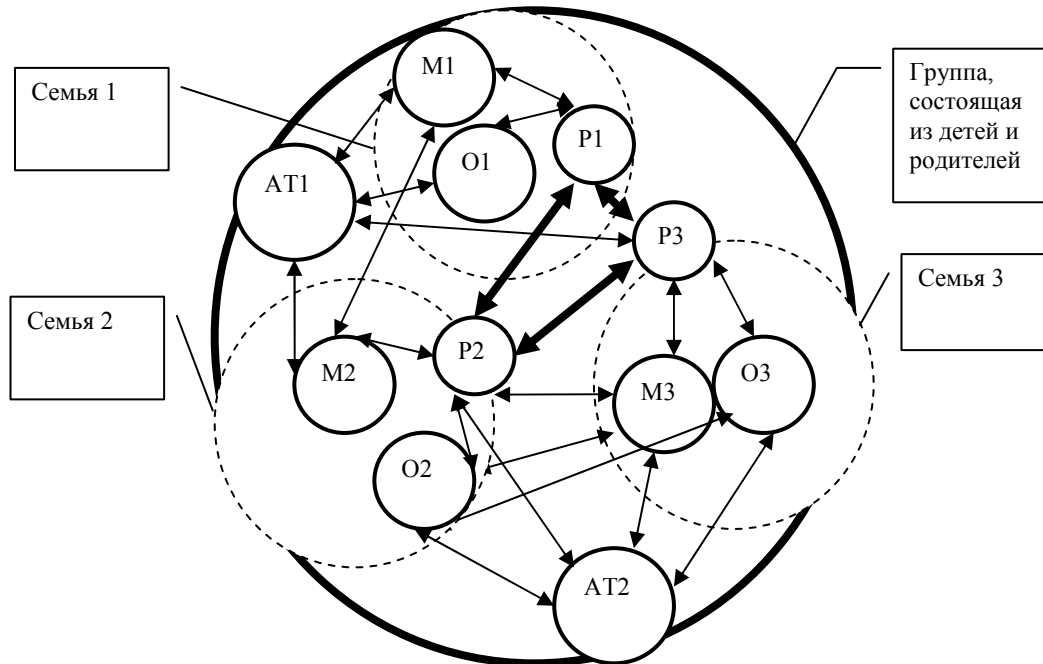

P1, P2, P3 – дети соответственно из семей 1, 2, 3

M1, M2, M3, O1, O2, O3 – родители (матери и отцы) соответственно из семей 1, 2, 3

AT1, AT2 – арт-терапевты, работающие в мастерской)

Рис. 3. Вторая стадия группового взаимодействия: внутрисемейная интеграция и дифференциация

P1, P2, P3 – дети соответственно из семей 1, 2, 3
 M1, M2, M3, O1, O2, O3 – родители (матери и отцы) соответственно из семей 1, 2, 3
 АТ1, АТ2 – арт-терапевты, работающие в мастерской

Рис. 4. Третья и четвертая стадии группового взаимодействия: развитие внутригруппового взаимодействия, осознание и усиление личных границ каждого вместе с усилением идентификации детей с классом

Задачи стадии:

- укрепление внутрисемейных связей – формирование субъект-субъектного взаимодействия внутри семьи;
- коррекция взаимодействия семейной системы.

Сущность стадии развития группы – погружение каждой семьи в “свой мир” с выходом на взаимодействие с “миром вокруг”.

Завершение этапа – выработка новых моделей поведения, получение семьей опыта позитивного взаимодействия и выхода из кризисной ситуации.

На этой стадии мы наблюдаем как налаживание внутрисемейного взаимодействия, так и усиление связей между детьми из разных семей, контактов детей с арт-терапевтами, контактов взрослых между собой.

Третья стадия – ***совместно-взаимодействующая деятельность*** всех участников группы (создание общего творческого продукта группы) (см. рис. 4).

Задачи стадии:

- налаживание эмоциональных контактов членов разных семей между собой – формирование субъект-субъектного взаимодействия внутри группы;
- содействие формированию благоприятного социально-психологического климата в классе, где учатся дети.

Сущность стадии развития группы – осознание каждым членом группы себя и своей роли в группе, развитие внутригруппового взаимодействия.

Завершение этапа – сближение членов группы между собой.

Четвертая стадия – ***совместно-индивидуальная творческая деятельность***.

Сущность стадии развития группы: осознание и усиление личных границ каждого вместе с усилением идентификации детей с классом.

Завершение этапа – благоприятный социально-психологический климат в коллективе класса, позитивный эмоциональный фон в семье.

Задачи стадии:

- налаживание эмоциональных контактов членов разных семей между собой – формирование субъект-субъектного взаимодействия внутри группы;

• содействие формированию благоприятного социально-психологического климата в классе, где учатся дети.

Сущность стадии развития группы – осознание каждым членом группы себя и своей роли в группе, развитие внутригруппового взаимодействия.

Завершение этапа – сближение членов группы между собой.

Четвертая стадия – **совместно-индивидуальная творческая деятельность**.

Сущность стадии развития группы: осознание и усиление личных границ каждого вместе с усилением идентификации детей с классом.

Завершение этапа – благоприятный социально-психологический климат в коллективе класса, позитивный эмоциональный фон в семье.

Выводы. Школу можно рассматривать как сложную социальную систему, имеющую сознательный и бессознательный уровни. Семейные системы учащихся способны на бессознательном уровне оказывать влияние на социально-психологическую жизнь школы. Ребенок может оказаться “носителем симптома” в патологическом взаимодействии двух систем – семейной и школьной. Арт-терапевтическая семейная мастерская является адекватной формой налаживания взаимодействия между семейной и школьной системами. Групповая динамика семейной арт-мастерской представлена четырьмя стадиями: 1 – осознание каждой семьей себя как отдельного целого с жесткими границами; 2 – внутрисемейная интеграция; 3 – интеграция всей группы, состоящей из детей и родителей; 4 – дифференциация внутри наблюдаемой группы, усиление личностной идентификации с укреплением связей внутри группы.

Литература

1. Дружинин В. Н. Психология семьи. – М.: КСП, 1996. – 160 с.
2. Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Никольская И. М. Семейный диагноз и семейная психотерапия: Учеб. пособие для врачей и психологов. – СПб.: Речь, 2005 – 336 с.
3. Хоменко И. А. Основные направления взаимодействия семьи и школы: Директору школы о сотрудничестве с родителями / Под ред. А. С. Роботовой, И. Г. Шапошниковой, И. А. Хоменко. – М.: Сентябрь, 2001. – 46 с.

4. Теория семейный систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика / Под ред. К. Бейкер и А. Варги. – М.: Когито-Центр, 2005. – 496 с.
5. *Горноста́й П. П.* Проблема группового бессознательного в социальной психологии // *Наук. студії із соц. та політ. психології.* – 2007. – Вип. 18 (21). – С. 30–39.
6. *Гольжак де В.* История в наследство: Семейный роман и социальная траектория / Пер. с фр. И. К. Масалкова. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2003. – 233 с.
7. *Шутценбергер А. А.* Синдром предков: Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2005. – 256 с.
8. *Франке-Грихи М.* “Ты с нами!”: Системные взгляды и решения для учителей, учеников и родителей / Пер. с нем. И. Беяковой; Предисл. Б. Хеллингера. – М.: Ин-т консультирования и системных решений, 2005. – 202 с.
9. *Фарих Е. Н.* Опыт работы семейного психотерапевта в социальных условиях // *Журнал практической психологии и психоанализа.* – 2006. – № 2. – Режим доступа: <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=20060205>.

© Вознесенська О.Л., 2008

Світлана Лукомська

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА БАТЬКАМ У ФОРМУВАННІ АДЕКВАТНОГО СТАВЛЕННЯ ДО СТАТЕВОГО ДОЗРІВАННЯ І СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Статтю присвячено проблемі формування адекватного ставлення батьків до статевого дозрівання і статеворольової поведінки підлітків. Розглядаються причини негативного ставлення батьків та педагогів до проявів пубертатного віку. Визначаються психологічні особливості статеворольової поведінки, аналізуються компоненти психологічної готовності батьків до статевого дозрівання підлітків та сприймання особливостей їхньої статеворольової поведінки.

Ключові слова: пубертатний вік, статево дозрівання, статеворольова поведінка підлітків.

Статья посвящена проблеме формирования адекватного отношения родителей к половому созреванию и полороле-

вому поведенню підлітків. Рассматриваются причины негативного отношения родителей и педагогов к проявлениям пубертатного возраста. Определяются психологические особенности полоролевого поведения, анализируются компоненты психологической готовности родителей к половому созреванию подростков и восприятию особенностей их полоролевого поведения.

Ключевые слова: пубертатный возраст, половое созревание, полоролевое поведение подростков.

The article is devoted to the problem of the forming of adequate parent's appeal to the sexual ripening and sexrole behavior of teenagers. The reasons of the negative parents and teachers appeal to the displays of teenagers age are examined. The psychological features of sexrole behavior are concerned, the components of psychological readiness of parents for the sexual ripening of the teenagers are analyzed also.

Key words: teenagers, sexual ripening, sexrole behavior of teenagers.

Проблема. Статеве дозрівання є невід'ємним етапом розвитку кожної людини. В цей період підліток усвідомлює значення своєї статевої належності, у нього активно продовжує формуватися стереотип статеворольової поведінки, що реалізується у стосунках з представниками своєї та протилежної статі. На жаль, доводиться констатувати, що проблема статевого дозрівання розглядається в нашій країні переважно з біологічної точки зору, при цьому психологічні особливості становлення статевої ідентичності та формування статеворольової поведінки підлітків залишаються малодослідженими. Через це статеворольова поведінка наших громадян формується переважно під впливом засобів масової інформації та стихійного спілкування з однолітками. Доводиться констатувати зменшення впливу сім'ї на становлення підлітка як представника тієї чи іншої статі. Це пов'язано передусім з кризою сучасної сім'ї, що виявляється в її нестабільності. Втрачаються традиційні родинні цінності, зростає взаємне відчуження тощо. Негативно впливає на розвиток сім'ї і характерний для сучасного суспільства "інверсійний" тип статевої соціалізації з надмірною маскулінізацією жінок та фемінізацією чоловіків. В умовах переоцінки традиційних чоловічих і жіночих статевих ролей більшої привабливості набувають маскулінні якості, які вважаються запорукою соціальної успішнос-

ті, авторитету та сили. Усі ці протиріччя негативно позначаються як на формуванні статеворольової поведінки підлітків, так і на стосунках між батьками та дітьми в родині. Окрім цього, актуальною проблемою залишається і досить суперечливе ставлення батьків до психологічних проявів статевого дозрівання. З одного боку, відчуття радості, що дитина, а з іншого – страх змін у поведінці підлітка, наслідків його дорослішання.

Мета статті: обґрунтувати необхідність пошуку методів надання психологічної допомоги батькам у формуванні адекватного ставлення до статевого дозрівання та особливостей статеворольової поведінки підлітків.

На думку вітчизняних і зарубіжних психологів, у всіх без винятку людей поступово розвиваються індивідуальні способи сприймання та розуміння сексуальності, а також особисті преференції, пов'язані із сексуальною орієнтацією та поведінкою. Цей комплексний процес дістав назву психосексуального розвитку. Відбувається він при взаємодії біологічних факторів і наочіння в певному соціальному середовищі. Водночас психосексуальний розвиток є результатом статевої соціалізації, в процесі якої індивід засвоює певну статеву роль та правила поведінки, притаманні цій статі. Вирішальне значення тут мають соціальні фактори: структура діяльності індивіда, його стосунки зі значущими іншими, норми статевої моралі, вік та рівень соціальної компетентності.

У розвитку людини є критичні періоди, коли біологічний розвиток, інтегруючись у соціальний контекст, визначає особливості індивідуальної сексуальності. Початок кожного такого періоду означає, що людина досягла того віку, у якому процес наочіння буде оптимальним, оскільки всі необхідні для цього здібності і здатності перебувають у своїй найвищій точці, а також створено сприятливі зовнішні умови для напрацювання необхідних навичок і знань.

Статеворольова поведінка, за В. Е. Каганом [1] – це дії індивіда, які дають змогу оцінювати його належність до певної статі. Ідеться переважно про знакову поведінку, що будується на відмінностях у зовнішності (зачіска, використання косметики), одязі, стилях самої поведінки. Статеворольова поведінка характеризується вибором статевої ролі, що відповідає психофізіологічним особливостям та ідеалам маскулітності/фемінності мик-

росоціального середовища. Вона формується в результаті тісної взаємодії біологічних, психологічних та психосоціальних факторів. Б. Е. Алексєєв вважає безперспективним пошук однозначної межі між біологічною (або природною) і соціально-культурною складовими статі. На його думку, дихотомія стать – гендер порушує принцип біосоціальної єдності людини. Крім того, такий підхід закріплює ізольованість біологічних і соціально-психологічних досліджень людини як носія певної статі і не сприяє проведенню досліджень системного характеру [2].

На формування статевої поведінки підлітків впливають такі фактори, як особливості їхніх стосунків з представниками своєї та протилежної статі, стосунки в сім'ях, особливості взаємодії з педагогами, моделі поведінки, що демонструються в засобах масової інформації тощо. Попри зменшення значення сім'ї у становленні стереотипу статевої поведінки підлітків, усі автори визнають вирішальну роль в цьому процесі особливостей взаємодії підлітків з батьками в родині [3–5]. Важливими параметрами, що визначають дитячо-батьківські стосунки, на думку психологів, є ступінь емоційного прийняття, емоційна близькість та порозуміння, вимогливість, послідовність батьківської поведінки, її авторитарність чи демократичність тощо.

Процес особистісного зростання може бути викривлено внаслідок порушень у взаємодії зі значущими іншими, передусім з батьками. Позитивні стосунки з батьками є неодмінною умовою особистісного розвитку підростаючої людини. Яке життя чекає дитину, буде вона щасливою чи нещасною, стане переможцем чи переможеною, залежить від того, який сценарій – з хорошим чи поганим закінченням – передали їй батьки. Одним з елементів життєвого сценарію є стиль виховання, який відтворюється в різних ситуаціях і в результаті багаторазових повторень закріплюється у функціонуванні сім'ї.

Для вивчення загальних особливостей батьківського виховання ми використовували опитувальник “Вимірювання батьківських установок та реакцій” (PARI) Е. Шефера і Р. Белла. Вважається, що методика PARI була адаптована Т. В. Нещерет. Проте, враховуючи специфічність та обмеженість використаної нею вибірки (27 сімей, де виховуються діти-невротики), ми послуговувалися “Методикою вимірювання батьківських установок та реакцій”, адаптованою для російськомовної вибірки Т. В. Архіреє-

вою [6; 7]. Цей опитувальник дає змогу виявити виховні настанови за трьома факторами: гіперопіка – відсутність батьківської опіки; брак демократичності в стосунках з дитиною – демократичність; авторитарний контроль – відмова від авторитарності.

Дослідження проводилося під час батьківських зборів у 8–10 класах загальноосвітніх шкіл. Як свідчить наш педагогічний досвід, ці заходи відвідують переважно матері, вони ж проявляють активність у вирішенні різноманітних питань життя класу. Що ж до батьків, то ті здебільшого відмовчуються, обмежуючи свою компетенцію розв'язанням господарських проблем. Тому в нашому дослідженні взяли участь лише матері підлітків, а ті батьки, які іноді були присутні на зборах, відмовилися відповідати на запитання опитувальника, аргументуючи це тим, що “мають важливіші справи”. На зборах їх цікавив виключно класний журнал з оцінками та відмітками про пропуски занять. Таким чином, загальна вибірка нашого дослідження становить 74 матері.

Опитування матерів за методикою PARY продемонструвало високі показники (7–10 стенов) за такими шкалами, як “мучеництво батьків” – 46,1% (34 особи), “подружні конфлікти” – 47,4% (35 осіб), “неуважність чоловіка до дружини” – 68,9% (51 особа), “заохочення залежності дитини від батьків” – 53,3% (41 особа), “страх завдати шкоду дитині” – 48,6% (36 осіб), “потреба сторонньої допомоги у вихованні дитини” – 71,6% (53 особи). Натомість низькі показники (1–3 стени) відмічено за шкалами: “товариські стосунки між батьками і дітьми” – 67,6 (50 осіб), “заохочення активності дитини” – 47,3% (35 осіб), “рівність батьків і дітей” – 60,7% (45 осіб), “обмеженість матері роллю господині” – 47,3% (35 осіб). Ми констатуємо низькі показники за фактором “відсутність батьківської опіки – гіперопіка” – 77,1% (57 опитаних), що свідчить про те, що між батьками і підлітками існує велика міжособистісна дистанція, батьки заперечують значення власного впливу на дитину і потребують сторонньої допомоги у вихованні підлітка. Ці результати підтверджуються і нашими психолого-педагогічними спостереженнями, зокрема неодноразовими випадками, коли до класного керівника чи психолога зверталися батьки учнів 8–10 класів з проханнями на кшталт: “Відучіть мого сина від мобілок і дівчат”, “Що коється з мою донькою? Раніше вона мене слухалася, а тепер не реагує на мої прохання”, “Ви педагоги – ви і виховуйте, мені своїх про-

блем вистачає (з чоловіком, з роботою)”. Низькими – 85,1% (63 опитаних) – є показники за фактором “брак демократичності у стосунках з дитиною – демократичність”, що свідчить про відмову батьків від демократичності, рівності у стосунках з донькою чи сином. Крім того, високими є показники за фактором “диктат у вихованні – відмова від авторитарності”. Це свідчить про наявність у батьків настанови, що суворість є найкращим виховним засобом. При цьому виконання батьківських обов’язків сприймається як “тягар” та супроводжується роздратованістю.

У цілому можемо говорити про неблагополучність родин, у яких виховуються підлітки; відсутність довірливих стосунків між ними та батьками, неготовність останніх адекватно сприймати психологічні особливості підлітків, а також негнучкість у застосуванні виховних засобів, що виражається, зокрема, у побоюванні, що в разі відмови від авторитарності підліток стане некеруваним.

Негативно впливає на стосунки підлітка з батьками (що парадоксально!) і сучасна школа. Як відомо, підлітковий вік характеризується зниженням інтересу до навчання та підвищенням ролі спілкування з ровесниками в процесі суспільно корисної діяльності. Відповідно знижується успішність навчання, з’являються пропуски уроків без поважних причин. Усе це непокоїть як педагогів, так і батьків. Батьки сподіваються на допомогу педагогів у вирішенні підліткових проблем своєї дитини (це видно і з високих результатів за шкалою “потреба сторонньої допомоги у вихованні дитини” опитувальника PARY), тоді як педагоги часто виявляються неготовими дати пораду батькам щодо особливостей перебігу підліткового віку тієї чи іншої дитини. Єдиним засобом впливу на підлітка залишається “вплив через батьків”, коли в усіх негараздах з поведінкою та успішністю звинувачуються батьки, які буцімто “не стежать за своєю дитиною”, не цікавляться її життям. В умовах взаємних звинувачень на кшталт: “У 6-му класі мій син гарно вчився, а зараз (у 9-му) перестав робити уроки. Це ваша (вчителів) провина. Хлопчику нецікаво в школі” ефективна співпраця між родиною та навчальним закладом стає неможливою, а виховна робота школи фактично зводиться нанівець. Учителі ж замість того, щоб пояснювати батькам психологічні особливості підлітків, викликають їх на педагогічні ради і погрожують каральними санкціями. Усе це

негативно позначається на стосунках як у системі учень (підліток) – педагог, так і в системі підліток – батьки.

Наш досвід роботи з формування статевої поведінки підлітків з різним рівнем інтелектуального розвитку свідчить, що не можна розпочинати бесіду з батьками темою “Статеве дозрівання, особливості підліткової сексуальності”. Це викликає в них роздратування, небажання говорити на запропоновану тему, натомість з’являються зауваження на кшталт: “Моя дитина погано вчиться, шкільну форму відмовляється носити, а ви тут пусті балачки розводите”.

Для ефективної взаємодії батьків і підлітків, адекватного ставлення батьків до особливостей статевого дозрівання дітей потрібна психологічна готовність дорослих до вільної і відповідальної поведінки дітей. Така готовність має кілька складових. По-перше, це внутрішня особистісна свобода дорослих; по-друге, знання психологічних особливостей підліткового віку; по-третє, оволодіння навичками спілкування з підлітками на засадах рівності і партнерства.

Ми розробили для батьків підлітків тренінгову програму, яка складається з трьох етапів. Перший етап групових занять відбувається на основі тренінгу сензитивності [8]. Він спрямований на вирішення таких завдань: розвиток комунікативної і соціально-перцептивної компетентності, поглиблення самопізнання, а також підвищення психологічної культури батьків. Провідним методичним засобом сензитивного тренінгу є психогімнастичні вправи, що сприяють усвідомленню процесу і результатів соціально-перцептивної діяльності, а також формують середовище, яке дає змогу кожному учасникові тренінгу розвивати свої перцептивні здібності. На нашу думку, брак перцептивних умінь батьків є не останньою причиною їхніх непорозумінь з підлітками. Крім того, більшості батьків притаманне небажання, щоб їхня дитина дорослішала: вони відчувають певний страх перед змінами підліткового віку і намагаються якомога надовше “відстрочити” настання перехідного періоду своєї дитини.

На другому етапі групових занять батьки знайомляться із психологічними особливостями підлітків, темпами статевого дозрівання та статевої поведінкою, прийнятою у середовищі сучасної молоді. Зазначимо, що часто батьки оцінюють статевою поведінку, виходячи з власних стереотипів, не-

зважаючи на те, що остання є біосоціокультурним феноменом, який складається під впливом різних соціальних умов і варіює від покоління до покоління. Для багатьох учасників тренінгу було незрозумілим, що статево рольова поведінка, окрім власне “чоловічої” і “жіночої”, може мати й інші варіанти. Тому ми запропонували батькам нашу модель статево рольової поведінки (рис.), де, окрім традиційних маскулінності і фемінності, виділено ще й акцентуації, які визначають психологічні особливості статево рольової поведінки та належать до компетенції психології (на відміну від трансформацій статево рольової поведінки, що вивчаються в контексті сексології).

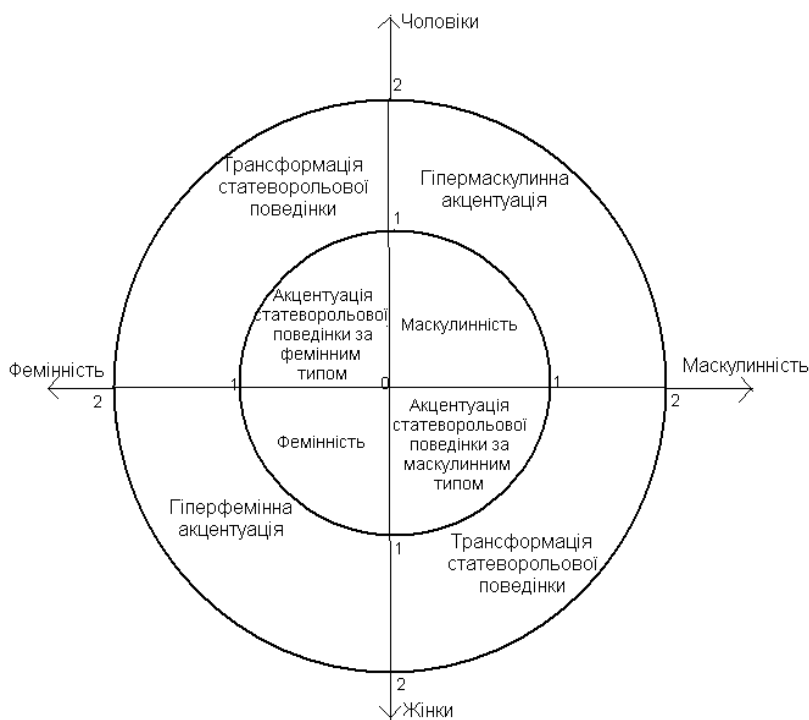

Рис. Статево рольова поведінка підлітків

Поняття “акцентуації статево рольової поведінки” було введено Б. Е. Алексєєвим для позначання межових варіантів її

норми, що виявляються в посиленні чи послабленні поведінкових атрибутів маскулінності й фемінності, і за несприятливих умов призводять до соціальної дезадаптації людини [2]. Значимо, що у випадках акцентуованої статевої поведінки і дівчата, і хлопці не відчують внутрішнього конфлікту у зв'язку з належністю до своєї статі.

Представлена модель схематично демонструє співвідношення різних варіантів статевої поведінки, зокрема помірну вираженість у хлопців таких “чоловічих” рис, як оптимістичність, прагнення до домінування, хороші організаторські здібності, висока мотивація досягнень, виражене почуття суперництва, інтерес до механізмів, конструктивних особливостей технічного обладнання тощо, характеризує маскулінний тип статевої поведінки, тоді як помірна вираженість зазначених рис у дівчат свідчить про акцентуацію статевої поведінки за маскуліним типом. У період статевого дозрівання такі дівчата часто відчують дискомфорт, пов'язаний з появою місячних і зміною фігури. Нерідко вони захоплюються силовими видами спорту, віддають перевагу спортивному одягу, а у стосунках з представниками обох статей вони, як правило, прагнуть займати домінуючу позицію.

Помірна вираженість “жіночих” рис, таких як підвищений рівень тривожності, сентиментальність, нерішучість, відповідальність, старанність, орієнтованість на схвалення, схильність до рефлексії, у дівчат характеризує фемінний тип статевої поведінки. Водночас вираженість цих рис у хлопців говорить про акцентуацію статевої поведінки за фемініним типом. Вирішуючи проблемні ситуації, такі підлітки виявляють більшу гнучкість і не схильні до відкритої агресії. У ситуаціях формального спілкування (пов'язаного, наприклад, із навчальною діяльністю) вони легко знаходять спільну мову як з дівчатами, так і хлопцями, проте у повсякденному житті їм більше подобається жіноче товариство.

Надмірні прояви “жіночих” рис у дівчат і “чоловічих” у хлопців свідчать відповідно про гіперфемінну і гіпермаскулінну акцентуацію статевої поведінки. У дівчат за умови акцентуації за типом гіперфемінної поведінки вибір іграшок відповідає статі, проте вони більше люблять бавитися з маленькими дітьми. В іграх з ровесницями такі дівчата проявляють пасивність,

безініціативність і слухняність. У хлопців акцентуація за типом гіпермаскуліної поведінки виражається у схильності до домінування через утвердження сили в різних аспектах життєдіяльності.

Трансформація статеворольової поведінки – це формування статеворольової поведінки, властивої протилежній статі, за правильної статевої самосвідомості. Дівчатам і жінкам з трансформацією статевої ролі властиве байдуже чи негативне ставлення до представниць своєї статі. У зовнішності вони віддають перевагу діловому “безстатовому” одягу стриманих відтінків, короткій зачісці, не користуються косметикою, байдужі до прикрас. Для них характерна затримка психосексуального розвитку; статевий потяг у підлітковому віці, як правило, спрямований на дорослих чоловіків; закоханість часто має платонічний характер, а перехід до еротичних проявів сприймається як образа. Хлопці із трансформованою статеворольовою поведінкою виявляють зазвичай м’якість, конформність і слухняність; часто захоплюються кулінарією, рукоділлям, домашнім господарством тощо. На відміну від транссексуалізму при трансформації статеворольової поведінки відсутні демонстративне прагнення до перевдягання і бажання змінити свою стать [9; 10].

На третьому етапі тренінгових занять батьки усвідомлюють і коригують власні упередження, пов’язані із статевим дозріванням та підлітковою сексуальністю, а також ознайомлюються із партнерським стилем спілкування з підлітками. На цьому етапі групових занять ми застосували елементи тренінгу толерантності, обговорювали проблемні моменти взаємодії батьків з підлітками, а також визначали шляхи їх вирішення. Крім цього, для демонстрації особливостей статевого дозрівання і статеворольової поведінки використовувалися науково-популярні фільми “Тіло людини” та “Чоловік і жінка” (виробництво BBC, 2006 р.). Зазначимо, що якщо на перших заняттях були присутні виключно матері підлітків, то наступні відвідували вже і батьки, а інколи навіть і старші брати, сестри.

У цілому можна констатувати брак доступної для батьків інформації про психологічні особливості підліткового віку, темпи статевого дозрівання, а також підліткову сексуальність. Крім того, табування теми сексуальності і відповідно вузький репертуар “прийнятних” моделей статеворольової поведінки негативно впливають на стосунки між батьками і підлітками, призво-

дять до виникнення конфліктних ситуацій, які ускладнюються униканням теми статевого стосунку з боку навчальних закладів. Результати анкетування, проведеного нами серед учнів 9–11 класів загальноосвітніх шкіл, показали, що питання статі, статевого стосунку і шлюбу дуже хвилюють підлітків, особливо дівчат. При цьому надто незначна частка опитаних отримує хоч якусь інформацію від батьків (в основному дівчата від матерів), а більшість респондентів і зовсім не отримують такої інформації ні від батьків, ні від школи. Головними джерелами знань про статево поведінку все більшою мірою стають інтернет, відео і телебачення.

Наведені дані свідчать про недовіру підлітків до тієї інформації зі статевого питання, яку надає школа, або про усвідомлення відсутності з боку вчителів відвертості, безпосередності, які так потрібні підліткам у розмовах на теми особистісного, інтимного. На думку ж більшості педагогів, школа залишається “єдиним носієм моральності”, на відміну від батьків, які, зі слів учителів, “ведуть аморальний спосіб життя і не виховують у дітей поважного ставлення до представників протилежної статі”. А втім, така думка досить суперечлива, адже часто самі педагоги через власні упередження щодо підліткової сексуальності виявляються неготовими надати підліткам необхідну допомогу, дати слушну пораду, перекладаючи всю відповідальність на батьків.

Висновки. На формування статевої поведінки підлітків здебільшого впливають стиль сімейного виховання, особливості подружніх стосунків батьків та їхнє ставлення до підліткової сексуальності. Можемо констатувати, що між батьками і підлітками часто виникають конфліктні ситуації, які призводять до заперечення значимості власного впливу на дитину і звідси – потреби сторонньої допомоги у вихованні підлітка. Непоодинокими є випадки, коли батьки звертаються за порадою до педагогів навчальних закладів, проте ті часто виявляються неготовими надати належну допомогу. Ігноруючи прояви статевої поведінки підлітків, часто вчителі не можуть бути взірцем для наслідування та значущими в цьому сенсі для підлітків дорослими.

Загалом маємо підстави стверджувати, що досі бракує адаптованої до соціокультурних умов України інформації про психологічні особливості підліткового віку, темпи статевого дозрівання і підліткову сексуальність. Тому давно назріла потреба впровадження в систему роботи навчальних закладів програми

психологічної допомоги батькам у формуванні адекватного ставлення до перебігу статевого дозрівання та психологічних особливостей статевої поведінки підлітків. Реалізувати цю програму повинні педагоги і психологи, що пройшли спеціальну підготовку та подолали свої упередження, пов'язані із зафіксованими стереотипами та буйованості теми сексуальності й різних проявів статевої поведінки.

Література

1. *Исаев Д. Н., Каган В. Е.* Половое воспитание и психогигиена пола у детей. – Ленинград: Медицина, 1979. – 184 с.
2. *Алексеев Б. Е.* Полоролевое поведение и его акцентуации. – СПб.: Речь, 2006. – 144 с.
3. *Говорун Т., Кікінеджи О.* Стать та сексуальність: психологічний ракурс. Навч. посіб. – Тернопіль: Навч. книга. – Богдан, 1999. – 384 с.
4. *Кон И. С.* Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1990. – 336 с.
5. *Романова В. Г.* Особливості статевої соціалізації підлітків: Автореф. дис... канд. психол. наук. – К., 2002. – 19 с.
6. *Архиреева Т. В.* Методика измерения родительских установок и реакций // Вопросы психологии. – 2002. – №5. – С. 144–153
7. *Рогов Е. И.* Настольная книга практического психолога: Учеб. пособие: В 2 кн. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – Кн. 2: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения. – 480 с.
8. *Зайцева Т. В.* Теория психологического тренинга: психологический тренинг как инструментальное действие. – СПб.: Речь; М.: Смысл, 2002. – 80 с.
9. *Еникеева Д. Д.* Сексуальная жизнь женщины. – М.: АСТ-ПРЕСС, 1998. – 720 с.
10. *Еникеева Д. Д.* Сексуальная жизнь мужчины. – М.: АСТ-ПРЕСС, 1998. – 720 с.

© Лукомська С.А., 2008

Олена Штена

САМОРОЗКРИТТЯ ОСОБИСТОСТІ

Представлено теоретичний огляд поняття “саморозкриття особистості” та результати емпіричного дослідження мотивації саморозкриття в контексті кризи ідентичності особистості в молодому віці.

Ключові слова: саморозкриття, ідентичність, мотивація.

Представлены теоретический обзор понятия “самораскрытие личности” и результаты эмпирического исследования

ня мотивації самораскриття в контексте кризи ідентичності людини в молодому віці.

Ключевые слова: самораскрытие, идентичность, мотивация.

Article contain results of research about correlation personal self-disclose and status ego-identity. The amotivation of personal self-disclose be discovered.

Key words: self-disclose, ego-identity, motivation.

Проблема. У молодому віці для кожної людини актуальними є питання професійного становлення та створення власної сім'ї. Теорія ідентичності Е. Еріксона наголошує, що період молодості (20–35 років) – це час переживання кризи, змістом якої є формування почуття інтимності, близькості на протиположності ізольованості. Людина більш свідомо обирає друзів, а також формує стратегію кар'єри. В обох випадках вона стикається з протилежними ситуаціями – бути прийнятою іншими чи бути відчуженою ними. Як резюмує А. Реан, “молода людина, яка входить у доросле життя, постає перед необхідністю розв'язання багатьох проблем, < ... > внаслідок чого формуються нові мотиви її поведінки” [1, с. 93].

Мета статті: з'ясувати поняття “саморозкриття особистості”; проаналізувати результати емпіричного дослідження мотивації саморозкриття в контексті кризи ідентичності особистості в молодому віці.

Під кутом зору мотивації людина, з одного боку, має потреби афіліації, визнання та демонстрування, а з другого – потреби уникання оцінювання навколишніми та уникання неуспіху. На нашу думку, такий вияв дуальності особистості є свідченням її прагнення бути зрозумілою для інших. Вважаємо, що найбільш адекватно розкриває зміст цього прагнення поняття “саморозкриття особистості”.

Прагнення людини бути зрозумілою для інших як запоруку бути прийнятою ними можна обґрунтувати соціальним інтересом особистості, підкреслює А. Адлер (див. [2, с. 129]). Психолог припускає, що соціальний інтерес виявляється як прагнення людини до співпраці з іншими людьми для досягнення спільних цілей. Серед критеріїв конструктивного розв'язання людиною її головних життєвих завдань – критерії професійного успіху, співпраці і любові [3].

Дж. Лафт і Г. Інграм зауважили, що люди співпрацюють по-різному: їхнє взаємовчання обумовлене якістю зворотного зв'язку, а також готовністю розширити уявлення щодо самих себе – власне готовністю до саморозкриття (див. [4]).

Д. Джонсон тлумачить саморозкриття як “вияв та пояснення особистого ставлення до теперішньої ситуації чи події своїм минулим” [5, с. 46]. Р. Френкін, розглядаючи мотивацію поведінки, наводить думку інших дослідників, що пов'язують готовність людини до саморозкриття з її “здатністю повідомляти іншим мотиви своїх дій” [6, с. 184].

На думку Е. Еріксона, основною метою молодості є досягнення близькості; разом з тим досягти цієї мети можна за наявності “обґрунтованого чуття ідентичності” (див. [7]). Якщо людина не впевнена у власній ідентичності, вона більшою мірою тривожитиметься стосовно того, як її сприймають інші, ніж намагатиметься бути уважною до оточення та зацікавленою в значущих для неї людях. Еріксон також звернув увагу на те, що іноді молоді люди, прагнучи розв'язати проблему сформованості власної ідентичності, беруть шлюб, сподіваючись, що зміна соціального статусу допоможе їм зробити власні уявлення щодо себе більш чіткими, сформованими. Дуже скоро у таких пар виникають претензії один до одного, взаємні звинувачення щодо “перешкод” в особистісному зростанні, які виявляються переважно як взаємне нерозуміння [там само].

Можна припустити, що проблема полягає в недостатній соціально-психологічній компетентності деяких молодих людей. Так, Л. Лепіхова наголошує, що соціально-психологічна компетентність є рівнем особистісної зрілості [8]; з цього погляду людина з високим рівнем такої зрілості характеризується як контактна [9]. Стосунки такої людини глибокі, диференційовані, міцні, усвідомлювані, позитивні, розвивальні, продуктивні, спрямовані на людей; їй властиві діалогічна особистісна спрямованість та альтруїстична діалогова стратегія, відкритість, турботливість, терпимість, довірливість; вона вміє вибирати адекватну форму поведінки, дотримуватися соціальної і персональної дистанції, а також моральних норм; зорієнтована на згоду і досягнення цілей та очікуваного результату обома сторонами комунікації [10].

Отож бачимо, що проблема взаємного нерозуміння не так у низькому рівні соціально-психологічної компетентності,

як у недостатній сформованості її основ – особистісної зрілості та передусім ідентичності особистості. Тому вважаємо за доцільне проаналізувати саморозкриття особистості у зв'язку з особливостями її ідентичності. Оскільки йдеться про період переживання людиною однієї з нормативних криз ідентичності, можна припустити, що існують і “аналоги” саморозкриття.

На нашу думку, для людини природним є бажання, щоб її розуміли навколишні (щоправда, вона не завжди здатна конструктивно себе їм представити). Імовірно, ця здатність зумовлена рівнем саморозуміння людини, що базується на її відчутті ідентичності.

Пропонуємо погляд на конструктивність саморозкриття залежно від сформованості ідентичності, що відображено Д. Марція як статуси ідентичності (табл.) (див. [11, с. 12]).

Таблиця

**Сформованість ідентичності
як чинник конструктивності саморозкриття особистості**

Статуси ідентичності (за Д. Марція)	Види прагнення людини бути зрозумілою для навколишніх
Дифузія ідентичності	Самомоніторинг
Мораторій	Приватність
Передвизначеність	Самопрезентація
Досягнення ідентичності	Саморозкриття

У разі *дифузії ідентичності* людина виявляє своє прагнення бути зрозумілою для інших засобами самомоніторингу. Самомоніторинг, за М. Снайдером, виявляється як тенденція особи до регулювання власної поведінки з метою відповідати вимогам соціальної ситуації, тобто справляти приємне враження, подібати. Людина не схильна виявляти ініціативність у побудові стосунків, однак упевнена, що якщо дотримуватиметься соціально бажаних форм поведінки, її не відштовхнуть (див. [12]).

За статусу *мораторію*, перебуваючи у стані кризи, людина виявляє прагнення до розуміння з боку інших у вигляді приватності. Приватність – значущий для особистісного зростання стан внутрішньої захищеності, глибокої інтимності, що передбачає усамітнення і, разом з тим, можливість розкритися перед довіреною особою [3]. При цьому особа також не є актив-

ним комунікатором, проте гостро відчуває потребу бути представленою в житті інших, що запобігає її деперсоналізації.

У статусі *передвизначеності* особа більшою мірою сфокусована на запозичених професійних і світоглядних настановах. Це зумовлює її прагнення бути прийнятою іншими – передусім для реалізації можливості кар’єрного зростання. Її способом “самопояснення” є самопрезентація, що на відміну від самомоніторингу передбачає не лише справляння приємного, очікуваного враження, а й “контролювання справленого враження з метою досягнення бажаного для себе результату” [13, с. 195]. Отож людина активна, виглядає відкритою, але її поведінка пояснюється не так бажанням досягти взаєморозуміння з іншими, як цілеспрямованим прагненням переконати їх у власній презентабельності.

У статусі *досягнутої ідентичності* особа готова до саморозкриття, що поглиблює й оптимізує взаємостосунки з оточенням. Можна припустити, що людям загалом відомий цей “ефект”, проте їхня поведінка не завжди відповідає цій обізнаності. Цим пояснюється наш дослідницький інтерес до з’ясування мотивації саморозкриття особистості.

Діагностичний інструментарій дослідження становили: питальник “Дружні стосунки” Д. Джонсона [5], методика діагностування ступеня задоволеності основних потреб [14], методика визначення мотивації досягнення успіху та уникання неуспіху А. Реана [15], “Мотиваційні джерела” Дж. Барбуто і Р. Сколла (див. [16]), методика вивчення цінностей особистості Ш. Шварца (див. [17]).

Випробуваними стали – 60 молодих спеціалістів і студентів віком від 20 до 30 років. Щоб обґрунтувати результати дослідження, ми скористалися *t* тестом, багатofакторним і регресійним аналізом, методом “причини та ефекту”.

Підтвердивши і доповнивши наші припущення щодо мотивації саморозкриття особистості результатами дослідження, ми узагальнили і структурували їх (рис.).

Як бачимо, дуальність людської природи породжує екзистенційну потребу особистості в системі поглядів і відданості [18], що виявляється як прагнення мати стабільну і надійну основу для пояснення складності навколишнього світу. Причиною незрозумілості для людини цього світу, найбільш імовірно, є нерозуміння нею самої себе. Тому вона шукає дзеркальних стосун-

ків, щоб в іншій особі побачити власне Я. Мотивація спілкування є результативною – для особистості важливо отримати зворотний зв'язок, який на екзистенційному рівні підтверджує її існування як Self, до того ж існування несамотнє. Потреба в досягненні цього результату є дуже високою, тому особа виявляється надмотивованою. Це спричиняє мотивацію уникання неуспіху – надмірна афіліативна потреба зумовлює готовність особи виявляти більшою мірою соціально бажані форми поведінки, почуттів, думок на шкоду своїм справжнім намірам і постановам.

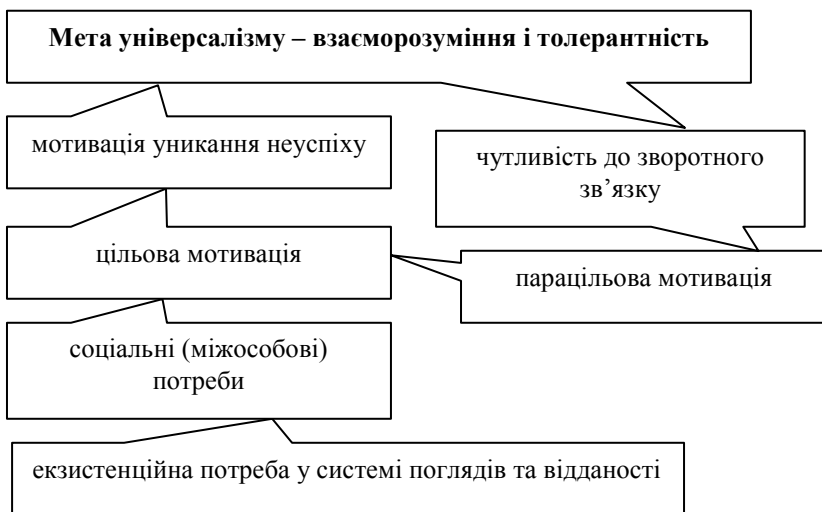

Рис. Мотивація саморозкриття особистості

Як бачимо, дуальність людської природи породжує екзистенційну потребу особистості в системі поглядів і відданості [18], що виявляється як прагнення мати стабільну і надійну основу для пояснення складності навколишнього світу. Причиною незрозумілості для людини цього світу, найбільш імовірно, є нерозуміння нею самої себе. Тому вона шукає дзеркальних стосунків, щоб в іншій особі побачити власне Я. Мотивація спілкування є результативною – для особистості важливо отримати зворотний зв'язок, який на екзистенційному рівні підтверджує її існування як Self, до того ж існування несамотнє. Потреба в досягненні цього результату є дуже високою, тому особа виявляється надмотивованою. Це спричиняє мотивацію уникання неуспіху – надмірна афіліативна потреба зумовлює готовність особи ви-

являти більшою мірою соціально бажані форми поведінки, почуттів, думок на шкоду своїм справжнім намірам і постановам.

Соціальна бажаність може стати однією з форм задоволення соціальної потреби. Але за мотивації саморозкриття одночасно з головним мотиваційним джерелом – цільовою мотивацією – виникає ефект парацільової мотивації. Найчастіше цей ефект спостерігається, коли візаві виявляє інтерес і є неупередженим, толерантним у ставленні до людини, яка демонструє готовність до саморозкриття. Таке емпатійне слухання з боку співрозмовника викликає в ініціатора “самопояснення” реакцію чутливості до зворотного зв’язку. Саме за таких умов прагнення бути зрозумілим реалізується в досягненні мети універсалізму – взаєморозуміння і толерантності. Отже, саморозкриття як прагнення особистості бути зрозумілою для інших має на меті гармонізувати структуру світу шляхом міжособового взаєморозуміння.

Висновки. У молодому віці людина більш свідомо обирає друзів, а також формує стратегію кар’єри. В обох випадках вона стикається з вибором – бути прийнятою іншими чи бути відчуженою ними. Прагнення бути зрозумілою іншими розкривається поняттям “саморозкриття особистості”, що означає вияв та пояснення людиною іншій особі свого особистого ставлення до нинішньої ситуації чи події своїм минулим. Природне прагнення людини бути зрозумілою для інших як запоруку бути прийнятою ними можна обґрунтувати соціальним інтересом особистості. Особливості саморозкриття особистості впливають на її співпрацю з іншими людьми. Разом з тим, на нашу думку, конструктивність саморозкриття залежить від сформованості ідентичності особистості. Мета саморозкриття як прагнення особистості бути зрозумілою для інших – гармонізувати структуру світу шляхом міжособового взаєморозуміння.

Література

1. Психология развития личности. Средний возраст, старение, смерть. Полный курс. Учебник. / Под ред. А. Реана. – М.: АСТ; СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 384 с.,
2. Фрейджер Ф., Фэйдимен Д. Личность: теории, эксперименты, упражнения. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 864 с.
3. Психология личности: Словник-довідник / За ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
4. Сидоров П. И., Парняков А. В. Введение в клиническую психологию. Учебник для студентов медицинских вузов. – М.: Акад. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – Т. 2. – 381 с.

5. *Джонсон Д. В.* Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування / Пер. з англ. В. Хомика. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2003. – 288 с.
6. *Фрэнкин Р.* Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты. – СПб.: Питер, 2003. – 560 с.
7. *Крэйп У.* Теории развития. Секреты формирования личности. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 512 с.
8. *Лепіхова Л. А.* Соціалізація та соціально-психологічна компетентність як рівні особистісної зрілості // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: Наук.-метод. зб. / Редкол.: Н. Софій (голова) та ін. – К.: Контекст, 2000. – С. 57-78.
9. *Штепа О. С.* Феномен особистісної зрілості // Соц. психологія. – 2005. – № 1. – С. 62–77.
10. *Лабунская В. А.* Психология затрудненного общения: Теория. Методы. Диагностика. Коррекция / В. А. Лабунская, Ю. А. Менджевицкая, Е. Д. Бреус. – М.: Академия, 2001. – 288 с.
11. *Гнатенко П. Н., Павленко В. Н.* Идентичность: философский и психологический анализ. – К.: Арт-Пресс, 1999. – 466 с.
12. *Чикер В. А.* Психологическая диагностика организации и персонала. – СПб.: Речь, 2003. – 176 с.
13. *Тейлор Ш., Пипло Л., Сиср Д.* Социальная психология. – СПб.: Питер, 2004. – 767 с.
14. *Практическая психодиагностика. Методики и тесты / Под ред. Д. Райгородского.* – Самара: БАХРАХ, 1998. – 672 с.
15. *Реан А.* Психология и психодиагностика личности. Теория, методы, исследования, практикум. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 255 с.
16. *Сидоренко Е. В.* Мотивационный тренинг. – СПб.: Речь, 2000. – 234 с.
17. *Карандашев В. Н.* Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. – СПб.: Речь, 2004. – 72 с.
18. *Копець Л. В.* Психологія особистості. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 460 с.

© Штепа О.С., 2008

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ІЗ СІМ'ЄЮ

Мар'яна Миколайчук

ГАРМОНІЗАЦІЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН У ПОДРУЖЖІ З ПОЗИЦІЇ СИСТЕМНОЇ ТЕРАПІЇ

Статтю присвячено системному підходу до виявлення і подолання між подружніх конфліктів та гармонізації взаємин у сім'ї. Проаналізовано переваги методів системної терапії над іншими класичними психотерапевтичними методами. Представлено опис психотерапевтичного випадку з використанням системно-терапевтичних методів.

Ключові слова: системна терапія, гармонізація взаємин, деконструкція проблеми, терапевтична нейтральність.

Статья посвящена системному подходу к выявлению и преодолению супружеских конфликтов и гармонизации семейных отношений. Проанализированы преимущества методов системной терапии над другими классическими психотерапевтическими методами. Приведено описание психотерапевтического случая с использованием системно-терапевтических методов.

Ключевые слова: системная терапия, гармонизация отношений, деконструкция проблемы, терапевтическая нейтральность.

This article is dedicated to system approach of marital conflicts exposure and overcoming and family relationships harmonization. The system methods superiority has analyzed. The system therapy case study has presented.

Key words: system therapy, relationships harmonization, problem deconstruction, therapy neutrality.

Проблема. Гармонійні взаємини в подружжі – питання вельми актуальне не лише для психологічної практики. Численні дослідження вказують на те, що саме неконфліктні, злагоджені взаємини між членами подружжя є запорукою їх психологічного здоров'я, саморозвитку, самоактуалізації, окрім того – важливим прогностичним чинником гармонійного виховання дітей у сім'ї.

Натомість сьогодні існує тривожна тенденція до дезорганізації інституту сім'ї: надавання переваги нетрадиційним фор-

мам організації сімейного устрою (так званим громадянським шлюбом), збільшення кількості розлучень, сімейно-побутових конфліктів, зниження рівня народжуваності, послаблення виховного потенціалу. Безумовно, усі ці чинники багато у чому залежать від соціально-економічної та правової захищеності сім'ї. Проте здебільшого причини окремих сімейних проблем залежать від особливостей виховання (Е. Ейдеміллер, В. Юстицкіс та ін.), психологічної зрілості (І. Бех, Я. Коломинський, Ю. Миславський, Л. Снігур, М. Римашевський, М. Браун-Галковська, М. Рись та ін.), сформованості культури сімейного спілкування (В. Семиниченко, В. Заслуженюк, К. Вітек, В. Кемиров, В. Сатир, Т. Трапезникова та ін.), від індивідуальних характеристик членів сім'ї тощо.

Згідно з результатами соціологічного дослідження дорослого населення України, проведеного в межах Європейського дослідження "European Values Survey", мрії та уявлення про "хорошу сім'ю" не здійснюються у значній частини молодого подружжя вже в перші роки подружнього життя, про що свідчать офіційні статистичні дані [1]. Вже в перші роки велика кількість молодих сімей переживає значні конфлікти, більшість яких завершується розлученнями, залишаючи безліч проблем невирішеними. Ось чому намагання розпочати все заново, мовляв, не вдалося з першого, вдається з другого, третього, лише поповнюють статистику розлучень: другий шлюб має такий фінал у 60 % випадків, третій – у 74 %.

Психотерапевтична практика пропонує сьогодні багато шляхів допомоги в налагодженні подружніх взаємин. При цьому психотерапевти об'єктом свого впливу обирають найчастіше внутрішній дискомфорт члена подружжя – носія запиту, приймаючи критерії опису проблеми клієнта. Багаторічна світова практика застосування системної терапії натомість об'єктом впливу визначає міжособові взаємини, корекція яких найчастіше досягається шляхом зміни перспективи бачення ситуації.

Метою статті є розкриття окремих засад і принципів системної терапії як однієї з найбільш ефективних у налагоджуванні подружніх взаємин.

Аналіз системно-терапевтичних методів гармонізації взаємин. Часто системну терапію ототожнюють із сімейною, проте вона до неї не зводиться. Системні методи успішно засто-

совуються в індивідуальній терапії, терапії пар, груповій терапії, в інших проблемних системах.

Своїми теоретичними витокami системна терапія і справді частково сягає середини минулого століття, коли акцент у роботі з пацієнтами почав робитися на їхніх сімейних зв'язках, що часто патологізують проблему, а робота із сім'єю почала розглядатись як налагодження єдиного цілісного організму. Та згодом все більше уваги почали надавати специфічному баченню пацієнтом цих сімейних зв'язків та бачення світу загалом: яким чином він конструює навколишню дійсність, які стереотипи керують мисленням та переживаннями, як ці стереотипи і упередження виявити і подолати. Наголос почав зміщуватися з пошуку причин (здебільшого з точки зору одного пацієнта) шляхом причинно-наслідкового мислення та інтерпретації її терапевтом, яким до цього керувалася класична психотерапія, у бік особливостей конструювання клієнтом критеріїв проблеми. Контекст існування проблеми, контекст її невирішування, підтримування, циркулярності починав дедалі частіше ставати об'єктом уваги психотерапевтів [1–12].

Чим більш зазначені аспекти виходили на передній план, тим менш важливим ставало питання, з якою саме системою або частиною системи проводилася робота, або чи дійсно завжди на терапії повинна бути присутньою вся сім'я. Відповідно, щораз менше говориться про сімейну, а більше про системну терапію.

Сучасні теорія і практика системної терапії є результатом напрацювань групи терапевтичних шкіл, об'єднаних навколо ідей теорії систем (L. von Bertalanffy, 1950); теорії кібернетичних моделей (G. Bateson, 1972); концепцій радикального конструктивізму, основна суть яких – уявлення про те, що інформація, яку ми отримуємо з навколишньої дійсності, детермінована вродженими психічними і сенсорними структурами, відповідно знання – це лише певний спосіб інтерпретації цієї суб'єктивної (через обмеженість психічних і сенсорних систем) інформації (H. Maturana & F. Varela, 1984); соціального конструкціонізму: реальність створюється за допомогою мовлення в процесі постійної побудови взаємин (інтерацій). Відповідно дискурс про світ не є ані відображенням, ані картою реальності, а всього лише артефактом, отриманим у результаті обміну інформацією в

процесі спілкування (К. Gergen, 1985). Усі ці теоретичні концепції, віднайшовши своє втілення у психотерапевтичній практиці, породили низку відмінностей сучасної системної психотерапії від існуючих класичних підходів. Є. Якубовським [12], їх можна відобразити в таких постулатах:

1) концентрація не на особі як одиниці терапевтичного впливу, а на сім'ї як суспільній системі ("внутрішній сім'ї" клієнта, сприйняття ним суспільних реакцій), відповідно не на інтрапсихічних, а на інтерперсональних процесах;

2) відхід від причинно-наслідкового мислення у бік мислення циркулярного, тобто мислення в категоріях взаємних залежностей;

3) відхід від концентрування на дефіцитарності (проблемності, патологічності) і перехід до концентрування на ресурсах і розв'язанні;

4) відмова від спрямованості до пізнання об'єктивної реальності на користь переконання, що об'єктивна реальність непізнаванна і що вона твориться в суспільному дискурсі;

5) зміна ієрархічної психотерапевтичної розмови, де терапевт є спеціалістом з розв'язку проблем, на діалог рівноправних партнерів, де терапевт є лише спеціалістом ведення бесіди, а клієнт краще знає, як слід розв'язати власну проблему;

6) зміщення акцентів з вникання у проблему з метою пошуку об'єктивних причин розладів (з'ясування контексту існування проблеми) на спосіб опису проблеми за допомогою мовленнєвих конструктів, "вслуховування" в мовленнєву специфіку, в систему переконань та інтересів клієнта.

Забезпечення вищезазначених принципів часто досягається шляхом дистанціювання від проблеми, її екстерналізації, деконструкції, зосередження на винятках з проблеми, акцентування на поведінкових проявах усупереч зосередженню на проявах, діагнозах, емоціях. Такі принципи не суперечать емпатійності ведення діалогу, навпаки, лише при цьому йдеться про емпатійність не до проблеми, а до особистості клієнта. Говорячи про дистанціювання від проблеми, системні терапевти часто вживають термін "нейтральність" [4], яка зберігається стосовно:

• *окремих осіб*, коли залишається незрозумілим, на чиему боці стоїть консультант, що допомагає не включатись у конф-

лікти між членами сім'ї, дистанціюватися з метою зосередження на тому, що відбувається поміж учасниками подій (системи);

- **проблем (скарг) клієнта**, коли залишається відкритим питання, як терапевт ставиться до існування проблеми, як її оцінює (як щось добре чи як щось погане) і чи хоче її підтримувати чи усунути;

- **змісту і думок** стосовно гіпотез виникнення проблеми, її інтерпретації, роздумів про її розв'язання.

Концепція нейтральності передбачає не лише відсутність фаворитизування комусь із носіїв проблеми, а й неприйняття самого визначення проблеми однозначно як страждання для клієнта. При нейтральному ставленні до проблеми залишається відкритим питання, чи консультант сприймає симптоми або проблеми як щось добре чи погане. Таким чином у системній терапії реалізується ще один принцип – принцип неоднозначності проблеми, подекуди її ресурсності: якщо проблема існує і не розв'язується, то це означає, що вона є в чомусь корисною, підтримує існуючу систему в рівновазі, сприяє самозбереженню та самоорганізації клієнта. Рефлексія над проблемою з такої позиції дає змогу клієнтові деконструювати проблему (змінити систему навколо проблеми, що складається зі скарг, власних гіпотез щодо причин та шляхів вирішення). Деконструкція проблеми, на мій погляд, є однією з базових інтервенцій, якщо йдеться про гармонізацію взаємин у подружжі. Безумовною передумовою такої інтервенції є, зі слів К. Людвіга [3], смислоутворення, тобто формулювання запиту. Навколо цього у психотерапевтичній практиці існує два завдання: **допомогти** клієнтові сформулювати запит та допомогти **клієнтові** сформулювати запит. Найпоширенішими видами запитів щодо налагодження взаємин між подружжя є такі: “У нас є певна проблема, а що ви можете нам запропонувати?”, “Змініть мого чоловіка/дружину” та “Допоможіть нам”. Керуючись кожним із цих видів запитів, терапевт ризикує вступити в комунікативні, а не діалогічні (власне терапевтичні) взаємини з клієнтом. Вирізняючи типи носіїв запитів, А. фон Шліппе і Й. Швайцер носіїв першої групи запитів називає “Відвідувачі”, другої – “Скаржники” і лише третьої – “Клієнти” [5].

“Відвідувач” (visitor) – приходиться, як правило, не добровільно і не має жодних явних скарг (труднощів) та очікувань щодо змін. Він звертається, аби переконатись у компетентності

терапевта (іноді кидаючи йому виклик), ознайомитися з методами роботи, переконатися, чи справдяться слова того, хто порадив звернутися (“Подруга сказала, що ви можете допомогти. Ви справді можете?”), чи, керований узагальненими афектами (почуттям обов’язку, провини, безвихідності), звертається без усвідомлення очікуваного результату.

“Скаржник” (compliant) – людина, яка причиною власних труднощів вважає інших, відповідно від терапевта очікує аби він “вплинув” на винуватця: “Я вже не витримую його поведінки. Повпливайте на нього/на неї?!”.

“Клієнт” (customer) – особа з наявними скаргами та уявленнями про їх активне подолання: “У нас є проблема, допоможіть нам її розв’язати”.

Лише з останнім типом носіїв запиту можливо укладати терапевтичний контракт про зміни. Проте у психотерапевтичній практиці відсоток саме таких типів носіїв запиту незначний. Найчастіше при проблемах порушення взаємин доводиться мати справу або з “відвідувачами”, або зі “скаржниками”. У таких випадках за допомогою конструктивних запитань слід змінити ролі проблемоносіїв, перетворюючи “відвідувача” у “скаржника”, а “скаржника” – у власне клієнта. Ось приклади таких запитань:

- “Відвідувачеві”: “Попри все, ви витратили свій вільний час і зусилля й прийшли сюди. Мабуть, ви маєте повагу до своєї дружини, яка наполягла, аби ви сюди прийшли. А як у неї виникла ідея порадити вам сюди звернутись?”

- “Скаржникові”: “То це він має проблему, натомість ви витратили свій час, аби звернутися сюди; чи не хотіли б ви і надалі долучитися до її розв’язання? Як ви гадаєте, чи зміни у вашій поведінці сприятимуть його розв’язанню проблем?”

Після відповідного діалогу клієнт починає усвідомлювати свою активну позицію щодо розв’язання проблеми, що, власне, і є критерієм ефективності її подолання. Допомога терапевта у формуванні запиту повинна передбачати обговорення:

- Звідки ви знаєте, що це проблема (згідно з якими критеріями називаєте це проблемою)?
- Для кого це є проблемою, а для кого – ні?
- Чого ви хочете досягти (а не чого уникнути)?

– Хто повинен це вирішувати, а хто не повинен? Що буде критерієм розв’язання проблеми, критерієм завершення терапії?

Ефективність деконструкції проблеми (зміни критеріїв її опису, зміни наративу) залежатиме від попередніх етапів формулювання запиту – створення наративу.

Техніка деконструкції передбачає надання змоги клієнтові “вийняти проблему назовні”, побачити її з іншої перспективи, відповідно віднайти нові, досі приховані від клієнта (“Ми вже все спробували, допоможіть нам”) важелі впливу. Одним з типів деконструючої розмови, згідно з концепцією Х. Омера, є розщеплення проблеми на ситуації з негативною і позитивною конотацією, тобто пошук альтернативних критеріїв її оцінювання. Якщо клієнтові не вдається переформулювати проблему як таку, що містить певні позитивні моменти (лише у сварці ми можемо бути щирими один з одним; лише так я можу донести свою позицію; конфлікти сприяють тому, що я на деякий час отримую певну свободу; після сварки наші взаємини стають по-особливому пристрасними; коли ми сваримось, я забуваю про його хворобу і мені стає легше), один із засновників короткотермінової системної терапії С. де Шезар пропонує обговорити моменти, коли проблеми не було, коли взаємини були хороши-ми, коли очікування подружжя справджувалося. Така техніка має назву “Питання про винятки” [8]. Застосовуючи цю техніку, клієнтові слід допомогти замислитися над таким:

– Чи є якийсь усвідомлений виняток з проблеми, коли проблеми немає, коли вона втрачає свою важливість?

– Чи клієнт знає, що мусить робити, щоб надалі проявляти ту поведінку, яка спричинила винятки?

– Чи клієнт впевнений, що зможе це робити надалі?

Ефективність деконструкції проблеми (зміни критеріїв її опису, зміни наративу) залежатиме від попередніх етапів формулювання запиту – створення наративу.

Техніка деконструкції передбачає надання змоги клієнтові “вийняти проблему назовні”, побачити її з іншої перспективи, відповідно віднайти нові, досі приховані від клієнта (“Ми вже все спробували, допоможіть нам”) важелі впливу. Одним з типів деконструючої розмови, згідно з концепцією Х. Омера, є розщеплення проблеми на ситуації з негативною і позитивною

конотацією, тобто пошук альтернативних критеріїв її оцінювання. Якщо клієнтові не вдається переформулювати проблему як таку, що містить певні позитивні моменти (лише у сварці ми можемо бути щирими один з одним; лише так я можу донести свою позицію; конфлікти сприяють тому, що я на деякий час отримую певну свободу; після сварки наші взаємини стануть по-особливому пристрасними; коли ми сваримось, я забуваю про його хворобу і мені стає легше), один із засновників короткотермінової системної терапії С. де Шезар пропонує обговорити моменти, коли проблеми не було, коли взаємини були хорошими, коли очікування подружжя справджувалося. Така техніка має назву “Питання про винятки” [8]. Застосовуючи цю техніку, клієнтові слід допомогти замислитися над таким:

- Чи є якийсь усвідомлений виняток з проблеми, коли проблеми немає, коли вона втрачає свою важливість?
- Чи клієнт знає, що мусить робити, щоб надалі проявляти ту поведінку, яка спричинила винятки?
- Чи клієнт впевнений, що зможе це робити надалі?

Ще однією технікою, що допомагає клієнтові відійти від звичної йому системи навколо проблеми і зосередитися на вирішенні, є запропонована С. де Шезаром техніка “Питання про чудо” [там само]. Її можна сформулювати у вигляді рефлексії із запитаннями: “Уявіть собі, будь ласка, що однієї ночі, коли ви міцно спали, трапилось чудо і ваша проблема зникла. Після пробудження ви не знатимете, що відбулося чудо, але відчуватимете, що щось не так, щось відбувається по-іншому. З чого ви дізнаєтеся, що ваша проблема зникла? Що відбуватиметься по-іншому? Що ви, робитимете інакше? З чого ваш чоловік/дружина довідається, що проблема зникла? Як зміниться його/її поведінка у відповідь на ваші зміни? Якщо після чуда мине два місяці (півроку, п’ять років), як виглядатимуть ваші стосунки?”.

Ще однією невід’ємною частиною системного інструментарію, якщо йдеться про налагодження взаємин, є метод постановки циркулярних запитань. Циркулярні, або системні, запитання передбачають не стільки вникання в переживання самого клієнта, скільки розуміння (спонукання клієнта до розуміння), як ці переживання (які часто приховано адресуються іншим) сприймаються іншими, виявлення різнобічних форм стосунків, комунікативних форм відносин. “Можна запитати просто: “Як ти себе почуваєш?”.

Ми цього не робимо... ми ставимо питання іншим чином: “Як, на твою думку, відчуває себе твоя сестра?”. Почуття є сигналом для інших. Тому ми і задаємо питання не тим, хто посилає сигнали, а тим, хто їх сприймає. Те ж саме стосується і питань щодо стосунків... ми питаємо: “Якими ти бачиш ці стосунки?”; адже і вони є посланнями” [5, с. 133].

Аналіз терапевтичного випадку. Подамо огляд застосування деяких вищеописаних концепцій і підходів на прикладі власної терапевтичної роботи з подружжям.

За консультацією звернулася сім'я (подружжя, що є батьками трьох дітей) зі скаргою, що стосувалася проблем взаємин між дітьми. (У психотерапевтичній практиці поширеними є завуальовані звернення з приводу проблем у власних взаєминах за проблемною поведінкою дитини, сиблінговими конфліктами, соматичними проблемами дітей тощо).

Подружжю було запропоновано шляхом циркулярних запитань з'ясувати ставлення до проблеми (заявленої дружиною) кожного з її членів:

Чоловікові: Як Ви бачите цю проблему? Як гадаєте, коли Ваш син так поводиться, що при цьому відчуває Ваша дружина? Що пробує зробити? Що їй успішно вдається?

Дружині: Коли проблема звичними методами не розв'язується, до чого вдається Ваш чоловік? Що відчуває чоловік у відповідь на зміну поведінки сина? Що чоловік думає стосовно Ваших виховних методів?

У результаті такої бесіди було заявлено ще одну скаргу: на неузгодженість виховних підходів (чоловік надто строгий, натомість дружина надто непослідовна). Ще глибше містилася проблема порушення взаємин між членами подружжя, заявлена і погоджена обома в процесі подальшої бесіди.

Дружина: “Чоловік сприймає мене лише як домогосподиню і виховательку дітей. Не помічає, як мені важко – щодня одне і те ж: хата, кухня, пелюшки, дитячі плачі, сварки. Сам приходиться пізно, коли діти вже сплять. Узагалі, він дистанціювався від сімейного життя. Перестав помічати мене як жінку!”

Чоловік: “Я змушений працювати на кількох роботах, щоб забезпечувати сім'ю. Приходжу додому пізно, втомлений, а дружина починає ще мені дорікати. Хочу, щоб удома був спокій, а тут ще діти ніяк не втихомиряться: бійки, плачі, крики”.

На запитання, чи бере чоловік участь у вихованні дітей, чи вважає це для себе важливим, відповів, що “так”, усвідомлює, що це і його обов’язок, що, зрештою, намагається присвячувати їм свій вільний час: відвозить і забирає молодшу доньку з дитячого садка, купує дітям розвивальні іграшки, іноді читає синові казки. Але вважає, що основний обов’язок чоловіка – заробляння грошей, з яким він успішно справляється. Натомість дружина могла б справлятися краще.

На запитання, про готовність щось змінити, щоб дружина краще почала справлятися зі своїми обов’язками, висловив згоду.

Після цього подружжю було запропоновано подумати над винятками з проблеми, тобто, коли було так, що чоловік, прийшовши з роботи був задоволений порядком удома, приготовленою вечерєю, слухняними дітьми, а дружина відчувала увагу і любов чоловіка. Подружжю важко було пригадати хоч якийсь епізод за останній час. Тоді питання було переформульовано:

Чоловікові: “Пригадайте, коли за останній місяць-два Вашій дружині вдався виховний прийом стосовно дітей. Що Ви тоді почували? Як Ви це оцінили?”

Дружині: “Згадайте, коли за останній місяць-два чоловік був уважний до вас, допомагав Вам, Ви відчували його підтримку, уважність, любов? Як Ви це оцінили?”

Таке формулювання допомогло пригадати низку позитивних моментів та зробити компліменти один одному. Ще подружжю було запропоновано згадати моменти свого життя до одруження, після нього, коли в сім’ї з’явилася перша дитина. Такий контекст допоміг виявити велику низку винятків з проблеми й актуалізувати ресурси до її розв’язання (під час “приємних спогадів” і взаємної теплої розмови діти заспокоїлись і почали чемно гратися разом, будуючи хатинку з кубиків, на що було звернено увагу, мовляв, теплі взаємини між батьками є запорукою злагоди між дітьми). Аби збагнути, які очікування кожен з подружжя має до іншого, що б змінило проблемну ситуацію загалом, було задано “запитання про чудо”. З’ясувалося, що дружина буде задоволена, якщо чоловік уранці допомагатиме зібрати дітей у садочок, а чоловік, якщо дружина робитиме йому сніданок. Про проблеми в дитячій поведінці вже не йшлося. Почувши від кожного його очікування, було запропоновано у вигляді експерименту кожному з подружжя в обраний

для себе день продемонструвати таку поведінку. Якщо вона принесе бажані плоди, попрактикувати її декілька разів.

Через місяць після консультації було з'ясовано, що подружжю успішно вдався експеримент. Взаємини між подружжям налагодились, а також у кращій бік змінилися поведінка і взаємини між дітьми.

Висновки. Системна терапія, що є узагальненим напрямком низки посткласичних підходів у психотерапії, виробила на сьогодні необхідний інструментарій, який дає змогу з максимальною ефективністю і за короткий проміжок часу (що є великими перевагами сьогодення) долати численні психологічні труднощі, зокрема ті, які стосуються міжособових взаємин. Техніки екстерналізації та деконструкції проблеми, концентрація на винятках і розв'язках, циркулярні питання забезпечують ефективну гармонізацію взаємин подружжя, що є запорукою психологічного здоров'я самих учасників взаємин та їхнього оточення.

Література

1. *Захарченко В. Г.* Соціально-психологічні особливості готовності молоді до подружнього життя // Український соціум. – 2004. – № 1 (3). – С. 14–23.
2. *Будинайте Г. Л.* Классическая системная семейная терапия и постклассические направления: революция, эволюция или...? // Ж-л практической психологии и психоанализа. – 2002. – № 1. – Режим доступу: <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=20020112>.
3. *Людвиг К.* Системная терапия: основы клинической теории и практики / перев. с нем. Т. С. Драбкиной. – М.: VERTE, 2004. – 208 с.
4. *Палаццолі М.* Парадокс и контрпарадокс. – М.: Когито-Центр, 2002. – 208 с.
5. *Шліппефон А., Швайцер Й.* Системна психотерапія та консультування: Пер. з нім. – Л: ВНТЛ-КЛАСИКА, 2004. – 320 с.
6. *Bateson. G.* Steps to an Ecology Minds. – New York: Ballantine Books, 1972. – 324 p.
7. *Braun-Gałkowska M.* Miłość aktywna // Psychiczne uwarunkowania powodzenia w małżeństwie – Warszawa: Wyd 2., 1985. – P. 138-152.
8. *Shezer de S.* Patterns of Brief Family Therapy. – New York; London: The Guilford Press, 1982. – 214 p.
9. *Gergen. K.* The Social Constructions Movement in modern psychology // American Psychologist. – 1985. – № 40. – P. 266–275.
10. *Maturana. H., Varela. F.* The Tree of Knowledge // Biological Roots of Human Understanding. – London: Shambhala, 1984. – 416 p.

11. *Ryś M.* Ku dojrzałości osobowej w małżeństwie. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1997. – 284 p.
12. *Jakubowski S. J.* Zmiany perspektyw patrzenia w trakcie rozwoju terapii systemowej. – Non published.

© Миколайчук М.І., 2008

Татьяна Зайцевская

ВОЗМОЖНОСТИ ПСИХОДРАМЫ ДЛЯ ВЫЯВЛЕНИЯ И КОРРЕКЦИИ НАРУШЕНИЙ РАННИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МАТЬ – РЕБЕНОК

Статтю присвячено питанням психологічного впливу ранніх стосунків Мати–Дитина. Досліджуються можливості методу психодрами для виявлення порушень цих ранніх стосунків та їх корекції у дорослих людей. Наводяться приклади із психологічної практики.

Ключові слова: ранні стосунки Мати–Дитина, пренатальна психологія, психологія материнства, емоційний зв'язок, спонтанність, творчість, психодрама.

Статья посвящена вопросам психологического влияния ранних взаимоотношений Мать–Ребенок. Исследуются возможности метода психодрамы для обнаружения нарушений этих ранних взаимоотношений и их коррекции у взрослых людей. Приводятся случаи из психологической практики.

Ключевые слова: взаимоотношения Мать–Ребенок, пренатальная психология, психология материнства, эмоциональная связь, спонтанность, творчество, психодрама.

This article deals with the issues of psychological effect of early Mother – Child relations. The possibilities of psychodrama method for detection of violation of these early relations and their correction in adult people are investigated. The psychological practical cases are given.

Key words: Mother–Child relations, prenatal psychology, motherhood psychology, Mother – Child emotional ties, spontaneity, creativity, psychodrama.

Проблема. Одним из наиболее интересных с точки зрения онтогенеза человека и сложных для изучения является исследование психологического влияния взаимодействий на уровне Мать – Ребенок во внутриутробный период и при родах.

Этими вопросами занимаются две молодые и быстро развивающиеся области психологии – пренатальная психология и психология материнства.

Пренатальная психология – новая отрасль психологической науки, изучающая закономерности психического развития плода на ранних стадиях онтогенеза и его последующее влияние на жизнь человека. Развитие пренатальной психологии стало возможным благодаря научным открытиям в области нейрофизиологии мозга, достижениям в области медицины и техники, которые позволили изучать условия жизни в матке и непосредственные реакции плода на разные стимулы [1; 2]. Импульсом к развитию пренатальной психологии послужил также фактический материал, накопленный в психологической и психотерапевтической практике [3].

Психология материнства – одна из наиболее сложных и малоразработанных областей современной науки, изучающая особенности формирования и проявления отношения матери к ребенку [4; 5]. Актуальность ее изучения продиктована противоречием между остротой демографических проблем, связанных с падением рождаемости, огромным числом распадающихся семей, лавинообразным числом сиротеющих детей при живых родителях, с ростом числа случаев жестокого обращения с ребенком и недостаточной разработанностью программ социальной и психологической помощи семье и, в первую очередь, женщине [6].

Исследователь гендерного поведения Маргарет Мид пришла к выводу, что “материнская забота и привязанность к ребенку настолько глубоко заложены в реальных биологических условиях зачатия и вынашивания, родов и кормления грудью, что только сложные социальные установки могут полностью подавить их” [7, с. 181].

В настоящее время вопросы пренатальной психологии и психологии материнства вызывают большой научный и практический интерес. В декабре 2006 г. в Киеве состоялась Международная междисциплинарная научно-практическая конференция “Перинатальная культура Украины – путь к возрождению нации” с участием ученых-основателей этих дисциплин – Дэвида Чемберлена (США) и Мишеля Одена (Франция, Великобритания). На конференции автор статьи сделала доклад на тему “Эмоциональное принятие ребенка”, основные положения кото-

рого легли в основу данной статьи. В мае этого года во Львове состоялась Международная конференция УСП (Української спілки психотерапевтів) по детской и юношеской психотерапии “Ребенок во мне: психотерапия моего детства” с участием ведущих психотерапевтов из Австрии и Германии.

Особо важными и неразработанными с точки зрения практической психологии являются вопросы выявления и коррекции ранних нарушений взаимодействия Мать – Ребенок, особенно в пренатальном периоде. Встает вопрос выбора метода.

Цель статьи: исследование психологического влияния ранних взаимоотношений Мать–Ребенок на поведение взрослых людей; изучение возможностей метода психодрамы для обнаружения нарушений и коррекции ранних взаимоотношений у взрослых людей.

В связи с развитием пренатальной психологии в психологической науке возникла научная дискуссия о “точке отсчета”, т. е. том моменте в раннем развитии человека, когда можно говорить о появлении у него психики. Российский ученый Е. И. Захарова, отталкиваясь от понимания сущности психического как формы отражения субъектом объективного мира, заложенного в отечественной психологии А. Н. Леонтьевым, П. Я. Гальпериним, А. В. Запорожцем, Л. С. Выготским, а также основываясь на научной позиции Ж. Пиаже, пришла к выводу, что “нет достаточных оснований говорить о функционировании психики в пренатальный период развития ребенка” [8, с. 13]. С точки зрения автора, многочисленные наблюдаемые реакции ребенка во внутриутробном состоянии на факторы внешней среды можно полностью описать, исходя из физиологического характера реагирования.

Захарова отмечает, что альтернативные научные позиции строятся, исходя из иных представлений о сущности психического и критериях его существования. Она считает, что в соответствии с концепцией З. Фрейда о регуляторной функции принципа удовольствия в жизнедеятельности новорожденного ребенка можно также говорить о начале психической жизни во внутриутробном состоянии, когда развивающийся ребенок начинает ощущать удовольствие-неудовольствие от получаемых воздействий. Согласно современным исследованиям, это конец третьего месяца пренатальной жизни.

Рассмотрим кратко основные этапы развития пренатальной психологии [9]. Его начало относится к середине 20-х годов прошлого столетия (работы психоаналитика Отто Ранка, посвященные травме рождения). Ранк отводил родовой травме центральную роль в развитии личности, рассматривая ее как шок, создающий первоисточник тревоги, порции которой освобождаются в течение всей жизни и являются причиной любых невротических нарушений в дальнейшей жизни.

Зигмунд Фрейд рассматривал значение травмы рождения как прототипа или модели для более поздней тревоги [10]. Связующим звеном является отделение от матери, которое при рождении носит чисто биологический характер, а позднее выражается в психологических и символических формах. Фрейд возражал Ранку относительно значимости родовой травмы в происхождении невротических нарушений и считал, что для доказательства данных утверждений еще не проведены необходимые исследования.

Первыми заявили о влиянии внутриутробного периода на личность психоаналитики Ф. Гринейкр (1941) и Н. Фоудор (1949) (см. [4]). Ф. Гринейкр на основании экспериментальных и клинических наблюдений пришла к выводу, что конституция, пренатальный опыт, роды и обстановка непосредственно после рождения играют роль в предрасположенности к тревоге. Этот тип первичной тревоги, согласно Гринейкр, отличается от более поздней тревоги отсутствием психологического содержания и осознания.

Н. Фоудор на основе анализа фантазий и “пренатальных сновидений” отводил исключительное место пренатальным условиям и родовой травме, видел в них биологическую основу, обуславливающую многие формы невротического поведения. Переход от пренатальной жизни к постнатальной является, по его мнению, испытанием, сравнимым по серьезности со смертью. Фоудор утверждал, что страх смерти фактически возникает при рождении; оба события по сути подобны и в бессознательном обозначаются взаимозаменяемыми символами. Ученый ввел новое понятие – “оргазмическое сознание” плода, которое обозначает глубочайший уровень разума, возможно, самую основу бессознательного. Эмоциональное взаимодействие матери и ребенка он объяснял наличием телепатии.

Таким образом, до 1960 г. пренатальная психология развивалась благодаря достижениям психоанализа. Новые данные о влиянии травмы рождения появились в 70–80-х годах благодаря работам Станислава Гроффа [2]. При переживании духовного кризиса в измененных состояниях сознания Грофф выделял особый уровень, глубоко связанный с травмой биологического рождения, который получил название перинатальный. Согласно наблюдениям Кристины и Станислава Грофф, когда материал из перинатального уровня бессознательного проникает в сознание людей, то у них часто возникают навязчивые мысли и образы, связанные со смертью, “начинается сложный психологический процесс смерти-возрождения” [2; 11]. Он включает “некоторые типичные схемы переживаний, для которых характерны специфические эмоции, физические ощущения и символические образы, близкие к стадиям биологического рождения: переживание пренатальной жизни, так называемая амниотическая вселенная; космическое поглощение; нет выхода; переживания смерти – возрождения” [11, с. 185].

Девид Чемберлен на семинаре “Открытие реального ребенка”, проходившего в рамках конференции “Перинатальная культура Украины – путь к возрождению нации” утверждал, что мы не знаем “реального ребенка”. Используя метод гипноза, Чемберлен мог воссоздавать у клиентов и пациентов воспоминания о важных событиях из прошлого. Клиенты рассказывали, как они рождались, при этом было много подробностей: они знали, что отец ушел из семьи, не хотели матери причинять страдания, чувствовали отношение к себе как симпатию, так и моменты, когда врач хотел сделать больно. Затем Чемберлен стал проводить гипноз в паре и протоколировать состояния матери и ребенка. Оказалось, что воспоминания часто совпадают и могут касаться очень раннего возраста. Так, пациенты могли рассказать о попытках аборта, о реакции матери на беременность, о своих чувствах при этом. Чемберлен считает, что реакция матери на ребенка влияет на его будущее и проносится человеком через всю жизнь [1].

Якоб Морено, основатель метода психодрамы, предложил рассматривать психологическое развитие ребенка в свете теории спонтанности [12]. Он предложил новый системный взгляд на ребенка с позиции высших практических примеров

человеческого воплощения и достижения – толковать его как потенциального гения. При этом спонтанность и креативность рассматривались как первичные и позитивные феномены.

Морено выделял еще один игнорируемый аспект в описании развития ребенка – это более глубокое исследование таких понятий, как среда, ситуация или поле. Наиболее значимым занятием в рамках окружающей среды или полей является *интеракция* отдельных организмов, или как ребенок взаимодействует с другими отдельными организмами.

Морено рассматривал ситуацию при рождении ребенка как первичную фазу в процессе разогрева в спонтанном состоянии. При рождении ребенок совершает переход из закрытого в открытое пространство, при этом резко меняются параметры его среды и пространства. Морено пишет: “Он переходит в этот мир с такой стремительностью, что его успешная адаптация является одной из величайших жизненных загадок” [12, с. 83].

Ребенок попадает в совершенно незнакомый ряд интеракций, при этом у него нет образца для моделирования своих действий. Морено называет эту реакцию индивида на новую ситуацию – и новую реакцию на старую ситуацию – *спонтанностью*, или *s-фактором*. Для выживания в новой ситуации уже в первый день жизни младенцу необходим некоторый объем s-фактора. Этот фактор дает возможность постигать за пределами самого себя, открывать такие новые ситуации, как поддержание организма, стимулирование и пробуждение всех органов для модифицирования их структур с целью соответствия новым обязанностям.

Человеческое развитие с точки зрения теории ролей Морено состоит из четырех стадий: эмбриональная стадия, первая, вторая и третья психические вселенные. Ребенок и мать на эмбриональной стадии образуют функциональное *органическое единство*, которое представляет собой *матрицу органического развития*. Оба организма во время беременности готовятся к родам. Процесс родов – это первый опыт взаимодействия ребенка с окружающим миром.

Таким образом, пренатальная психология в настоящее время находится в стадии интенсивного развития. Современные исследования в области пренатальной психологии Т. Верни, А. Берни и др., микро-психоаналитические концепции С. Фанти,

Ф. Дальто, С. Гроффа, М. Марконе и др. включают ранний пренатальный субъективный опыт ребенка, в том числе и опыт его эмоционального взаимодействия с матерью, в развитие базовых личностных структур [3; 5]. Этот период в последнее время рассматривается как сензитивный для формирования базы основных содержаний субъективного опыта (самосознание, Я-концепция, рабочая модель мира, образ мира, привязанность, общение, мотивация достижений и др.).

Представляется интересным рассмотреть возможности психодрамы для выявления и коррекции нарушений ранних отношений Мать – Ребенок, в том числе и пренатального периода, у взрослых людей. Этот метод имеет много техник, которые позволяют экологично работать с настоящим, прошлым и будущим человека, а также позволяют оказывать помощь клиенту в состоянии регрессии. Рассмотрим некоторые случаи из групповой и индивидуальной психологической работы, проведенной автором, которые относятся к данной тематике. Использовался метод психодрамы, а в случае индивидуальной работы – метод монодрамы.

Случай 1. Таня¹, 28 лет.

На прием к психологу пришла молодая женщина с опухшим от слез лицом. Таня несколько месяцев встречалась с Андреем, с которым вместе работает в одном учреждении. Таня уже несколько лет мечтала о ребенке. На прошлой неделе тест показал беременность, возможный срок по расчетам Тани – 6 недель, появились боли внизу живота. Но у Тани все же есть неуверенность в наступлении беременности. Андрей, узнав о возможной беременности Тани, сказал, что ему нужна она, а ребенок не нужен. После этого он стал избегать встреч с Таней, перестал ей звонить.

В процессе консультирования я предложила Тани поговорить с будущим ребенком, используя технику обмена ролями. Таня согласилась.

Таня: “Я не знаю, беременна ли я? Появилась рвота, тест на беременность показал одну полоску четко, а вторую нет”.

Андрей: “Я не хочу тебя с ребенком. Он мне не нужен”.

¹ Все имена в рассматриваемых случаях изменены.

Первая реакция ребенка на слова отца (в роли Ребенка Таня) – хочется “выскочить”, сбежать.

Ребенок – Тане: “Какая ты глупая! Я есть, а ты все не веришь!”

Таня – Ребенку: Я боюсь, я не знаю, что со мной. Сейчас я сама точно ребенок.

Ребенок – Тане (спокойно, уверенно): “Не бойся, все будет хорошо. Я есть, я расту”.

В результате этого диалога у Тани появилось чувство спокойствия и уверенности, слезы исчезли. Она приняла для себя решение оставить ребенка себе, ведь она его так ждала. В дальнейшем Таня уволилась с работы и уехала в другой город.

Использование техники психодрамы “обмен ролями” позволило Тане рассмотреть и прочувствовать свою жизненную ситуацию с позиции разных ролей. Ресурсной для Тани оказалась роль ее будущего ребенка. С этой роли Ребенка удалось установить эмоциональный контакт с Таней в роли матери, и в результате между ребенком и матерью появилась эмоциональная связь. Возникло необходимое, согласно теории Морено, интеракционное единство между матерью и ребенком. Именно благодаря проживанию этой роли Таня смогла принять свое решение в данной жизненной ситуации, обрести эмоциональное равновесие и взять на себя ответственность за будущее.

Интересно отметить, что роль Матери для Тани, хотя декларировалась как желанная, на самом деле вызывала страх, защитную реакцию отрицания и регрессию, а инициация роли Матери у Тани произошла со стороны Ребенка. При этом ребенок по отношению к Тане сначала занял мудрую позицию: “Не бойся, все будет хорошо”, а затем его слова: “Я есть, я расту” как бы “разбудили”, инициировали в Тане мать.

Можно сказать, что применение метода психодрамы в данном случае позволило обнаружить страх и защитные механизмы, которые блокировали контакт матери с будущим ребенком, провести коррекцию и установить эмоциональную связь матери и ребенка.

Случай 2. Игорь, 22 года, студент, будущий психолог, член группы самопознания.

При рассмотрении своей картины жизненного пути у Игоря возникло субъективное ощущение хождения “по кругу”.

Он понял, что последние годы его жизни действительно схожи с хождением по кругу, так как никак не решался начать практическую работу психологом. Игорь этого очень хотел, но реальные действия тормозились страхом непонятого происхождения.

Я предложила Игорю найти наиболее комфортное место на его жизненном пути. Это оказалось место до символического отображения точки рождения Игоря, при этом он присел на корточки и принял яйцевидную форму, напоминающую позу младенца. У меня возникла гипотеза, что Игорь своей позой демонстрирует регрессию на очень ранний этап своего развития. В интервью выяснилось, что Игорь не хочет вступать на свой жизненный путь, не хочет рождаться. Ему было комфортно, и он готов был оставаться в этом месте и этой позе неопределенное время. При уточняющем вопросе Игорь подтвердил свое нежелание вступать на свой жизненный путь, так как “его никто там не ждет”. Оказалось, что мама и папа в это время учились в институте.

В процессе проведения интервью с мамой (в роли Мамы был Игорь) оказалось, что она и ее муж – студенты, заняты учебкой, будущей сессией, и сейчас ребенок для них обуза. Я поняла, что мама Игоря в той ситуации была психологически не готова принять роль Матери.

Было решено воспользоваться ресурсом взрослой личности Игоря и ввести две роли: Игорь-Родитель и Игорь-Ребенок. Когда Игорь-Родитель с позиции теперешнего времени услышал слова Игоря-Ребенка о своем нежелании являться в этот мир, то захотел поддержать малыша и выразил свою личную заинтересованность в его рождении. Слова Игоря были настолько эмоциональны и убедительны, что Игорь-Ребенок захотел родиться.

После психодраматического рождения Игорь почувствовал себя нужным и желанным. В конце игры Игорь перестроил свой жизненный путь так, что кольцо превратилось в линию, ведущую к достижениям в будущем. Он заявил группе о своем желании работать и предъявлять себя социуму – проводить тренинги и работать консультантом.

Через полгода на психологической конференции Игорь со своим сокурсником провел первую творческую мастерскую, а через год разработал свой собственный психологический тренинг. В настоящее время, через 5 лет, Игорь – успешный практический психолог.

Проблемы пренатального периода Игоря – несвоевременность рождения ребенка для матери, ее фрустрация от нарушения планов и связанный с этим стресс, по-видимому, были эмоционально восприняты Игорем, как “своя нежелательность”. Это состояние эмоционально “запечатлелось” и отразилось на поведенческом уровне как сценарный отказ от самостоятельной деятельности. С нашей точки зрения данный случай может свидетельствовать в пользу гипотезы Фоудора о наличии эмоционального взаимодействия между матерью и ребенком в пренатальном периоде развития.

В данном случае метод психодрамы позволил выявить реальный жизненный сценарий Игоря и его ограничения – “не действуй, так как тебя не ждут”, и определить их возможную причину как ситуативную нежелательность рождения ребенка для матери. Так как техники психодрамы позволяют вводить роли и рассматривать взаимодействие субличностей человека, то, используя ресурс взрослой личности Игоря, была проведена коррекция в действии путем психодраматического рождения. Это позволило изменить раннее сценарное решение, что впоследствии было подтверждено жизненными поступками юноши.

Следует отметить, что в психодраматической игре у Игоря-Ребенка установился эмоциональный контакт со своей взрослой субличностью, или, согласно теории Морено, произошло установление интеракционного единства Ребенка и Взрослого. В результате у субличности Ребенка появился ресурс спонтанности, необходимый для рождения и последующей адаптации.

Случай 3. Леся, 25 лет, журналистка, член группы самопознания.

Леся назвала свою тему для психодраматической игры “Мои препятствия в значимом деле”. Рассмотрим ключевые моменты этой игры.

Леся получила от организации интересное творческое задание, у нее появились идеи, но по мере приближения срока выполнения работы она чувствовала невозможность что-либо делать. В процессе игры Леся ощущает страх и не верит в наличие у себя сил, чтобы реализовать себя в творческой работе. В роли Мечты Леся чувствует себя сжатой, нагой и чувствует, что “не имеет права быть”. Ведущая, используя метод дублирования, помогает Лесе определить ситуацию в детстве, где она испыты-

вала те же чувства и ощущения, что и Мечта. Леся вспоминает, что это “лейтмотив ее детства”. Она вспоминает рассказы матери о своем рождении, о страхах матери перед родами за свою жизнь.

Рассмотрим фрагмент игры “Разговор беременной мамы с ребенком”. В процессе интервью с мамой (в роли Мамы – Леся) оказывается, что мама боится родов, не верит в свои силы и не знает, хочет ли этого ребенка.

Леся из роли Ребенка обращается к маме, но она озабочена только своим состоянием, отсутствием рядом своей матери, недостаточной поддержкой мужа, критическим отношением свекрови и не слышит ребенка. С использованием психодраматической техники “как будто” была введена роль Идеальной Матери для Леси, которая слышит ребенка, говорит с ним о своих чувствах. Диалог привел к взаимному согласию Матери и Ребенка участвовать в акте рождения.

После психодраматического рождения Леся чувствует потребность находиться какое-то время в объятиях Идеальной Матери, она насыщается любовью матери, чувствует себя счастливой и умиротворенной, как “после трудной работы”.

В конце игры Леся трансформирует свою скульптуру Работы – расстается с ролью Страха и избавляется от роли Неверия. Скульптура наполняется новым содержанием, новыми посланиями к Лесе, в результате чего Леся почувствовала свою силу и решимость приступить к делу.

Через четыре года Леся снова обратилась ко мне по поводу своих отношений со свекровью. Леся была беременна, затем успешно родила девочку. Оказалось, что за эти годы она разработала и внедрила свою творческую программу развития личности ребенка.

Исследование психологических препятствий Леси в творческой деятельности выявило нарушение во взаимодействии матери Леси с ребенком непосредственно перед родами. Осложненная беременность матери Леси, отсутствие психологической поддержки от ближайшего окружения привели к потере эмоционального контакта матери и ребенка. Как и в предыдущем случае, по-видимому, ребенок в пренатальном состоянии воспринял страхи матери за свою жизнь и эмоционально “запечатлел” их как будущий сценарий “не имею права быть”. Представляется

удивительным, что ребенок в обоих рассматриваемых случаях своими сценарными выборами “принимает сторону матери”, как будто не хочет причинять матери неудобство или страдание (о чем говорил Чемберлен). Можно назвать это явление как “пренатальный альтуризм ребенка”.

Как мы уже говорили, Морено рассматривал акт рождения как первое творческое спонтанное действие в жизни ребенка, которое он совершает совместно с матерью. На основании данных случаев можно сделать предположение, что негативное эмоциональное состояние матери перед родами, ее страхи могут нарушать свободное проявление спонтанности и творчества у ребенка в будущей жизни.

Выводы. На основании изложенного теоретического и практического материала мы пришли к заключению, что пренатальные нарушения во взаимоотношениях Мать – Ребенок могут оказывать неосознаваемое влияние на поведение взрослого человека. Для выявления и коррекции этих ранних, нарушений может успешно использоваться метод психодрамы, который позволяет:

- выявлять нарушения эмоционального контакта во взаимоотношениях Мать–Ребенок;
- устанавливать эмоциональную связь между матерью и ребенком в пренатальном состоянии и, таким образом, инициировать чувство материнства у молодых матерей;
- выявлять глубинные причины некоторых негативных жизненных сценариев и проводить их коррекцию.

Литература

1. *Чемберлен Д.* Разум вашего новорожденного ребенка: Пер. с англ. – М.: Класс, 2005. – 224 с.
2. *Грофф С.* За пределами мозга. – М.: Изд-во Трансперсон. ин-та, 1993. – 348 с.
3. *Добряков И. В.* Перинатальная психотерапия // Журн. практического психолога. – 2003. – № 4. – С. 144–157.
4. *Винникот В. В.* Маленькие дети и их матери: Пер. с англ. Н. М. Падалко. – М.: Класс, 2007. – 80 с.
5. *Филитова Г. Г.* Психология материнства. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 240 с.
6. *Мухамедрахимов Р. Ж.* Мать и младенец: психологическое взаимодействие. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2001. – 288 с.

7. *Мид М.* Мужское и женское: исследование полового вопроса в меняющемся мире. – М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. – 416 с.
8. *Захарова А. И.* Проблема определения психологического статуса ребенка до рождения. – Перинатальная психология и психология родительства. – 2006. – № 1. – С. 4–13.
9. *Блюм Г.* Психоаналитические теории личности: Пер. с англ. – М.: КПС, 1996. – 247 с.
10. *Томэ Х., Кэхэле Х.* Современный психоанализ. Теория: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1996. – Т. 1. – 576 с.
11. *Грофф К., Грофф С.* Неистовый поиск себя: Пер. с англ. – М.: Изд-во Трансперсон. ин-та, 1996. – 345 с.
12. *Морено Я.* Психодрама: Пер. с англ. – М.: Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2001. – 528 с.

© Зайцевська Т.Ю., 2008

Марина Сидоркіна

СПІЛЬНА ХУДОЖНЯ ТВОРЧІСТЬ ЯК ЧИННИК ГАРМОНІЗАЦІЇ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ У КОНТЕКСТІ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

Представлено теоретичний огляд проблеми сімейних стосунків у контексті системного підходу. Запропоновано схему, що відображає механізм гармонізації сімейних стосунків у процесі спільної художньої творчості.

Ключові слова: сімейні стосунки, гармонізація сімейних стосунків, спільна художня творчість.

Представлен теоретический обзор проблемы семейных отношений в контексте системного подхода. Предложена схема, отражающая механизм гармонизации семейных отношений в процессе совместного художественного творчества.

Ключевые слова: семейные отношения, гармонизация семейных отношений, совместное художественное творчество.

Theoretical review of the problem of family relationships in the context of systematic approach is provided in the article. The scheme of the mechanism of harmonization of family relationships during joint art creativity is offered.

Key words: family relationships, harmonization of family relationships, joint art creativity.

Проблема. В усі часи людство свідомо чи несвідомо використовувало терапевтичний потенціал художньої творчості. У зв'язку з процесами глобалізації, урбанізації та розвитку суспільства шляхом технічного та інформаційного прогресу час, який люди відводять для занять образотворчим мистецтвом, суттєво скоротився. Чимало батьків практично не мають досвіду та знань щодо організації спільного часу, який вони проводять разом з дітьми, аби він сприяв формуванню гармонійних стосунків у сім'ї або налагодженню порушених взаємин. Тому розв'язання проблем сім'ї в Україні є одним з пріоритетних напрямів державної соціальної політики, а пошук шляхів гармонізації сімейних стосунків є суспільно актуальним завданням.

Існує значна кількість як вітчизняних, так і зарубіжних досліджень, присвячених проблемі спільної (колективної) творчості (Л. Фестінгер, С. Московічі, Д. Майєрс, Н. В. Хазратова, Є. Л. Яковлева, О. Л. Вознесенська, О. І. Копитін, МакНіфф, П. П. Горностай, Л. Г. Чорна, П. В. Лебедчук). Проте переважна більшість досліджень, спрямованих на вивчення особливостей творчості в групі, розглядають динамічні процеси саме у вторинній групі (навчальному колективі, психотерапевтичній групі). Водночас порівняно мало як вітчизняних, так і зарубіжних наукових робіт торкаються спільної творчості членів сім'ї. Нечисленні дослідження з цього питання стосуються здебільшого досвіду роботи арт-терапевтів з дітьми та їхніми батьками [1–5]. Разом з тим бракує вітчизняних соціально-психологічних досліджень впливу спільної творчості (зокрема художньої) на динаміку системи сімейних стосунків з метою її цілеспрямованої гармонізації. Актуальними видаються пошук і дослідження механізмів впливу спільної художньої творчості на сімейні стосунки, розробка відповідної методологічної бази та програм, спрямованих на корекцію системи сімейних стосунків і зокрема таких її параметрів, як гнучкість, згуртованість, ієрархія, межі.

Метою статті є з'ясування механізму впливу спільної творчої діяльності на сімейні стосунки.

Сімейні стосунки проявляються в системі різноманітних почуттів, переживань, стилів спілкування членів сім'ї, а також у поведінкових стереотипах, які практикуються в цьому спілкуванні. У науковій літературі існує кілька класифікацій сімейних стосунків. Так, Т. Л. Крюкова слідом за С. В. Ковальовим виді-

ляє авторитарний і демократичний стилі сімейних стосунків [6]. Окрім цих двох стилів, Ковальов виділяє ще й ліберальний стиль, який проявляється як відсутність будь-яких стосунків, відстороненість і відчуженість. Загальновідомою є типологія А. В. Петровського, за якою існують чотири тактики виховання в родині та відповідні їм типи сімейних взаємин – диктат, опіка, невтручання і співробітництво (див. [7]).

Домінуючими в структурі сімейних відносин є саме подружні стосунки. Саме від характеру та стану подружніх стосунків залежить психологічний і морально-емоційний клімат сім'ї, а відповідно і її виховні можливості.

Дитячо-батьківські взаємини є важливою складовою системи сімейних стосунків. М. В. Сапоровська визначає поняття “дитячо-батьківські стосунки” як процес і результат індивідуального відображення сімейних зв'язків, що опосередковують внутрішню та зовнішню активність батьків і дітей у їхній спільній діяльності [6]. Компонентами дитячо-батьківських стосунків є ставлення кожного з батьків до дитини і ставлення дитини до кожного з батьків. Ці компоненти досить тісно пов'язані один з одним, проте не є рівнозначними. Специфіку дитячо-батьківських стосунків визначає саме ставлення батьків до дитини. Спираючись на концепцію В. М. Мясіщева, Т. Л. Крюкова та ін. у структурі власне батьківського ставлення виділяють три компоненти: емоційний – сукупність переживань, пов'язаних з дитиною; когнітивний – уявлення батька/матері про характер, потреби, інтереси та цінності своєї дитини; поведінковий – стиль поводження з дитиною. Зазначені компоненти є складовими частинами типологій батьківського ставлення [там само]. На нашу думку, аналогічною є структура ставлення дитини до кожного з батьків (та й усі інші структури ставлень у рамках системи сімейних стосунків).

З огляду на те, що сім'я являє собою щось більше за суму окремих особистостей, які є учасниками сімейних стосунків, доцільним видається розглянути ці стосунки у контексті саме системного підходу. Незважаючи на досить високий ступінь розробленості та значну поширеність системного підходу в сімейній психології і психотерапії, пошукові шляхів гармонізації сімейних стосунків у контексті системного підходу досі приділяється недостатньо уваги.

В основу сучасного системного підходу до сім'ї покладено ідеї Л. фон Бергаланфі, М. Боуена, С. Мінухіна, К. Маданеса, П. Вацлавіка, Г. Бейтсона та ін. При розгляді сім'ї як системи дослідники виділяють її параметри – структурні, динамічні, історичні (А. Я. Варга, І. Ю. Хамітова, С. Мінухін, Д. Уолсон), закони функціонування (Г. Я. Варга, Е. Г. Ейдемільлер), стадії життєвого циклу (О. В. Черников, В. В. Лавров, Н. М. Лаврова, Е. Г. Ейдемільлер). Сімейну систему можна розглядати як цілісне утворення, сукупність взаємозалежних елементів, що утворюють єдине ціле з певною структурою. Із структурного погляду будь-яка нуклеарна сім'я містить у собі чотири основні групи підсистем: члени родини як окремі люди; подружжя підсистема; сиблінгова підсистема; батьківська підсистема – підмножина сімейної системи, правила поведінки в якій визначаються транзакціями типу батько – дитина [7]. Показником гармонійності сімейної системи є її добра збалансованість, здатність задовольняти потреби всіх підсистем, що її утворюють.

До структурних параметрів сімейної системи слід віднести границі, альянси, ієрархію, згуртованість, гнучкість, до динамічних – сімейні правила, особливості комунікації, сімейні міфи. Історичні параметри охоплюють способи функціонування, звички, нерозв'язані конфлікти, таємниці, “невисловлене” – загалом усе, що передається шляхом міжпоколінної передачі.

Мовою системного підходу, ступінь емоційної близькості між членами родини визначається як згуртованість сімейної системи [там само]. Згуртованість також розглядається як міжособистісна атракція (описана А. та Б. Лотт), і як похідна від кількості та сили взаємних позитивних настанов щодо членів сім'ї, а отже, як безпосередньо пов'язана зі структурою ставлення членів сім'ї один до одного.

Для діагностики гнучкості використовуються такі параметри: лідерство, контроль, дисципліна, правила, ролі в родині. Сімейні стосунки більш гармонійні в сім'ях з помірним ступенем гнучкості на противагу хаотичним і ригідним сімейним системам. Зі стилем сімейних стосунків тісно пов'язане таке поняття, як ієрархія, яке К. Маданес визначає як авторитет, домінування, владу приймати рішення, ступінь контролю або впливу одного члена родини на інших. Границі системи або підсистеми

встановлюють правила, які визначають, хто і яким чином бере участь у взаємодії (див. [8]).

Цікавим прикладом вивчення сімейних стосунків у контексті системного підходу є праці американської дослідниці Р. Kerig. Вона встановила, що в тих сім'ях, де було виявлено тріангуляцію (виникає в разі прилучення третього до стосунків у діаді у випадку надмірної інтенсивності дідичних стосунків), діти частіше описують свої стосунки з батьками як негативні; батьківські конфлікти в таких сім'ях більш гострі. Рівень подружніх конфліктів у сім'ях з вищим рівнем згуртованості виявився нижчим [9].

Аналіз праць класиків системного підходу дає підстави стверджувати, що гармонійними є стосунки в сім'ях, які характеризуються збалансованістю ступеня згуртованості, гнучкості та ієрархії, а також наявністю границь як у межах підсистем, так і в межах усієї сімейної системи в цілому.

За критеріями гармонійності сімейних стосунків Т. Л. Крюкова, М. В. Сапоровська і Є. В. Куфтяк виділяють такі найсуттєвіші характеристики гармонійних дитячо-батьківських стосунків [6]:

- задоволеність у системі дитячо-батьківських стосунків базових потреб дитини, зокрема потреби в безпеці та афіліації, а також потреб, що виникають у процесі дитячо-батьківської взаємодії (прийняття, визнання індивідуальності дитини і збереження автономії Я);

- достатній рівень рефлексії батьків стосовно індивідуальних особливостей дитини, а саме розуміння їх соціально-психологічної природи;

- свідома організація батьками конструктивного стилю взаємодії з дитиною, адекватного її індивідуальним особливостям.

Найбільш гармонійними слід вважати такі типи сімейних стосунків, як співробітництво (у типології А. В. Петровського) або демократичний тип (у типології С. В. Ковальова).

Як основу гармонізації сімейних стосунків І. П. Дмитроченкова розглядає християнські цінності [10]. На думку російських соціологів Н. А. Сабліної і Т. І. Грабельних, гармонізація сімейних стосунків може бути досягнута шляхом підвищення внутрисімейної толерантності [11].

Дослідження арт-терапевтів дають підстави стверджувати, що спільна художня творчість є одним з ефективних шляхів гармонізації сімейних стосунків [2; 3; 12]. Спільна художня творчість дає змогу обминути табу і психологічні захисти, які супроводжують страх саморозкриття, особливо у дорослих, що веде до *встановлення атмосфери більш високого рівня довіри в родині*; створює умови для більш точного *висловлювання дітьми своїх думок та почуттів*; актуалізує забуті або витіснені переживання та супроводжується катарсисом, сприяє *взаємному пізнанню* членів родини й *звільненню від переживань, що травмують* (здійснюючи тим самим профілактику їх накопичення); стимулює *встановлення нових форм взаємодії* членів сім'ї; сприяє кращому *усвідомленню членами родини потреб один одного*, допомагає їм стати більш сензитивними щодо них; сприяє *розбудові порушеної ієрархії, активізує творчий потенціал* кожного члена родини [1; 4; 5; 12; 13].

Спільна творчість у сім'ї може бути як самостійним процесом (учасники якого цілеспрямовано вирішили долучитися до спільної творчої діяльності – наприклад, образотворчої), так і побічним продуктом, що супроводжує будь-яку спільну сімейну діяльність. Основною умовою її виникнення є спільна налаштованість членів сім'ї на пошук певних шляхів вирішення спільного завдання.

Спільна творча діяльність членів сім'ї дає змогу виявити характерні для членів сім'ї комунікативні патерни, а застосування образотворчих матеріалів активізує груповий процес та робить його видимим. Х. Ландгартен, оцінюючи як формальні, так і змістові особливості створюваної членами сім'ї образотворчої продукції, намагається оцінити ті способи реагування учасників психотерапевтичного процесу, які характеризують сімейну систему в цілому (див. [13]). На основі аналізу малюнків Ландгартен вдалося ідентифікувати різні патерни внутрішньосімейної взаємодії, такі як псевдозалежність, парентифікація, сімейне розщеплення, сімейні викривлення, триангуляція, формування недиференційованої еґо-маси та злиття, а також відчуження.

О. І. Копитін аналізує такі *механізми зміни стану та поведінки членів групи*, як імітація, ідентифікація та інтерналізація, які проявляються в процесі художньої експресії. Імітація дає можливість членам групи спостерігати за діями один одного,

відтворювати їх у власній поведінці та образотворчій діяльності. Ідентифікація пов'язана з ототожненням членів групи з почуттями та особистісними характеристиками один одного. Велике значення при цьому має проєктивна ідентифікація зі створеною іншими членами групи художньою продукцією (у тому числі продукцією спільної творчості). Інтерналізація забезпечує стійкі зміни в поведінці і станах членів групи та пов'язана зі зміною системи поглядів, засвоєнням більш зрілих способів реагування. Інтерналізація спирається на художню експресію завдяки спостереженню за поведінкою інших членів групи, аналізу створеної ними образотворчої продукції і пов'язаних з нею почуттів та уявлень [там само]. На нашу думку, ці ж самі фактори та механізми спостерігаються і у випадку спільної художньої творчості членів сім'ї.

За нашим припущенням, задля досягнення оптимального коригуючого ефекту від впливу спільної художньої творчості на сімейну систему в деяких випадках доцільно ввести попередній етап, на якому члени сім'ї “творять” поруч – тобто кожен член сім'ї перебуває в процесі власної творчої діяльності і спостерігає одночасно за процесом творчості інших членів сім'ї, які “працюють” поруч. Маючи певний досвід такої творчої діяльності “поруч”, у разі достатньої міри терпимості та здатності до емпатії сім'я може переходити до власне спільної творчої діяльності, яку можна поступово ускладнювати (починати від спільно-індивідуальної діяльності, поступово переходити до спільно-послідовної, а відтак і до спільно-взаємодіючої). Виокремлюючи вищезазначені види спільної творчої діяльності, ми спиралися на типологію видів спільної діяльності Л. І. Уманського, яка базується на критерії співвіднесення індивідуальних внесків учасників.

У процесі спільної творчої діяльності відбувається діалог шляхом екстеріоризації внутрішнього світу учасників процесу спільної творчості в спільно створюваних та спільно змінюваних продуктах колективної творчості. Таким чином, творча комунікація і творча взаємодія в процесі спільної творчої діяльності сприяють взаємопроникненню психологічних просторів. Як зазначає О. М. Гавалешко, *творча комунікація* – це “суб'єкт-суб'єктна” взаємодія, неодмінною умовою якої є усвідомлення

іншого як самоцінного, унікального суб'єкта та визнання його права на самостійну активність [14]. У процесі спільної творчості членам сім'ї доводиться рахуватися один з одним, оскільки особисті інтенції учасників взаємодії можуть відрізнятись. Необхідність узгоджувати індивідуальні інтенції під час спільної творчості зумовлює перебудову тих компонентів системи стосунків і патернів взаємодії в сім'ї, які сформувалися раніше. Як бачимо, в процесі спільної творчості відбувається тренування гнучкості поведінки, зростає адаптивність сім'ї як системи, посилюються інтеграційні процеси, зростає почуття єдності членів сім'ї, інтимності стосунків, взаєморозуміння.

Механізми, які забезпечують зміну поведінкових патернів учасників спільної творчої взаємодії, сприяють корекції системи ставлень членів сім'ї один до одного (зокрема шляхом корекції емоційного, поведінкового та когнітивного компонентів у структурі ставлень), а відтак гармонізації всієї системи сімейних стосунків. Отже, спільна творча діяльність членів сім'ї впливає на стан сімейної системи, зокрема на такі її параметри, як згуртованість і гнучкість, сприяючи її гармонізації (рис.).

Висновки. Теоретичний аналіз існуючих джерел дає змогу обґрунтувати механізм впливу спільної художньої творчості в сім'ї на систему сімейних стосунків, зокрема на такі параметри сімейної системи, як згуртованість і гнучкість. Отже, спільна творча діяльність супроводжується процесами творчої комунікації (діалог через екстеріоризацію внутрішнього світу учасників творчої діяльності і взаємопроникнення їхніх психологічних просторів) та творчої взаємодії. Завдяки цим процесам активізуються такі механізми зміни стану та поведінки членів сім'ї – учасників спільної творчої діяльності, – як ідентифікація, імітація та інтерналізація. Механізм ідентифікації спричинює позитивні зміни в емоційному компоненті ставлення членів сім'ї один до одного, а завдяки імітації та інтерналізації у структурі ставлення коригуються відповідно поведінковий і когнітивний компоненти. Зміни цих компонентів сприяють гармонізації сімейних стосунків, насамперед згуртованості і гнучкості сімейної системи.

Рис. Спільна художня творчість як чинник гармонізації системи сімейних стосунків

Література

1. *Вознесенська О. Л.* Використання арт-технологій в сімейній психотерапії // Простір арт-терапії. – 2007. – Вип. 1. – С. 5–19.
2. *Вознесенська О. Л., Сидоркіна М. Ю.* Гуманізація стосунків між поколіннями: досвід сімейної арт-майстерні // Наук. студії з соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 17 (20). – С. 19–27.
3. *Вознесенська О. Л., Сидоркіна М. Ю.* Арт-терапевтична майстерня як форма профілактики сімейних дисфункцій // Соціально-психологічні особливості професійної діяльності працівників соціальної сфери: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. – Мелітополь, 2007. – С. 62–67.
4. *Пролкс Л.* Групповая арт-терапия с маленькими детьми и их родителями // Арт-терапия – новые горизонты / Под ред. А.И. Копытина. – М.: Когито-Центр, 2006. – С. 87–104.
5. *Hall P.* Painting together – an art-therapy approach to mother-infant relationships // Art Therapy with Children: From infancy to adolescence. – New York: Routledge, 2008. – P. 20–35.
6. *Крюкова Т. Л., Сапоровская М. В., Куфтяк Е. В.* Психология семьи: жизненные трудности и совладение с ними. – СПб.: Речь, 2005.
7. *Варга А. Я.* Системная семейная психотерапия. – СПб.: Речь, 2001.
8. *Minuchin S.* Families and Family Therapy. – Harvard University Press, Cambridge, 1974.
9. *Kerig P. K.* Triangles in the Family Circle Effects of Family Structure on Marriage, Parenting, and Child Adjustment // Journal of Family Psychology. – 1995. – Vol. 9. – № 1. – P. 28–43.
10. *Дмитроченкова И. П.* Христианские ценности как основа изменения когнитивных схем в практике семейной терапии // Психотерапия. – 2007. – № 8 (56). – С. 29–34.
11. *Саблина Н. А., Грабельных Т. И.* Гармонизация семейных отношений в развитии социально-структурных отношений в России: Материалы II Всероссийской научной конференции “Сорокинские чтения-2005: Будущее России: стратегии развития: 14-15 декабря 2005 г. – Режим доступа: <http://lib.socio.msu.ru/library>.
12. Арт-терапия в эпоху постмодерна / Под ред. А.И. Копытина. – СПб.: Речь, Семантика-С, 2002. – 224 с.
13. *Копытин А. И.* Руководство по групповой арт-терапии. – СПб.: Речь, 2003. – 320 с.
14. *Гавалешко О. М.* Інтеграція комунікативних та творчих компонентів у структурі самосвідомості особистості: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / КНУ ім. Т. Г. Шевченка – К., 2001. – 16 с.

© Сидоркіна М.Ю., 2008

ПОЛОГИ ЯК ЧИННИК ЗМІНИ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ТА РІВНЯ ТРИВОЖНОСТІ ЖІНКИ

Роботу присвячено дослідженню впливу чинника пологів на зміну видів психологічного захисту та рівня тривожності жінки. Виявлено значимий зв'язок безпосередньо між рівнем тривожності і видами психологічного захисту жінки.

Ключові слова: вагітність, пологи, ситуативна тривожність, особистісна тривожність, механізми психологічного захисту.

Работа посвящена исследованию воздействия фактора родов на изменение видов психологической защиты и уровня тревожности женщины. Выявлена значимая связь непосредственно между уровнем тревожности и видами психологической защиты женщины.

Ключевые слова: беременность, роды, ситуативная тревожность, личностная тревожность, механизмы психологической защиты.

The work is devoted to research of the influence of childbirth as a factor of change of psychological defense types and anxiety level of woman. Meaningful direct connection between anxiety level and psychological defense types of woman were discovered.

Key words: pregnancy, delivery, situational anxiety, personal anxiety, psychological defense mechanisms.

Проблема. До недавнього часу дослідження вагітності, пологів, материнства часто зводилися до вивчення лише фізіологічних процесів, психологічним ж особливостям жінки в цей період приділялося відверто мало уваги попри те, що кількість абортів, невиношуваних вагітностей, розлучень нестримно зростала. Зрозуміло, що такий стан справ вимагав втручання з боку професіоналів, людей, що можуть надати реальну допомогу жінці – не лише фізичну, а насамперед психологічну.

Ось чому останнім часом увагу дослідників усе частіше привертають проблеми материнства і психологічних особливостей вагітної жінки. У психологічній літературі (в основному зарубіжній) багато уваги приділяється біологічним основам мате-

ринства і факторам індивідуального розвитку його в жінок [1]. На теренах колишнього Радянського Союзу (зокрема в Росії та Україні) з'явилися роботи, пов'язані з феноменологією, психологією материнства (В. І. Брутман, І. С. Родіонова, Г. Г. Філіпова та ін.) [2–16]. Оpubліковано ряд праць, присвячених дослідженню психологічних особливостей вагітної жінки з патологічною вагітністю [2; 3]. Одним з напрямів досліджень стали проблеми невиношування вагітності.

Метою статті є презентація результатів дослідження впливу чинника пологів на зміну видів психологічного захисту та рівня тривожності жінки. *Мета дослідження*: з'ясувати значимість пологів як чинника впливу на зміну видів психологічного захисту та рівня тривожності у вагітних і породіль.

Вивчення материнства як психологічного феномену почалося у вітчизняній психології порівняно недавно, хоча відносини діти–батьки завжди були актуальною проблемою для вітчизняної психології розвитку (Г. Я. Варга, Г. Т. Хоментаскас, Е. Г. Ейдемільер та ін.). З'являються дослідження, присвячені вивченню материнства як самостійного феномену. Робляться спроби створення фундаментальної психологічної теорії материнства (Г. Г. Філіпова). Оскільки робота в цьому напрямку почалася порівняно недавно, тут відчувається певний дефіцит теоретичних знань, тому безперечний інтерес представляє досвід, накопичений зарубіжними дослідниками материнства.

Нашу роботу присвячено дослідженню взаємозалежності механізмів психологічних захистів і рівня тривожності у вагітних в останньому триместрі вагітності і в цих же жінок відразу після пологів (таким чином ми будемо бачити вплив саме чинника пологів на зміну означених характеристик).

Актуальність дослідження зумовлена не лише глобальними проблемами, пов'язаними з негативною демографічною ситуацією в Україні, зростанням соціального сирітства та дев'янтного материнства, а й насущною потребою в науковому обґрунтуванні безперечних змін, що відбуваються із жінкою під час вагітності та після пологів. Вагітність і пологи однозначно можуть розглядатися нами як психотравмуюча ситуація, про що свідчать і підвищення рівня тривожності жінки, і розмаїття страхів, що характерно для жінок у цей період. Важливість пробле-

ми ще й у тому, що за допомогою захистів особистість адаптується до ситуації, долає конфліктну ситуацію. Роль захистів є неоднозначною, бо репертуар захистів і ступінь їх вираження в кожній людині неоднакові і здатність протистояти конфлікту теж різна. Тому й адаптація у різних особистостей чи в одній особистості в ситуаціях різної значимості може бути як нормальною, так і патологічною. На нашу думку, психологічні захисти відіграють величезну роль у збереженні гомеостазу особистості. Знання їх може в подальшому допомогти організувати професійний психологічний супровід для вагітних і породіль, а також вишукати можливості знизити рівень тривожності для максимально комфортного протікання вагітності і стабілізації стану після пологів. А в разі прояву патологічних захистів психологові потрібно виявити надзвичайні точність, делікатність та обережність при впливі на них. Особливо коли йдеться про вагітних.

На початковому етапі роботи було поставлено такі *завдання*:

- 1) здійснити аналіз наукової літератури з теми;
- 2) виявити чинники, що є причиною тривожності в період вагітності;
- 3) виміряти рівні ситуативної тривожності до і після пологів; зробити їх порівняльний аналіз;
- 4) виявити механізми психологічного захисту, до яких вдаються жінки в період вагітності та після пологів для послаблення тривоги;
- 5) порівняти виявлені механізми психологічного захисту з рівнем тривожності у вагітних і породіль;
- 6) розробити рекомендації вагітним жінкам щодо максимально комфортного протікання вагітності і пологів.

Методи дослідження: 1) спостереження, неструктуроване інтерв'ю, опитування та анкетування; 2) методика Спілберґера–Ханіна з вимірювання ситуативної тривожності; 3) методика Р. Плутчик (в адаптації Л. І. Вассермана, О. Ф. Єришова, Є. Б. Кłudбово) з діагностування типологій психологічного захисту; 4) кількісний і якісний аналіз результатів експерименту.

База дослідження: жіноча консультація при пологовому будинку №5; стаціонар пологового будинку №5 м. Києва.

Період дослідження: із січня 2007 по квітень 2007 р.

У дослідженні взяли участь 32 жінки віком 18–43 роки в останньому триместрі вагітності і відразу після пологів.

На основі аналізу медичної, психологічної, психолого-педагогічної літератури та отриманих результатів, ми прийшли до таких висновків:

1. Основною причиною тривожності в період вагітності є страх перед пологами, страх за майбутнє здоров'я дитини і страх перед неможливістю забезпечити її достойне утримання.

2. Ретельне вивчення і зіставлення анкетних даних, а також даних, отриманих завдяки методикам діагностування рівнів ситуативної тривожності до та після пологів, а також з'ясування механізмів психологічного захисту та кореляційний аналіз отриманих результатів засвідчили високий рівень кореляції між рівнями ситуативної та особистісної тривожності жінок до та після пологів. Виявлено також високі показники кореляції між віком породіль і рівнем ситуативної тривожності, а також кількістю попередніх пологів.

3. Кореляційний аналіз анкетних даних і результатів дослідження показав, що жінки, які перебувають у шлюбі, оцінюють свою можливість достойно утримувати дитину вище, ніж незаміжні. Це видається логічним і закономірним. Але у тих же жінок, що перебувають у шлюбі, спостерігаються найвищі показники механізму регресії. А регресія, як відомо, є механізмом психологічного захисту, за допомогою якого особистість у своїх поведінкових реакціях прагне уникнути тривоги шляхом переходу на більш ранні стадії розвитку лібідо. Ця форма захисної реакції передбачає, що особистість у ситуації, що склалася, під впливом фруструючих факторів замінює суб'єктивно більш складні завдання на порівняно прості і доступні.

4. Іншим цікавим фактом, який ми виявили в ході аналізу результатів, було те, що чим вище оцінювався жінкою її фізичний стан, тим вищими були показники тривожності як при першому, так і при повторному дослідженні. Зрозуміло, що таку взаємозалежність можна розцінювати як прояв захисних механізмів. Ще одним проявом захисної стратегії було те, що в деяких жінок, які назвали свою вагітність бажаною (за даними опитувальника), була вищою тривожність, а за даними анкети вищим був рівень дратівливості.

5. Кореляційний аналіз показує, що для жінок з високою тривожністю до пологів найбільш характерними є механізми регресії та реактивні утворення.

6. Для жінок, що високо оцінювали свій фізичний стан і називали його добрим чи відмінним в анкетах, була характерною висока тривожність як при першому, так і при повторному (після пологів) дослідженні. Найхарактернішим механізмом психологічного захисту для них були, за даними опитувальника, реактивні утворення. Це вид психологічного захисту (його часто ототожнюють з гіперкомпенсацією), за якого особистість запобігає вираженню неприйнятних для неї думок, почуттів чи вчинків у спосіб перебільшеного вираження протилежних прагнень. Тобто в конкретній ситуації, коли жінка називає свій стан відмінним, а тривожність у неї висока, це може бути прямим свідченням захисної стратегії, бо визнання перед кимось свого поганого самопочуття в тому стані, в якому вона перебуває, вважається через певні причини неприйнятним. З'ясувати ці причини, передусім для неї самої, ми зможемо завдяки правильно організованій терапії.

7. Жінки, які перебувають у шлюбі, оцінюють свій фізичний стан вищим балом, ніж незаміжні, і навпаки. Імовірно, сам факт перебування в шлюбі і можливість розраховувати на допомогу чоловіка додають жінці впевненості у власних силах, що, без сумніву, впливає на позитивне оцінювання свого фізичного стану. Цікаво, що для цих жінок характерними захисними механізмами є регресія і реактивні утворення;

8. Для жінок з високою тривожністю після пологів найбільш вираженими є показники механізмів регресії та інтелектуалізації. При інтелектуалізації (часто ототожнюють з раціоналізацією) особистість блокує переживання, викликані неприємною чи суб'єктивно непринятною для неї ситуацією за допомогою логічних настанов і маніпуляцій навіть за наявності переконливих доказів на користь протилежного. Щоб усвідомити таку захисну стратегію і запобігти їй чи уникнути її, жінка знову ж таки потребує психологічної допомоги, зокрема психотерапії. У подальшому ми плануємо організувати надання таких послуг не тільки для того, щоб зменшити тривожність жінки, а й для того, щоб допомогти їй краще пізнати себе.

9. Для жінок, у яких вагітність була не першою, найбільш характерним механізмом був механізм витіснення. Зрозуміло, що витіснення певного травматичного досвіду, пов'язаного насамперед з народженням попередньої дитини чи дітей, допомагає на деякий час забезпечити умови для відновлення психіки жінки. Тобто в даному випадку воно відіграє позитивну роль “психологічного імунітету” до травми чи загрози. Тут треба бути особливо уважним і віддати належне спостереженню за поведінкою жінки, адже витіснення також особливо наочно виявляється при істеричних розладах особистості. У випадку істерії, наприклад, воно відіграє не тільки захисну, а й патогенну роль, а при невроті нав'язливих станів воно включається в більш складний процес захисту;

10. Майже у всіх жінок, що мали високу тривожність до пологів, вона незначимо знизилася після пологів. Це дає підстави зробити припущення, що така висока тривожність є не лише ситуативною, а й, можливо, особистісною рисою деяких досліджуваних. Враховуючи те, що пологи не обов'язково є певним терапевтичним чинником (хоча й таке явище інколи має місце), тривожність закономірно може посилитися (або стабілізуватися), адже тепер з'явився новий об'єкт для тривоги – дитина, її здоров'я, фізіологічний і психічний розвиток. Ось чому так важливо враховувати ймовірність впливу всіх факторів – це дало б змогу більш об'єктивно підходити до питання про можливі причини тривожності та їх усунення.

Щоб надати жінкам у зазначений період належну психотерапевтичну допомогу, ми розробили для них практичні рекомендації щодо максимально комфортного протікання вагітності і пологів, зробивши особливий акцент на необхідності психологічної допомоги не тільки вагітній, а й усій її сім'ї в такий непростий, але такий знаменний для неї час.

Висновки. Започаткована нами дослідницька робота створює передумови для комплексного вивчення психологічних основ вагітності як стану і материнства; як особливого явища не тільки для жінки, а й суспільства в цілому. Досі в науці не існує єдиного комплексного підходу до розуміння цього феномену, звідси й труднощі в можливості всебічного його вивчення. Краще зрозуміти психологічні особливості емоційної сфери жінки в цей період, на нашу думку, можна дослідивши її адаптивні мож-

ливості, що проявляються у використанні тих чи інших психологічних захистів. У цьому й полягає новизна даного дослідження, адже цей аспект в психології вагітності та материнства ще практично не вивчено. Таке дослідження дасть можливість з'ясувати ймовірні причини психологічного дискомфорту жінки і вибудувати адекватну програму психологічної допомоги (психокорекції). Адже знання концепції психологічних захистів і різноманітності захисних механізмів, що використовуються в житті людини, є вирішальним для психоаналітичного розуміння психіки і психотерапії. Основні діагностичні категорії, що використовуються психотерапевтами і психоаналітиками для опису типів особистості, безперечно, стосується стійких процесів індивідуального специфічного захисту чи груп захистів, визначаючи їх значимість у практиці надання психологічної допомоги. Але і це не кінцева точка у нашому дослідженні. У поле зору нашого наукового інтересу потрапляє чинник впливу психологічного стану жінки в період вагітності і після пологів (з врахуванням властивого жінці стилю переживання вагітності та онтогенезу материнської сфери) на психоемоційний та інтелектуальний розвиток дитини.

У перспективі – розробка програми психологічної підтримки вагітним і породіллям, що, сподіваємося, дасть можливість жінці сприймати себе в новому, незвичному для себе досі стані, статусі, ролі, а також сприятиме позитивним змінам у її ставленні до навколишнього світу і, в першу чергу, до себе.

Література

1. *Beckwith L.* Adaptive and maladaptive parenting: Implications for intervention // Meisels S. J., Shonkoff J. P. (eds). Handbook of early childhood intervention. – Cambridge; New York: Cambr. Univ. Press, 1990. – P. 53–77.
2. *Баз Л. Л.* Изменение эмоционального восприятия у женщин, страдающих послеродовой депрессией // Материалы XIII съезда психиатров России (10–13 окт. 2000 г., Москва). – М., 2000. – С. 17-20.
3. *Баз Л. Л.* Послеродовая депрессия. Эмпирические исследования психологических феноменов // Хрестоматия по перинатальной психологии. Психология беременности, родов и послеродового периода / Сост. А. Н. Васина. – М.: УРАО, 2005. – С. 235–245.
4. *Баженова О. В, Баз Л. Л., Копыл О. А.* Готовность к материнству: выделение факторов, условий психологического риска для будущего развития ребенка // Синапс. – 1993. – № 4. – С. 35-42.

5. *Брутман В. И., Родионова И. С.* Формирование привязанностей матери к ребенку в период беременности // Вопросы психологии. – 1997. – № 6. – С. 38–48.
6. *Ермакова Е. А.* Перинатальная культура как средство оздоровления и укрепления семьи: Сб. тр. ВМА. – Волгоград, 1997. – Т. 53. – Вып. 4. – С. 58-66.
7. *Коваленко Н. П.* Психологические особенности коррекции эмоционального состояния женщины в период беременности. – Автореф. дис. ... канд. психол. н. – СПб.: СПбУ, 1998. – 20 с.
8. *Кочнева М. А., Сумовской А. Е., Орлова М. М.* Психологические реакции у женщин при физиологическом течении беременности // Акушерство и гинекология. – 1990. – № 3. – С. 13–16.
9. *Лемаринье Н. К.* Беременность и роды. – М., 1938. – 45 с.
10. *Мещерякова С. Ю.* Психологическая готовность к материнству // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 18-28.
11. *Николаев А. П.* К вопросу о подготовке беременных к родам в женских консультациях // Акушерство и гинекология. – 1952. – №5.–С. 37.
12. *Пайнз Д.* Бессознательное использование женщиной своего тела. – СПб.: Совмест. изд. Вост.-европ. ин-та психоанализа и Б.С.К, 1997. – 195 с.
13. *Перну Л.* Я жду ребенка: Пер.с фр. Ю. А. Любимцевой / Под ред. В. И. Кулакова. – М.: Медицина, 1986. – 285 с.
14. *Филиппова Г. Г.* Психология материнства и ранний онтогенез: Учеб. пособие. – М.: Жизнь и мысль, 1999.– 192 с.
15. *Филиппова Г. Г.* Материнство, сравнительно-психологический подход // Психол. журн. – 1998. – Т. 20. – № 5. – С. 81-88.
16. *Филиппова Г. Г.* Психология материнства. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 240 с.

© Швець О.А., 2008

Лада Захарова, Катерина Єндзевич, Ірина Сідак

ДОСВІД СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ СІМЕЙ З ДІТЬМИ, ЯКІ МАЮТЬ ВІЛ-СТАТУС, МИКОЛАЇВСЬКИМИ ВІЛ-СЕРВІСНИМИ НДО

Соціально-психологічний супровід сімей, що мають дітей з особливими потребами, розглядається як найважливіша складова співпраці із сім'єю. Наголошується, що робота із сім'єю, де виховується ВІЛ-позитивна дитина, ускладнюється несприятливими проявами в суспільстві інтолерантності та стигматизації щодо ВІЛ-позитивних людей. Висвітлено діяльність ВІЛ-сервісних організацій, які дають змогу

більш ефективно здійснювати цільову допомогу, зберігаючи конфіденційність.

Ключові слова: соціально-психологічний супровід, ВІЛ-позитивна людина, кризова допомога, профілактика, вертикальна трансмісія.

Социально-психологическое сопровождение семей, имеющих детей с особенными потребностями, рассматривается как важнейшая составляющая сотрудничества с семьей. Подчеркивается, что работа с семьей, где воспитывается ВИЧ-позитивный ребенок, усложняется неблагоприятными проявлениями в обществе интолерантности и стигматизации по отношению к ВИЧ-позитивным людям. Освещена деятельность ВИЧ-сервисных организаций, которые позволяют более эффективно оказывать целевую помощь, сохраняя конфиденциальность.

Ключевые слова: социально-психологическое сопровождение, ВИЧ-позитивный человек, кризисная помощь, профилактика, вертикальная трансмиссия.

Social-psychological support of families with children with special requirements is the most important component of cooperation with the family. The work with a family where there is a HIV-positive child becomes complicated by adverse phenomena in a society of intolerance and stigmatization in relation to HIV-positive people. The activity of HIV-service organizations in these conditions allows rendering the target help more effectively, keeping conditions of confidentiality.

Key words: social-psychological support, a HIV-positive person, crisis help, preventive measures, vertical transmission.

Проблема Соціальний супровід сім'ї – вид соціальної роботи, спрямованої на забезпечення оптимальних умов життєдіяльності сімей, дітей і молоді, шляхом надання необхідних соціальних послуг, допомоги та здійснення відповідних заходів. Супровід здійснює соціальний працівник, який своєю діяльністю підтримує сім'ю в різних видах її життєдіяльності, формуванні у неї здатності самотужки долати свої труднощі, надає допомогу сім'ям у розв'язанні численних проблем [1].

Соціальний супровід сімей, де є ВІЛ-позитивні, за своїми особливостями значно відрізняється від супроводу інших категорій сімей. Він вимагає від соціальних працівників специфічних знань, навичок, умінь, особистісних та професійних яко-

стей. Саме тому здійснення соціально-психологічного супроводу таких сімей потребує ретельного відбору та спеціального навчання соціальних працівників [2].

Метою статті є висвітлення досвіду миколаївських ВІЛ-сервісних організацій із соціально-психологічного супроводу сімей, які мають дітей з ВІЛ-статусом.

Сім'ї, в яких є ВІЛ-позитивні, належать до сімей із медико-соціальними проблемами. Але, на відміну від сім'ї з дитиною-інвалідом чи сім'ї з проблемами алкоголю, де життєдіяльність членів сім'ї обмежена внаслідок фізичної або психічної хвороби і виникає потреба в соціальній адаптації, "сім'ї, де є ВІЛ-позитивні особи, обмежені в життєдіяльності більшою мірою штучно, внаслідок стигматизації у суспільстві" [3, с. 73].

Ще одна відмітна риса ВІЛ-інфекції від інших невиліковних недуг – це те, що від поведінки хворої людини залежить поширення захворювання. Тому емоційний стан, соціально-психологічна адаптація ВІЛ-позитивних дуже важливі для стабілізації епідемічної ситуації в суспільстві.

Т. Семигіна виділяє такі моделі соціального супроводу [4]:

- адміністративна модель (оцінювання соціальним працівником потреб клієнта, скеровування його до інших професіоналів, а також координація їхньої роботи);
- модель інтенсивного догляду (надання соціальним працівником клієнтові безпосередньої практичної і терапевтичної підтримки).

Основними завданнями соціального супроводу є допомога людині та її сім'ї адаптуватися з ВІЛ до життя і зберегти його якість, емоційне, психологічне, соціальне благополуччя. Навчитися жити з ВІЛ-статусом – дуже складне завдання, воно потребує чимало часу та зусиль. ВІЛ-позитивна людина потребує також підтримки близьких, родичів, друзів. Іноді виникають проблеми, розв'язати які людина не може без досвіду і допомоги таких самих ВІЛ-позитивних людей або без інформації і допомоги певних фахівців.

М. Ю. Варбан серед основних напрямків соціального супроводу ВІЛ-інфікованих та їх сімей називає такі [2, с. 102]:

- підтримка найближчого оточення ВІЛ-позитивної людини;

- створення можливості взаємодопомоги для ВІЛ-позитивних;

- надання інформації і підтримки фахівців.

Соціальний супровід сімей з ВІЛ-позитивними дітьми здійснюється за чотирма основними напрямками [1, с. 76]:

- 1) консультування щодо особливостей ВІЛ-інфекції та догляду за ВІЛ-позитивною дитиною;

- 2) вирішення комунікативних проблем із оточенням (внутрішньо-сімейні стосунки і зовнішні відносини, проблеми в школі, дитячому садку тощо) та профілактика дискримінації;

- 3) вирішення проблем догляду і виховання дитини;

- 4) сімейна психотерапія.

Упродовж останніх років як відповідь на епідемію ВІЛ/СНІДу в Україні поряд із державними закладами (недержавні, СНІД-центри, ЦССДМ) виникла велика кількість неурядових організацій, що надають підтримку та послуги догляду ВІЛ-позитивним людям та їхньому близькому оточенню, лобюють їхні інтереси та захищають права, формують толерантне ставлення суспільства до людей, які живуть з ВІЛ. Але для забезпечення універсального доступу до послуг з догляду та підтримки всіх, хто цього потребує, кваліфікованих фахівців не вистачає.

Стрімке зростання кількості сімей, які мають ВІЛ-позитивних дітей, спонукало Держсоцслужби спільно із Всеукраїнською мережею людей, які живуть з ВІЛ/СНІД, започаткувати у 2005 році створення центрів денного перебування для ВІЛ-інфікованих дітей [5].

За О. Ю. Поповою, основними завданнями центрів денного перебування ВІЛ-позитивних дітей є [6, с. 104]:

- здійснення соціального супроводу дітей із ВІЛ/СНІД шляхом створення умов для тимчасового перебування їх у дитячих кімнатах центрів;

- організація соціального супроводу сімей, яких торкнулася проблема ВІЛ/СНІД;

- надання цільової психологічної, соціально-педагогічної та юридичної допомоги клієнтам центрів;

- залучення сімей, користувачів послуг центру, до участі в колективних заходах, тренінгах, семінарах;

- налагодження ефективних контактів і співпраця з установами та організаціями, що надають соціальні послуги лю-

дям, які живуть із ВІЛ/СНІД;

- організація змістовного дозвілля сімей з дітьми, яким поставлено діагноз ВІЛ/СНІД.

Однією з організацій, що здійснює такий супровід, є Миколаївське відділення “Всеукраїнської мережі ЛЖВ” (Люди, що живуть із ВІЛ-інфекцією) [7; 8].

З 1 серпня 2003 р. (по вересень 2008 р.) Миколаївське обласне відділення “Всеукраїнської мережі ЛЖВ” реалізує проєкт “Громадський центр з питань психосоціальної підтримки для всіх прошарків населення, яких торкнулась проблема ВІЛ/СНІД у м. Миколаєві”. Метою цього проєкту є забезпечення доступу ЛЖВС до інформації та освіти, надання психологічної, медичної та соціальної допомоги, формування солідарного ставлення в суспільстві до людей, що живуть з ВІЛ/СНІД.

Надання допомоги ВІЛ-позитивним здійснюється за такими напрямками:

- надання пайків для дітей, які мають статус ВІЛ-інфікованих;
- надання АРТ (антиретровірусна терапія);
- проведення щомісяця заходів для дітей;
- культурно-масові заходи (наприклад, походи у цирк, кіно, зоопарк тощо);
- оздоровлення дітей та одного з батьків.

Іншим проєктом, який впроваджує Миколаївське обласне відділення “Всеукраїнська мережа ЛЖВ” (з 2005 р. по грудень 2007 р.), є Центр денного перебування для дітей із сімей, яких торкнулась проблема ВІЛ/СНІД у м. Миколаєві, “Семицвєтик”. Мета проєкту – підтримка таких сімей у розв’язанні проблем, з якими вони стикаються в повсякденному житті, шляхом надання комплексних консультативних, медичних і соціальних послуг.

У Центрі денного перебування перебувають не тільки діти зі статусом ВІЛ, а й діти із сімей, яких торкнулася ця проблема. На сьогодні кількість дітей, які перебувають у “Семицвєтике”, сягає 94 осіб віком до 16 років. У Центрі є кімнати для дітей, у яких проводяться індивідуальні та групові заняття, дошкільна підготовка, розвивальні ігри. Поки з дітьми займаються вихователі або соціальні працівники, батьки можуть відвідати лікаря чи отримати консультацію з виховання, догляду та підтримки ВІЛ-позитивної дитини.

Послуги надаються не тільки дітям, а й батькам. На допомогу дітям спрямовані такі послуги:

- індивідуальна програма занять;
- підготовка до школи (розрахована на дітей 4–7 років);
- психологічна корекція, арт-терапія;
- уроки англійської мови;
- прогулянки на свіжому повітрі;
- контроль медичних працівників;
- спілкування з однолітками.

Послуги для батьків:

- індивідуальне психологічне консультування;
- консультації юриста;
- консультації лікаря-педіатра;
- консультації з профілактики передачі ВІЛ від матері до дитини;
- надання інформаційних матеріалів;
- групи самопомоги для близького оточення (батьків, дідусів, бабусь та опікунів);
- соціальний супровід/консультування соціального працівника;
- тренінги: “Особливості виховання дітей, народжених ВІЛ-позитивною матір’ю”, “Медичні особливості догляду за ВІЛ-позитивною дитиною”, “Конфлікти, їх типи та вміння управляти ними”, “Реконструкція відносин між дітьми та батьками”.

Однією з найбільш гострих проблем, з якою батьки звертаються до фахівців Центру, є питання, про те, як повідомити дитині про її статус та навчити жити з ним. Працівники Миколаївського відділення ЛЖВ відзначають, що, незважаючи на постійне інформування населення про шляхи передачі ВІЛ-інфекції, велика кількість людей майже не орієнтується в цій проблемі. Це стосується і частини медиків, які повинні були б знати і розуміти механізми передавання ВІЛ. Отже, стигматизація тих людей, що є носіями ВІЛ-інфекції, дуже висока. Тому родина, яка має ВІЛ-позитивну дитину, змушена приховувати це не тільки від оточуючих, а іноді й від самої дитини, щоб не зашкодити їй. Деякі батьки просто ізолюють свою дитину від усіх можливих сторонніх контактів. У цьому випадку “Центр денного пере-

бування дітей” стає для таких дітей чи не єдиним можливим місцем соціалізації.

З дітьми та батьками працюють спеціалісти: соціальні працівники, юристи, психологи, педіатри та вихователі. Сам факт того, що їхні проблеми комусь не байдужі, допомагає батькам, що здебільшого і самі є носіями ВІЛ-інфекції. Взаємопідтримка відвідувачів Центру, можливість отримати всю необхідну інформацію для розв’язання юридичних проблем та отримання медичної допомоги дають родині можливість навчитися повноцінно жити, незважаючи на ВІЛ-статус.

Жінки з ВІЛ-статусом, діти яких також мають підтверджений статус ВІЛ, отриманий шляхом вертикальної трансмісії (передавання вірусу імунodefіциту людини від матері до дитини), зазнають додаткової психологічної травми, коли дізнаються, що за умови дотримання певних запобіжних заходів вони могли б убезпечити власну дитину.

Зменшити ризик вертикальної трансмісії допоможе реалізація проєктів, діяльність, що передбачають супровід вагітних жінок та породіль з ВІЛ-статусом. Однією з організацій, що опікуються цією проблемою в Миколаєві, є МБФ “Юнітус”, який розпочав свою роботу у березні 1999 р. Основною метою діяльності Фонду є профілактика наркоманії, ВІЛ/СНІДу та хвороб, що передаються статевим шляхом, у групах ризику; психосоціально підтримка і захист прав ВІЛ-позитивних та інших соціально-неадаптованих груп населення.

Провідною ланкою Фонду є консультаційний центр “Мама і малюк”. Його мета – профілактика вертикальної трансмісії ВІЛ. Основні зусилля центру спрямовано на супровід ВІЛ-позитивних вагітних та жінок, що народили, а також їхніх дітей віком до 18 місяців (саме в цей період підтверджується або спростовується ВІЛ-статус дитини). Жінок до центру направляють працівники жіночих консультацій та СНІД-центру.

Серед персоналу центру “Мама і малюк” як практичні психологи і соціальні працівники, що мають спеціальну освіту, так і жінки, які самі були користувачами послуг цієї організації. Усі фахівці центру обов’язково дотримуються таких принципів, як добровільність, системність, анонімність.

Жінки, які вперше приходять до центру, отримують первинну матеріальну допомогу у вигляді жіночих і дитячих набо-

рів. Жінки, які потребують антиретровірусної терапії, перенаправляються до організації, яка здійснює медичний супровід ВІЛ-позитивних людей, але продовжують отримувати психологічну підтримку від центру. У центрі “Мама і малюк” надаються такі послуги:

- консультації психолога;
- консультації юриста;
- консультації за принципом “рівний–рівному”;
- консультації вихователя;
- консультації для близького оточення учасниць проекту;
- телефонні консультації.

На базі центру створено дитячий куточок, який мають можливість відвідувати всі діти учасниць проектів центру. Для вагітних і жінок, які народили, створюються і функціонують групи взаємо- і самопомоги, де розглядаються й обговорюються актуальні для них питання. Такими питаннями є: “Як сприяти розвитку дитини під час вагітності”, “Дитячі страхи”, “Пологи – один з етапів материнства”, “Вагітність і пологи: вправи на релаксацію”, “Спілкування з дитиною. Іграшка в житті дитини”, “Прийняття статусу”, “Дискордантні пари”, “Розмова з чоловіком про ВІЛ-статус”, “АРВ-терапія”. Участь у групових заняттях і групах самопомоги сприяє поліпшенню емоційного стану жінки, знижує страх перед пологами, особливо під час останнього триместру вагітності. Як бачимо, багато уваги приділяється особливому стану жінки. Працівники центру, спираючись на досвід співпраці з вагітними, які мають ВІЛ-статус, зауважують, що найскладнішим є прийняття ними власного статусу і прийняття рішення про виношування та народження дитини.

Прийняття власного ВІЛ-позитивного статусу для будь-якої людини є травматичним. Ще більш складним воно є в ситуації, коли жінка повинна взяти на себе відповідальність ще за одну людину. Дуже часто в тому, що сталося, жінка звинувачує саму себе. А поширена стигматизація людей з ВІЛ не дає можливості просити про допомогу навіть (і тим більше!) найближчих. Неможливість поділитися з кимось своїм страхом, розпачем заганяє жінку в глухий кут, що погіршує її і фізичний, і психологічний стан. Від фахівців центру вагітні жінки отримують таку необхідну їм допомогу і прийняття. З одного боку, фахівці забезпечують їх потрібною інформацією про можливості наро-

дити здорову дитину; з іншого – підтримують у процесі прийняття себе в стані ВІЛ-позитивної особи. Неоціненною є співпраця з волонтерами центру – тими жінками, що були клієнтками і народили здорових дітей. Присутність людини, що вже пройшла цей шлях, допомагає зняти багато сумнівів і страхів. Але, попри все, багато жінок так і не знаходять у собі сили розповісти про свій статус родині. І це не може не ускладнювати ситуацію вибору зберігати чи переривати вагітність. Жінки готові позбавитися ще не народженої дитини, ніж жити в тривозі, що хтось дізнається про їхній статус. Працівники центру “Мама і малюк” в індивідуальних співбесідах та в групах взаємодопомоги багато часу приділяють тому, яким чином і кому жінка може розповісти про те, що відбувається з нею. І якщо вона знаходить у собі сили розповісти про себе родині, це сприяє покращенню сімейних стосунків і дає можливість проговорювати з близькими свої проблеми та отримувати від них підтримку в підготовці до народження здорової дитини. Напруга таким чином знижується. Головне, на думку працівників центру, – втримати жінку від переривання вагітності, дати шанс новій людині не просто народитися здоровою, а народитися взагалі.

Коли перший відчай проходить, майбутня мама може зосередитися на своєму здоров’ї та здоров’ї майбутньої дитини. Для жінок, які народили, актуальними є заняття з навчання правильного догляду за дитиною, вигодовування та емоційного контакту з дитиною.

Вважаємо за потрібне навести відгук однієї з клієнток центру “Мама і малюк”: *“Хочу рассказать вам историю, которая изменила всю мою жизнь, о людях, которые в самые страшные дни оказались рядом и помогли даже больше, чем близкие мне люди. Мы все относимся к подарку природы (к жизни и здоровью) безопасно и думаем, что если случится что-то плохое, то это случится не с нами. Я не хочу сказать, что сознательно рисковала своим здоровьем. Я не употребляла наркотики, не занималась проституцией, я просто сменила несколько половых партнёров. Наконец-то в моей жизни появился человек, с которым я хотела создать семью. Вы не можете себе представить, как мы радовались, когда я узнала о том, что беременна. Будущий ребёнок стал для нас смыслом жизни. Все анализы, как и тест на ВИЧ, я проходила безбоязненно. В тот день, когда мне*

позвонили из женской консультации и попросили прийти, я ни о чём не подозревала. Когда я вошла в кабинет к врачу, первое, что я услышала, это громкий возглас акушерки: “Ещё одна спидозная!”. Оборвалось сердце, я оглохла, ослепла, я практически ничего не чувствовала, и один вопрос возникал: “За что это мне, и в чём виноват мой ребёнок?”. Я не помню, каким образом я оказалась в этом кабинете. Единственное что помню, на меня смотрела женщина с добрыми глазами. В тот момент я думала, что это конец моей жизни. После беседы с консультантом “Юнитуса” я поняла для себя, что практически ничего не знала о ВИЧ-инфекции и что у меня и моего ребёнка есть будущее и надежда. Я хочу сказать, что невозможно оценить помощь и поддержку консультантов из центра “Мама и малыш”. Только благодаря им я сейчас живу и воспитываю не ВИЧ-инфицированного ребёнка. За время нашего общения эти люди стали мне родными. Я хочу ещё раз подчеркнуть, что они на своей работе трудятся душой, а не работают за деньги. Хорошо, что благодаря таким людям в мире больше добра!!!” [4].

Станом на грудень 2007 р. роботою центру охоплено 200 осіб (144 жінки і 56 дітей). І це тільки ті клієнти, які відвідали центр “Мама і малюк” у жовтні-грудні 2007 р. За три роки існування проекту їх було набагато більше. Про результативність діяльності центру свідчить не тільки кількість користувачів послуг. Керівник проекту “Мама і малюк” Наталя Ополінська зазначає, що за весь час дії центру тільки 5 дітей отримали ВІЛ-позитивний статус. Тобто переважна більшість ВІЛ-позитивних жінок, які отримали соціально-психологічну допомогу в МБФ “Юнітус”, не просто стали мамами, а й народили здорову дитину.

Разом з тим усі фахівці, які працюють із сім’ями з ВІЛ-позитивними дітьми, відзначають, що, не зважаючи на спільні зусилля державних установ та недержавних організацій існує велика кількість проблем, з якими один на один стикаються і дитина, і родина. До цього часу і акушери-гінекологи, і лікарі-педіатри не володіють повною інформацією щодо необхідних і обов’язкових заходів медичного супроводу вагітних ВІЛ-позитивних жінок та породіль щодо запобігання вертикальної трансмісії ВІЛ у період вагітності, пологів та раннього вигодовування немовлят.

Ще однією проблемою, про що вже йшлося в цій статті, є не просто нестача, а майже повна відсутність фахівців-психо-

логів, які могли б супроводжувати сім'ю, яка зіткнулася з проблемою ВІЛ/СНІДу. Люди залишаються сам-на-сам з проблемою, не знаючи, як з жити далі. Не всі сім'ї витримують це випробування. Дуже часто саме в той момент, коли дитина найбільше потребує допомоги, підтримки і захисту, вона може залишитися без тата, а іноді і без мами. Дорослі не витримують тягаря проблем (медичних, економічних, соціальних) не тому, що такі асоціальні чи аморальні. Відчай і безнадія, самотність – це ті почуття, що супроводжують новину про те, що твоя дитина ВІЛ-позитивна. Для того щоб подолати цю кризу, потрібна саме кризова допомога – навчання засобів подолання кризи та опанування таких життєвих стратегій, які дають змогу людині самій встояти перед складними умовами життя і допомогти тим, хто поруч.

Слід зауважити, що дуже часто, коли ми говоримо про роботу із сім'єю, де виховується дитина з особливими потребами (а дитина з ВІЛ-статусом теж має особливі потреби), йдеться про маму і дитину. На жаль, батько в такій родині не витримує тиску проблем та відповідальності і залишає її. Жінка, коли щось загрожує її дитині, намагається будь-що шукати засоби полегшення ситуації. Чоловіки ж у той момент, коли усвідомлюють, що проблема дитини – на все життя, виходять із цієї кризової ситуації взагалі. Вважаємо, що такий розвиток подій зумовлений недостатньою спроможністю великої частки чоловіків емоційно відреагувати та прийняти ту ситуацію, у якій опинилися дитина і сім'я. Саме чоловікам найбільше потрібна кризова підтримка, щоб знайти ресурси для подолання як внутрішньої кризи (прийняття ситуації), так і зовнішніх несприятливих умов (стигматизація, дискримінація та інтолерантність до ВІЛ-позитивних осіб). Навіть інформація про те, які ресурси можуть бути задіяні, здатна як полегшити внутрішню напругу, так і надати когнітивної ясності щодо того, яким чином можна полегшити наявну ситуацію.

Висновки. Вивчення досвіду як державних, так і недержавних організацій, які здійснюють супровід ВІЛ-позитивних осіб, дає підстави стверджувати, що обсяг такої підтримки явно недостатній. Кількість посад фахівців, які повинні надавати саме психологічну підтримку, порівняно з наявною в них потребою мізерна. Тому вважаємо, що саме в цьому напрямку потрібно розвивати діяльність організацій, які опікуються особами з ВІЛ-статусом.

Література

1. *Зверева І. Д., Безпалько О. В., Харченко С. Я.* Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / За ред. І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової. – К.: Наук. світ, 2003. – 117 с.
2. *Варбан М. Ю.* Особливості підготовки соціальних працівників до здійснення догляду та підтримки сімей, які мають ВІЛ-інфікованих дітей // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2006. – № 1 (13). – С. 100–104.
3. Методичні рекомендації щодо соціальної підтримки осіб, які живуть з ВІЛ (з досвіду роботи). – К.: ДСССДМ, 2005. – 116 с.
4. Соціальна робота з людьми, які живуть з ВІЛ/СНІДом: Метод. посіб. для проведення курсів підвищ. кваліфікації / Т. Семігіна, О. Банас, Н. Венедиктова та ін. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 620 с.
5. *Пінчук І. М.* Профілактика ВІЛ-інфекції та СНІДу серед ін’єкційних споживачів наркотиків // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2006. – № 1 (13). – С. 97–99.
6. *Попова О. Ю.* Професійна підготовка соціальних працівників для надання цільової допомоги сім’ям, що виховують ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД дітей // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2006. – № 3 (15). – С. 102–108.
7. Постанова Кабінету Міністрів України “Про розвиток центрів соціальних служб для молоді” (за № 1291 від 03.10.2001 р.). – Пошукова система “Верховна Рада України. Законодавство”. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main/cgi.
8. Состояние эпидемии ВИЧ/СПИД в Николаевской обл. и анализ меро приятий противодействия. – Николаев: UNAIDS ПОЛИСИ, 2006. – 32 с.

© Захарова Л.Г., Єндзевич К.В., Сідак І.В., 2008

Александр Бреусенко-Кузнецов

СОЗДАНИЕ СИМУЛИРОВАННЫХ СЕМЕЙ В КОНТЕКСТЕ ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДОВ “СОВМЕСТНОЕ СОЧИНЕНИЕ СКАЗКИ” И “СОВМЕСТНОЕ КАРТОГРАФИРОВАНИЕ МИРА ФЭНТЕЗИ”

Представлено опис феноменологічного рівня арт-простору казкотерапії у спільному творчому процесі симульованих сімей. Наведено приклади аналізу спільних казкових текстів, створених за авторськими методами.

Ключові слова: симульована родина, групова казкотерапія.

Представлено описание феноменологического уровня арт-пространства сказкотерапии в совместном творческом процессе симулированных семей. Приведены примеры анализа совместных сказочных текстов, созданных по авторским методам.

Ключевые слова: симулированная семья, групповая сказкотерапия.

The problem of clause is the psychotherapeutic help to a married couple in harmonious residing "family cosmogony" – joint creativity of new generation of family. Depending on the basic problem field of family it finds the various forms.

Key words: feigned family, group fairy-tale therapy.

Проблема. Основную проблему, разрабатываемую в статье, образует описание **феноменологического уровня исцеляющего арт-пространства сказкотерапии**, возникающего в процессе творческого самовыражения исцеляемой личности или группы. **Феноменологическое пространство – исходный пункт всякого творчества.** В арт-терапии именно оно организует содержательную сторону процесса и результата выведения переживаний клиента на физический план. Сказкотерапия – в связи с вербальностью своего творческого продукта – такого непосредственного содержательного выхода в физическое пространство не имеет. Слова организуются в одномерную значащую совокупность, развертывающуюся скорее в физическом времени, чем в пространстве. Поскольку арт-пространство сказкотерапии в качестве главной своей особенности имеет непрямую связь феноменологического уровня пространства с физическим, эта связь не может быть охвачена первой сигнальной системой, а только второй, не дающей непосредственного контакта с миром физических форм, направлений и расстояний. Впрочем, феноменологическое пространство в сказкотерапевтическом процессе хотя и не выносится на физический план, оно осознается как фиксируемое в этом плане посредством знаков.

Феноменологическое пространство сказкотерапии, как нами уже показано [1; 2], может быть *индивидуальным* (в случае сочинения сказочного текста единственным сказочником [3]) или *совместным* (в случае группового сказкотерапевтического процесса). Актуализации пространства второго рода служат наши методы “Совместное сочинение сказки” [4–6] и “Совместное

картографирование мира фэнтези” [7]. Совместное феноменологическое пространство сказки в реальных опытах его создания бывает *целостным* (замыкающимся в гармоничное единство и дающим *прямой гармонизирующий эффект*), либо *фрагментарным* (представляющим набор конфликтующих подпространств, подлежащий диагностике, *аналитическому разбору*). Феноменологическое пространство сочинения совместной сказки может *возникать спонтанно* (в базовом варианте техники “Совместного сочинения сказки” [4; 5]) или *задаваться искусственно* [1]. Последний вариант подходит для сказкотерапии, центрированной на некоторой проблеме (проблематике). Задать специфическое проблемное пространство можно через *специальный подбор участников группы* либо – в студийной группе – через предваряющий сочинение сказки *выбор участниками ролей*, относящихся к проблемной сфере.

Цель статьи: презентация опыта применения методов “Совместное сочинение сказки” и “Совместное картографирование мира фэнтези” в искусственно создаваемом пространстве симулированной семьи.

В контексте нашего интереса к *проблематике семейной терапии* техника “Совместное сочинение сказки” применялась двояко: в одних случаях совместную сказку сочиняли *реальные семьи* [4], в других – *симулированные*. В работе с реальной семьей феноменологическое арт-пространство семьи создается спонтанно, в случае симулированной семьи – задается ведущим. В обоих случаях через феноменологическое пространство сказки проглядывают специфические проблемы семейного бытия человека. *Смысл принятия участником группового сказкотерапевтического процесса некоей семейной роли состоит в актуализации связанных с семейным модусом его существования паттернов* (влияющих на индивидуальное расположение и движение в совместном пространстве).

Говоря о *способах задания* феноменологических арт-пространств семьи, выделим основные разновидности, применявшиеся нами:

1. Создание симулированной семьи с последующим *спонтанным обнаружением проблемы* в ходе совместного творчества участников, исходящего из принятых ими фантазий-

ных ролевых семейных позиций (“чур, я пятилетняя дочь...”, “а я прадедушка” и т.д.).

2. **Протагонистский сеанс**, в ходе которого роли, отражающие реальную семейную ситуацию протагониста, а также реальная проблема задаются мобилизованным на эти роли участникам до начала сочинения сказки. Моделируется ситуация прихода проблемной семьи на терапию.

3. Использование группы сказочников в качестве **оракула**, создающего сказку “**для носителя проблемы**”, сформулировавшего её перед началом работы (в этом случае группа сказочников не выступает симулированной семьёй, хотя может ей уподобиться в некоторых отношениях).

Первый пример нашей сказкотерапевтической работы с симулированной семьёй – **Сказка 1** (см. примечание 1), созданная на мастер-классе на Первом всеукраинском конгрессе психологов (24–26 октября 2005 г.) по методу “Совместное сочинение сказки” – представляет протагонистский сеанс, в котором ведущий был избран на роль “отца”. Сказку сочинила симулированная семья из пяти человек: “школьница Катя” (1), “ее мама” (2), “ее бабушка” (3), “ее папа” (4), “ее младшая сестра Оля” (5). Заявленная проблема заключалась в **барьерах общения Кати со сверстниками и в отношениях с более активной младшей сестрой**.

Основная проблема сказки 1: барьеры в общении.

Функциональная специфика циклов сказки такова:

- цикл 1: расстановка условий, спецификация барьеров общения;
- цикл 2: первая попытка действий, направленных на коммуникацию;
- цикл 3: последствия данной попытки, а также связанной с ней поисковой активности;
- цикл 4: попытки успокоения.

Содержательный анализ вкладов сказочников:

Сказочница 1 (“Катя”). Введение тематики **одиночества** (внутреннего, внешнего), разделения семьи. Уход семьи в себя (внешне выражен), ведущий к плохому настроению (ц. 1), попытки старейшего поколения собрать младшее (ц. 2), одиночество вдвоем, уход в себя (ц. 3), недоумение в связи с внешней ситуацией заинтересованного общения (ц. 4).

Сказочница 2 (“Мама”). Тема **ухода** от общения в привычное проведение времени, связанное с отвлечением внимания (циклы 1-2), в путешествие (цикл 3), в воспоминания (цикл 4).

Сказочница 3 (“Бабушка”). Тема **встречи**, знакомства, **поворота к социуму**, непереносимости одиночества. Ожидаемое событие значимой встречи с новыми персонажами (цикл 1), актуальная встреча с новыми персонажами как разрешение некомфортной ситуации (цикл 3), встреча с новыми персонажами как попытка решения проблем сказки (цикл 4). Также внимание к уединению как противоположному встрече полюсу: социальное неодобрение уединения (цикл 2), его индивидуальная непереносимость (цикл 3), его внешнее преодоление (цикл 4).

Сказочник 4 (“Папа”) – ведущий. Спецификация психологических **барьеров общения**: языковой (цикл 1), ментальный (цикл 2), мотивационный (цикл 4). Преодоление ментального и мотивационного барьеров как приспособление социума к героине (цикл 2).

Сказочница 5 (“Оля”). Негативизм в частности. Поправки к сюжету (подстановки других значений): не русский, а французский язык (цикл 1), тема не Сириуса, но оружия (цикл 2), чем общаться и знать, лучше покушать (цикл 3), симптомы внушек переистолковываются как любимые занятия, бабушка “не влияла” на внушек (цикл 4). Уход как психологическая защита (отрицание, вытеснение, дефлексия). Сексуальная символика в речи героев (оцениваемой не высоко с точки зрения героинь): “на каких конях ездите” (цикл 1), “поговорим об **оружии**” (цикл 2), “знать про **пистолет Макарова**” (цикл 3).

В деятельности сочинения сказки, как и в получившемся тексте, протагонист нашел многочисленные переключки с реальной ситуацией и получил некоторые инсайты относительно функционирования семейной системы. Что же касается собственно **феноменологического пространства творчества сказки**, то выделить из пересекающихся контекстов (“ролей”, “группы” и “творящих я”) **личные содержания сказочников** оказалось затруднительно. Так как они сочиняли эту сказку изнутри ролей, на которые были выбраны, и по поводу готовой проблемы, ведущему показалось оптимальным решением указать на данные сложности как на непреодолимые (дабы не допустить интроецирования чужого семейного контекста).

Вторым примером создания симулированной семьи в контексте того же метода будет сказка, созданная на мастер-классе в ходе конференции по практической психологии в Киевском национальном университете им. Т. Г. Шевченко 3 февраля 2006 г. Данная семья была создана спонтанно, без осознанной связи с каким-либо реальным прототипом; заявленная проблема также была представлена как фантазийная. **Сказку 2** (см. примечание 2) сочинила симулированная семья из пяти человек: “Катя (жена)” (1), ведущий (2), “Коля (сын)” (3), “Наташа (сестра мужа)” (4), “Вася (муж)” (5). Проблема – *измена мужа, стремление жены простить и забыть ее.*

Основная проблема сказки 2: движение и сопротивление.

Функциональная специфика циклов сказки такова:

цикл 1: манифестация проблемы, опознание ее героиней в терминах обязательств;

цикл 2: ориентировка и регрессия;

цикл 3: регрессия героини и новая фрустрация;

цикл 4: деструктивное отреагирование;

Содержательный анализ вкладов сказочников:

Сказочница 1 (“Катя”): ориентировка в ситуации; исходная ситуация – и обнаружение факта проблемы (ц. 1), движение и обнаружение преград (ц. 2), воспоминание и обнаружение средства (ц. 3), желание и обнаружение средства (ц. 4).

Сказочник 2 (ведущий): очерчивание проблемы, тема преград (ц. 1), усложнение проблемы, усиление преград (ц. 2), импульсивное действие, решающее проблему обходным путём (ц. 3), импульсивное действие, ведущее к деструкции (ц. 4).

Сказочник 3 (“сын Коля”): стратегия и договор: путь через хитрость (ц. 1), через испытание (ц. 2), попытки предотвращения деструкции, обман в ожиданиях (ц. 3), констатация деструкции (ц. 4).

Сказочник 4 (“Наташа (сестра мужа)”): справедливость сделки: необходимость затрат для героини (ц. 1), возможность решения через испытание (ц. 2), месть как реализация справедливости, восполняющая урон (ц. 3), суицид как реализация справедливости, восполняющая урон (ц. 4).

Сказочник 5 (“муж Вася”): обращение героини за советом (ц. 1), совет, ведущий к регрессии (ц. 2), отказ в содействии

регрессивному поведению (ц. 3), уход от обесцениваемой проблемы в будущее (ц. 4).

Учитывая способ задания ситуации сказочничества, мы можем предположить, что в данном случае феноменологическое пространство, выразившееся в сказочных образах, должно быть опознано в своей принадлежности сказочникам.

Но всегда ли протагонистский сеанс совместного сочинения сказки является выразителем феноменологии семьи протагониста в отличие от спонтанного в выборе ролей группового симулирования виртуальной семьи? В этом позволяет усомниться *Сказка 3* (см. примечание 3), сочиненная на нашем мастер-классе в рамках ялтинского симпозиума “Тело. Сознание. Творчество” (2 июля 2007 г.) симулированной семьей (протагонистский сеанс). Сказочников снова было пятеро: 1) “свекр”, 2) “свекровь”, 3) “муж Сергей”, 4) “жена Татьяна”, 5) ведущий. Проблема, изложенная с большой подробностью, представляла как негативные паттерны в отношении мужа: не проявление интереса к его занятиям, непозволение о себе заботиться.

Сочинители *Сказки 3* – в основном практикующие психологи – создавали текст в сильной содержательной привязке к реальной ситуации, стараясь проиллюстрировать (причем в тексте, а не в самом процессе сочинительства) все почерпнутые из рассказа протагониста аспекты. В результате элемент спонтанности, позволяющий надеяться на внезапные инсайты протагониста, был редуцирован. Сказка была “включена в летопись”, не приблизившись к разрешению проблемы протагониста. Несомненно, выявившийся в сочинении сказки паттерн ригидного следования сценарию, имеет прямое отношение и к способу поведения протагониста в ситуации, но он характеризовал и позицию сказочников (именно их вопросы повлекли столь подробное освещение проблемной ситуации, что не хватило места для творчества).

Симулированная семья, как и реальная семья, представляет собой систему, в которой деление складывающихся феноменов на “мое” и “чужое” в принципе не имеет смысла. В этом плане симулированная семья самоценна (она не есть модель происходящего в реальной, т. е. устойчивой в своём социальном бытии семьи). Симулированная семья – момент встречи разных феноменальных реальностей, в которых образуется новая реальность (так же, как и реальная семья, между прочим). Не имеет

смысла попытка разделить привнесённые из разных источников феномены, досконально определить, что принадлежит системе протагониста, а что – системам играющих семейные роли сочинителей. Они совпали в одном пространстве тоже не случайно; смысловое совпадение различных рядов явлений – не что иное, как “синхронистичность”, открытый К. Г. Юнгом принцип акаузальной связи явлений, составляющий альтернативу традиционному естественнонаучному. Феноменология логически адекватна понимающему (герменевтическому) ходу мысли, а не поиску причинной взаимосвязи. И если уж быть последовательными, то и такие вошедшие в гештальт-традицию понятия, как “проекция” и “интроекция”, указывающие на принадлежность некоторой феноменологической реальности тому или иному субъекту, строго говоря, являются вне-феноменологическим, объяснительным включением (о феноменологической недостоверности таких конструктов психоанализа как “защитные механизмы” заявлял еще Р. Д. Лэйнг [8, с.28]). Обращаясь в свете этих новых идей к нашему опыту сочинения совместных сказок симулированными семьями, мы вынуждены признать, что именно вербальный характер творческого процесса препятствует полноценному проявлению вовне складывающихся в этих моментальных встречах феноменологических пространств. Но данное затруднение не непреодолимо, если смысловой (вербальный) уровень феноменологического пространства симулированной семьи сделать индивидуальным и производным от совместного картографирования складывающейся феноменологии.

Последний пример связан с методом “Совместное картографирование мира фэнтези”. Процедура реализации данного метода включает а) создание совместного рисунка-карты мира фэнтези (с обозначением основных феноменальных объектов); б) выбор каждым из участников героя-путешественника (с присущими ему социальными, характерологическими, внешними особенностями); в) проведение каждым участником по карте маршрута своего героя (феноменального аналога жизненного пути); г) создание письменной хроники странствия. В контексте посвящённого арт-терапии в работе с семьёй модуля обучающей программы “Применение арт-терапевтических техник в образовании и социальной сфере” этот метод был предложен учебной группе, преобразованной в симулированную семью.

Обстоятельства создания данной симулированной семьи едва не повлекли совершенно фантастический её характер: с самого начала группа регрессировала, выбирая преимущественно детские семейные роли. Трое “детей” (“7-летний Иван”, “6-летняя Полина” и “4-летний Саша”) “пришли на терапию” в сопровождении “бабушки”. Подтянувшиеся в ходе работы участники вынужденно заняли вакантные места “отца” и “матери” семейства и не успели полноценно поучаствовать в нанесении объектов на карту. Не удивительно поэтому, что описание хроники движения по маршруту героя “Наталии Николаевны” (“матери”), было исполнено язвительными комментариями, обесценивающими практически любой объект, с которым её герой встретился, а герой “Леопольда Григорьевича” (“отца”) предстал в образе скучающего рыцаря. Некоторые *Хроники странствий* помещены нами в приемчание 4.

Выводы. Симулированная семья задает проблемно-центрированное сказкотерапевтическое арт-пространство, ориентированное на семейные аспекты бытия участников группы. Способами задания данного арт-пространства может быть спонтанное принятие участниками группы семейных ролей, протагонистский сеанс, использование группы сказочников в качестве “оракула”.

Симулированная семья, как и реальная, представляет собой систему, в которой в момент встречи разных феноменальных реальностей образуется новая реальность (так же, как и в реальной семье). Не имеет смысла разделять привнесенные из разных источников феномены, пытаясь досконально определить, что принадлежит системе протагониста, а что – системам играющих семейные роли сочинителей. В случае работы с симулированными семьями по методу “Совместное сочинение сказки” вербальный характер творческого процесса препятствует полноценному проявлению вовне складывающихся в этих моментальных встречах феноменологических пространств. В методе “Совместное картографирование миров фэнтези” данный недостаток преодолевается, т. к. смысловой (вербальный) уровень феноменологического пространства симулированной семьи сделан индивидуальным и производным от совместного картографирования складывающейся феноменологии.

Примечания.

¹ Ц.1. Жила сім'я, там були король, королева, старша королева і двоє доньок. Вони жили у гарному палаці, де кожен мав свою кімнату. Разом їм було добре, але часом вони ховались кожен у свою кімнату. Тоді їм ставало сумно, особливо старшій доньці (1). Коли їй було сумно, вона любила сідати на підвіконня і дивитися на зорі. Їй хотілося щось зробити, але вона не знала, що саме, і тому їй не залишалося нічого іншого, як сидіти і дивитися на зорі (2). І ось одного разу сталася така подія: король і королева сусідньої держави запросили їх у гості. І король, і королева, і старша королева, і дві доньки зраділи, почали збиратися (3). В соседнем королевстве говорили по-русски. И вот на балу старшая королева увидела прекрасного принца, который ей очень понравился, и она мучительно почувствовала языковой барьер (4). Набравшись храбрости, она всё-таки подошла к принцу, решив задать какой-то вопрос. Например: “На каких конях вы ездите?”, – рассчитывая на то, что русский и украинский языки похожи. Но тут возникла проблема: принц был из Франции и не знал ни украинского, ни русского (5).

Ц.2. Старша королева згадала, що обидві внучки знають французьку. Чому б не звернутися до них по допомогу? Може, це їй нагода котрусь заміж видати. І вона почала шукати онучок (1). Першою вона знайшла старшу: та сиділа на підвіконні і дивилася на зорі. І це – в бальному платті! (З недавнього часу це стало для неї звичним способом проведення дозвілля). Старша королева підійшла і попросила допомогти. “Вічно у бабусі якісь плани щодо мене!” – подумала Катя і без особливого бажання злізла з підвіконня (2). Коли старша королева побачила, з якою неохотою внучка злізла з підвіконня, вона занепокоїлась: “Де це бачено, щоб молода принцеса так проводила час!” (3). Между тем принцесса, нехотя подойдя к принцу, изрекла: “И что же вы думаете относительно Сириуса в ясную погоду?”. Принц, похоже, ничего относительно Сириуса не думал (4). Принцу очень понравилась девушка, сидевшая на подоконнике; и он был рад, что Судьба распорядилась так, что они заговорили. Но вопроса о Сириусе он от Судьбы не ожидал. Он признался, что ничего не знает о Сириусе, и спросил у старшей принцессы: “А что, с подоконника виден Сириус? Лучше поговорим об оружии” (5).

Ц.3. Старша принцеса не цікавилася зброєю. Зовсім. Але, щоб не образити принца, вона погодилася послухати його, і слухала його весь вечір. А в думках була біля Сириуса (1). Бабуся в цей час загубилася у натовпі гостей. Вона наївно вирішила, що старшій онуці справді цікаво слухати балаканину принца. Вона подумки похвалила себе за те, що змогла познайомити принца і свою старшу онуку і пішла шукати молодшу. Вона не знала, що молодша принцеса вирішила скориста-

тися знайденим у чулані килимом-самольотом і злітати на Сиріус (2). На Сиріусі виявилось нецікаво: самотність вона не любила, а на Сиріусі нікого не було. Зате коли вона повернулася до палацу, її тут же обступив натовп молодих принців, котрі в захваті спостерігали за її польотом (3). Окунувшись в толпу принцев, юная принцеса раскраселась, обрадовавшись сотне интересных тем, которые специально для неё вворачивали в разговор молодые люди (4). Среди этих принцев был и тот, которому сначала понравилась старшая сестра. Он был очень эмоционален и просто не мог остаться в стороне от такой оживлённой беседы. Старшая сестра с облегчением вздохнула: хорошо знать, что такое пистолет Макарова, но лучше покушать (5).

Ц.4. Вона попрямувала до столика з тістечками і водночас здивувалась: як так може бути: принц, який не цікавився Сиріусом і цілий вечір мордував її розповідями про зброю, найпершим підбіг послухати людину, що побувала на Сиріусі (1). Після того вечора сімейство ще довго згадувало бал, кожен у своїй кімнаті. Стара королева згадувала черевичок, що загубила на східцях, тато – тістечка із заварним кремом, мама-королева – вимашчене кремом жабо сорочки короля. Молодша принцеса згадувала зорі в очах принца, а старша – з хвилюванням згадувала пистолет Макарова (2). Так вони прожили деякий час. Але потім познайомилися із принцями з інших держав, дуже щасливо повиходили заміж (і бабуся) і щасливо жили-поживали (3). Только вот беда: одна из принцесс занялась коллекционированием оружия, а другая не могла говорить ни о чём, кроме своего путешествия. Бабушке же не давало покоя нелестное сравнение мужей её внучек с тем понравившимся принцем из соседнего королевства (4). А принцессы его давным-давно забыли; они были благодарны балу, т.к. нашли любимое занятие. А с бабушкой они мало общались. Поэтому она на них совершенно не влияла (5).

² **Ц.1.** Однажды в одном очень старом городе жила одна очень молодая и очень красивая девушка. Она была очень счастлива в своей жизни, но, как мы знаем, не все бывает гладко, и однажды случилась очень странная история (1). Вышла девушка, как обычно, чтобы идти на работу в цветочный магазин, но глядь: мост, который разделял две половины города, за ночь обрушился, а другого моста в этом старом городке построено не было. Она была очень пунктуальной, и ей было крайне неприятно, что на работе её уличат в отставании от графика (2). Чувство смущения и обязанности очень обеспокоило девушку, и она судорожно начала перебирать в голове эти ситуации. Но, поскольку это была речка, по которой плавают лодки, и так как денег у неё не было, она решила хитростью попросить одного моряка перебраться через речку (3). Она долго думала, что ей сделать для того, чтобы вла-

делец лодки согласился перевезти. И ничего лучше не придумала, как пообещать ему в награду самый красивый цветок из магазина, где она работает (4). Ничего не оставалось бедной девушке. Долго она думала, как же ей выйти из положения, и вспомнила, что на той стороне, где она, живёт старушка волшебница, которую она встречала в детстве. И решила она зайти к ней за советом (5).

Ц.2. Она развернулась и пошла прочь от речки к домику старушки. Подойдя к нему, обнаружила, что весь сад перед домом зарос колючим кустарником, и начала пробираться к дому старушки, царапая себе руки, ноги, лицо и всё, что можно (1). Пробившись к домику и войдя, она догадалась, почему он так густо зарос. Оказывается, этот домик был давно покинут, лишь только высоко на печи сидел старый подслеповатый кот, который ей сказал, что старушка ещё в прошлом году переехала на другой берег реки (2). Но поскольку старушка была волшебницей, то и кот у неё был волшебным, и он предложил ей испытание (3). Он предложил ей испытание: в случае, если бы она его прошла, он помог бы ей вернуть время назад (т. к. она опоздала в свой магазин), и без проблем поплыть на той лодке, владельцу которой она пообещала цветок (4). А испытание было таким: “Девочка, когда ты была совсем маленькой, когда ты родилась, вспомни, что тебе больше всего понравилось, когда ты вышла гулять с мамой во двор, и Расскажи мне об этом” (5).

Ц.3. Села девочка и задумалась. И вспомнила она, что близко возле её дома был когда-то цирк. Она вспомнила про акробатов, которые ходили на больших-больших и длинных ходулях. Если бы ей достать такие ходули, она могла бы спокойно ходить через речку (1). И вспомнила она это так живо, что мигом превратилась в ту самую маленькую девочку (кот таки сдержал слово поворотить время вспять). Маленькой девочкой она была очень шаловливый: хватя она ходули у одного из акробатов, вскочила на них и, что есть силы побежала через реку мимо моста, который в то время всё ещё стоял (2). Идя через реку с большими трудностями, преодолевая волны, ветер, брызги, она думала о том, как бы ей опять превратиться во взрослую девушку. К сожалению, на том берегу, когда она прибыла, кота не оказалось (3). Оно и логично, так как кот и не собирался переезжать на другой берег. Она уверенным шагом отправилась в цветочный магазин, и, воспользовавшись своей возможностью быть маленькой, решила пошалить в отместку за неуплаченную прошломесечную зарплату (4). Но поскольку кот был волшебным, он увидел, что девочка перебралась и оказалась в своём магазине. Он превратил её снова во взрослую. Шалость не удалась (5).

Ц.4. Шалость не удалась, но желание осталось: подпорченное настроение давало о себе сильно знать. И она всё-таки задумала что-

нибудь этакое сделать; она начала перебирать цветы и вдруг заметила маленький, но очень-очень красивый цветочек (1). У цветочка были большие и некрасивые шипы. Взяла она этот цветочек и незаметно подложила его в кресло главному администратору своего магазина. Когда администратор сел в кресло, он по своему обыкновению дымял трубкой; соприкоснувшись с шипами, он высоко подскочил, трубка заискрила, искры от этой трубки сожгли магазин; в конечном итоге – сгорело полгорода с мостом включительно (2). Итак, что мы имеем: девушка осталась без работы, мост уже не починят, она сама еле осталась живой, так как успела на ходулях добраться домой. Погибло очень много людей (3). Не выдержав угрызений совести, выкинув ходули, она подошла к тому месту, где стоял мост, посмотрела себе под ноги, прыгнула в реку и утонула (4). Очнувшись на том свете, она подумала: как хорошо! Я могу начать жизнь сначала, меня ничто не держало в том городе, и всё хорошее у меня впереди (5).

³ **Ц.1.** Однажды сын вождя женился после долгого пребывания в среде своих родителей (1). С самого первого дня он решил как можно больше времени уделять любимой и романтическим отношениям. Каждый вечер они приходили к берегу моря и пели друг для друга романсы (2). Всё бы было хорошо, но надо было заниматься своим научным исследованием, для которого он жил. Как совмещать всё это? (3). Она, маленькая и хрупкая, помнила, как её подруги выходили замуж – первая, вторая, третья; и она ждала своего принца. И была у неё ещё одна мечта – заниматься танцем. В этот момент она забывала обо всём: была она, её вдохновение, танец и её сказочный рыцарь (4). И однажды она заметила, что с каждым годом ей хочется забывать обо всём на всё более длительные периоды. Она танцевала всё лучше и проникновеннее, а её рыцарь становился всё более сказочным (5).

Ц.2. Но реалии жизни говорили о другом. Сын вождя занимался исследованиями окружающих земель и проявлял свои чувства, когда жена становилась очень хрупкой, и ей стало казаться, что ей уделяют слишком мало внимания (1). На самом деле внимание, наверное, надо было уделять своему мужу и попытаться полюбить (2). Боже мой, никто не знал, что происходит в сердце великого вождя. С одной стороны он должен быть сильным, для этого он занимался спортом, он продолжал заниматься своей научно-исследовательской деятельностью. С другой стороны, его сердце рвалось к его любимой на берег моря (3). Во время общественной занятости Сергея Татьяне приходилось общаться с родителями вождя. И почему-то свекровь – жена старшего вождя племени – не восхищалась ею, а старалась привлечь к полезной для племени деятельности. Татьяне было тяжело (4). В моменты, когда ей было особенно тяжело, сказочный рыцарь уплотнялся и закрывал от

неё белый свет и всех его жителей. Ни жене старшего вождя, ни вождю не удавалось её остановить и вернуть к потребностям семейной жизни (5).

Ц. 3. И всё больше этот союз напоминал двуглавого Орла, у которого головы не хотели поворачиваться друг к другу (1). А тем временем мама вождя рассматривала, думая, что будет происходить в племени потом, думала, как помочь им объединиться, как помочь им найти себя, как научить невестку не ревновать и не обижаться ни на работу, ни на окружающий мир (2). Сердце вождя разрывалось между любовью двух женщин. С детства он получал любовь и заботу от своей матери. Он вырос в любви, опеке и сильное внутреннее чувство деликатности не позволяло ему открыто сказать своей маме о проблеме. Ведь его Татьяна была для него единственной – его музой; только через неё он так ярко мог чувствовать жизнь. Но как об этом сказать матери, которая так много сил вложила в него? Ведь это могло быть предательством (3). Годы шли, она по-прежнему юная, но девически трогательная, глубоко любящая своего рыцаря, мало замечала Сергея. Её стали привлекать занятия с детьми соседнего племени, потому что росла обида на жителей этого племени. Росла обида на Сергея из-за того, что он так погружён в дела племени, к которым его привлекала Галина Васильевна, и оставалось не реализованным большое сильное желание – слышать голоса людей, взрослых и детей в своём доме, заботиться о маленьких и беззащитных, о тех, кто в ней нуждался. У неё было это большое и сильное желание, но рядом не было тех, о ком она могла заботиться (4). Племя было несколько раздосадовано её неподобающим поведением. Вместо того, чтобы обеспечивать преемственность власти в собственной фамилии, она воспитывала представителей династии посторонней, владеющей соседними землями, и в будущем могущей претендовать и на те земли, которые самоотверженно изучал вождь (5).

Ц.4. Поняв, насколько для вождя важно его дело, она решила помочь ему в планировании благоустройства этих земель, их интересы начали сходитьсь. Старший вождь и его жена мудро наблюдали это всё со стороны (1). А летописец племени написал: “После многих и длительных мытарств они поняли, как им соединиться...” (2). И вождь решил на откровенный разговор со своей любимой. Он позвал её в их место силы, на берег моря, где он обычно пел для неё романсы, и рассказал о собственном страхе; являясь вождём, он был великим магом, и умел разговаривать с богами в его снах. Его много лет мучил один и тот же сон: его любимую похищает сказочный рыцарь, и он видит, как она счастлива с ним. Сказочный рыцарь создаёт все условия для реализации её мечты, а ведь больше всего она нуждается в том, чтобы чувствовать себя нужной. И сейчас, на берегу моря, в месте их силы

он, сильный и могучий для других, просит её научить его, как ему показать свои чувства к ней, чтобы она поверила. Для него это последний шанс, так как боги предупредили о том, что если он потеряет любимую, свою музу, их племя может исчезнуть (3). Ситуация, в которой она оказалась, Татьяну сначала шокировала, поразила, заставила размышлять, и вместе с тем помогла открыть себя. Новое поле для творчества: по ночам она видела сны, в которых к ней приходила её бабка, мудрая ведунья, и давала советы. Совместный досуг с Сергеем дал ей уверенность, что она сможет на деле осуществить подсказки её рода (4). А надо вам сказать, что жена старшего вождя, также занимавшаяся колдовством, об этих посещениях бабки знала, и не одобряла их, ведь род, из которого происходила Татьяна, шёл как раз из чуждых племени земель. В тех землях народ поклонялся таинственному Чёрному Рыцарю, и все свои дела и творения посвящал только ему (5).

Ц. 5. Началась война в соседнем племени. Племя вождя... они объединили все усилия и поняли, что без поддержки друг друга они не выигрывают войну – и стали жить долго и счастливо (1). А летописец написал: были тяжёлые времена в племени. Но они закончились (2).

⁴ *“Ирина Михайловна” (“бабушка, мать отца”).* Мудрец появился на волшебном пляже, где он увидел море и город Знаний, это его так впечатлило, что он отправился в путь по радужной дороге. Радужная дорога петляла, путь был долгим, и всё это время он находился в радостном предвкушении. Придя в город, он больше всего увлекся пирамидой, к вершине которой он поднялся. Там он впервые увидел божественное облако, которое его заворожило. Он решил отправиться к этому облаку, но для этого нужно было пройти облака, которые лежали ниже. Итак, он попал в облако – мир легенд, мифов, снов и фантазий. Там было всё, что нужно для жизни. Там было так интересно, что он захотел там остаться. Но в какой-то момент заметил, что в этом мире не хватает всех цветов радуги. И мудрец отправился дальше...

Во втором облаке царил Любовь, пылал огонь чувств и эмоций, в нём было ещё прекраснее. Но через какое-то время Мудрец вспомнил о своей Мечте и отправился на облако к Богу. Там он осознал, что этот опыт и связь навсегда останутся с ним. Нет больше маршрута, что будет дальше, неизвестно...

А дальше он почувствовал, что он должен делать дальше. Он захотел поделиться своими знаниями и отправился обратно в город Знаний, где сотворил Здание Золотой Сферы. Дальше повернул к Фонтану, где говорил с золотыми рыбками и журчанием фонтана. На своём дальнейшем пути он встретил и говорил с деревьями, детьми, путниками и динозавром.

Вдруг почувствовал тепло Солнца и ощутил, что он с ним един. Солнце указало дальнейший путь. Так как материальный мир его уже не привлекал, он решил завершить свой путь в Озере, растворившись в нём.

Мудрец вернулся к своей изначальности, одновременно он чувствовал и переживал, что находится в центре Мира, отражает его и является им, сохраняя чистоту, прозрачность, спокойствие, зеркальность, искренность Озера...

“Саша”, 4 года (“младший сын”). Арлекин всех веселит, прячется в палатке в парке, ухаживает за зверюшками, кормит их; выращивает цветы, чтобы в парке было красиво, ездит в гости в волшебный сад за яблоками, ночует на облаке у бабушки, в замок заходит редко, больше любит быть на природе; его никто почти не видит, но все знают, что он есть и что он любит делать.

Хроники одного путешествия. Как-то утром Арлекину приснился сон о чудесных яблоках, созревших в саду. Проснувшись и потянувшись под ласковыми лучами солнца, он решил сходить в сад. Проходя по лужайке, Арлекин наслаждался ласковой травой, взбадривался от прохладной росы и весело шагал в сторону сада. Он старался идти не по тропинкам и дорожкам, которые тщательно были выметены и украшены, а по мягкой травке, тёплому песочку. Проходя вдоль одной из тропок, он прятался от путешественников, ведь ему совсем не хотелось терять время на разговоры, и подгонявший его аппетит заставлял двигаться грациозно и целеустремлённо. Арлекин не успевал вдоволь разглядеть сверкавший на солнце автомобиль и уже подумывал, что там, как будет выглядеть его любимый парк из окна автомобиля, но, вспомнив о шуме авто, он тут же пожалел любимых друзей, зверей, которые живут в парке. Ведь они испугаются и не смогут привольно резвиться на молодой травке. Издалека он заметил созревшие, налитые соком яблоки и поспешил в сад. Погуляв в саду, взяв с собой в дорогу немного яблок, Арлекин поговорил с девочкой, которая, съев яблоки, ожидала немедленного исполнения её желаний. Ему стало грустно, что девочка просто ждёт чуда, а ему казалось, что она сама, как чудо. Вдруг он вспомнил, что в парке знаний представление и поспешил туда. На облаке любви и огня собрался разный народ и все ждали чудесного фейерверка. Пообщавшись со зрителем облака, Арлекин решил, что ему удобней будет наблюдать за действием с другого, духовного облака. Придя туда, он удобно расположился на мягком пуховом покрывале и немного задремал с дороги. Его разбудили звуки волшебного фейерверка: вместе с прекрасными огнями в небо взлетали чудесные звуки импровизаций пиротехников. Это был настоящий гимн Любви и Добру. Насытившись прекрасными впечатлениями, Арлекин захотел поделиться ими с ребятами, жившими в замке. Уже начало

смеркаться, и он потихоньку пробрался на спальный этаж замка. Проходя коридором, Арлекин останавливался возле каждой двери, где спали дети, и дарил им волшебные сны, где всегда есть Счастье, Любовь и Добро, и герои этих снов умеют быть такими беззаботными, счастливыми, как и сами сны. Окончив доброе дело и увидев в замочную скважину счастливые улыбки, Арлекин пошёл в свой парк. В парке в полной задумчивости шумели деревья, цветы спали, а волшебные камни, сверкая под луной, согревали хрупкие нежные их листочки. Обойдя клумбу, Арлекин поспешил на аллею, где поселилось семейство дворовой собаки. Все они безмятежно спали, свернувшись калачиком и спрятав носы от ночной прохлады. Арлекин полюбовался забавными щенками, которые росли не по дням, а по часам, и решил проверить дорожки, нет ли где для щенят поблизости опасности. Побродив по клумбам и аллеям, Арлекин ощутил усталость от длительного путешествия. Луна призывно светила, приглашая к сладкому волшебному отдыху. Арлекин неожиданно заметил, что семейство зайчат стало больше: скорее всего, в его отсутствие появились зайчата, и теперь у него есть ещё одна забота: оберегать их от возможных бед, пока они не подрастут и не смогут сами заботиться о себе. С этой мыслью он беззаботно откинулся на мягкие подушки и безмятежно заснул. Ещё один день приключений подошёл к концу.

“Леопольд Григорьевич, отец”. “Рыцарь скучающий”. Мечтает о подвигах, однако пейзаж вокруг кажется ему настолько безобидным, что он ленится отправляться в походы, предпочитая сидеть в своём замке и строить грандиозные планы будущих побед и битв. Иногда он уходит далеко от замка и видит вдали какую-то волшебную страну (как ему кажется), затем садится в кресло возле склепа своих предков и задаёт себе вопрос – почему он никогда не отправляется в эту волшебную страну – может, фантазии лучше реальности. Каждым утром он покидал свой замок и бродил по округе. Он любил ходить по зелёным полянкам под ясным солнышком, видел следы других героев, иногда их пути пересекались, но никогда он не вступал с ними в контакт. Когда-то, когда он смотрел на дивную гладь голубого озера, он услышал смех и весёлые крики детей. “Ах, как хорошо и весело, наверное, им, – возможно, если бы у меня были дети, я бы отправился в эту волшебную страну, чтобы показать им её”. Подумав так, он развернулся и неспешно отправился домой, впрочем, как и всегда... Шёл человек, не обременённый грузом забот, хлопот. Поступь его была легка, шаги незаметны, и ему нечему было огорчаться, да и радоваться тоже.

Литература

1. *Бреусенко-Кузнецов А. А.* Арт-пространство сказкотерапии (в проблематике его феноменологии и физической представленности, в его индивидуальности и совместности, в его спонтанности и направленности) // Простір арт-терапії: разом з вами / За наук. ред. А. П. Чуприкова, О. А. Бреусенка-Кузнецова, О. Л. Вознесенської. – К.: Міленіум, 2006. – С. 4–11.
2. *Бреусенко-Кузнецов О. А.* Арт-простір сказкотерапії // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26, в 4 т. – Т. 1. – С. 154–157.
3. *Бреусенко-Кузнецов А. А.* Опыт сказочничества. Динамика ценностно-смысловой сферы личности в условиях экзистенциального кризиса: Монография. – К.: КВИЦ, 2005. – 386 с.
4. *Бреусенко-Кузнецов А. А.* Опыт применения техники “Совместное сочинение сказки” в терапии супружеских пар // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2006. – Вип. 14 (17). – С. 184–202.
5. *Бреусенко-Кузнецов А. А.* О совместном сочинении сказки как вербальной технике в пространстве арт-терапии // Простір арт-терапії: можливості та перспективи / За наук. ред. А. П. Чуприкова, О. А. Бреусенка-Кузнецова, О. Л. Вознесенської. – К.: КИТ, 2005. – С. 16–32.
6. *Бреусенко-Кузнецов А. А.* “Совместное сочинение сказки”: опыт группового сказкотерапевтического действия // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 1. – С. 34–50.
7. *Бреусенко-Кузнецов А. А.* Совместное картографирование мира фэнтези // Простір арт-терапії: образи, проблеми, ресурси: Мат. ІV Міждисциплін. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Київ, ЦППО АПН України, 1–2 берез. 2007 р.) / За наук. ред. А. П. Чуприкова, В. А. Семиченко, О. А. Бреусенка-Кузнецова, О. Л. Вознесенської. – К.: Міленіум, 2007. – С. 67–68.
8. *Лэйнг Р.* Я и другие: Пер. с англ. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 304 с.

© Бреусенко-Кузнецов О.А., 2008

НАШІ АВТОРИ

Антонець Марина Олексіївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри філософії, соціології та психології Полтавської державної аграрної академії

Бреусенко-Кузнєцов Олександр Анатолійович

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології і педагогіки Національного технічного університету України “КПІ”

Вознесенська Олена Леонідівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології АПН України, засновник ГО “Центр екології сім’ї”

Голубєва Олена Євгенівна

молодший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіа-освіти Інституту соціальної та політичної психології АПН України, керівник ГО “Центр екології сім’ї”

Горностай Павло Петрович

кандидат психологічних наук, завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Дідук Інна Анатоліївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психологічних проблем політичної соціалізації молоді Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Єндзевич Катерина Володимирівна

провідний фахівець, магістрант кафедри соціальної роботи, педагогіки та психології Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили

Зайцевська Тетяна Юріївна

старший викладач Центру перепідготовки та підвищення кваліфікації Державного інституту розвитку сім'ї та молоді, психотерапевт УСП, психодрама-терапевт, навчаючий тренер Європейського інституту психодрами

Захарова Лада Германівна

викладач кафедри соціальної роботи, педагогіки та психології Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили

Ільченко Руслан Миколайович

директор реабілітаційного центру Полтавської обласної організації “Вихід Є!”

Ільчишин Наталія Олексіївна

викладач кафедри психології Львівського національного університету ім. Івана Франка

Кляпець Ольга Яківна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Лукомська Світлана Анатоліївна

аспірантка Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України

Миколайчук Мар'яна Ігорівна

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри практичної психології Київського міського педагогічного університету ім. Б. Д. Грінченка

Никоненко Людмила Володимирівна

молодший науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Петрунько Ольга Володимирівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, докторант Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Радчук Галина Кіндратівна

кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

Сєдих Кіра Валеріївна

кандидат психологічних наук, доцент, викладач Української медичної стоматологічної академії

Сідак Ірина Валеріївна

провідний фахівець Миколаївського обласного благодійного фонду “Нове сторіччя”

Сидоркіна Марина Юріївна

аспірант Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Швець Олена Анатоліївна

аспірант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Штепа Олена Станіславівна

кандидат психологічних наук, асистент кафедри психології філософського факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка

Яблонська Тетяна Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології особистості ім. П. Р. Чамати Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України

З М І С Т

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

<i>Сєдих К. В.</i> Сім'я і психотерапія в контексті культури сучасної України	3
<i>Радчук Г. К.</i> Концептуальні засади реалізації культурного підходу в сімейному вихованні	14
<i>Горностай П. П.</i> Групові психологічні феномени в сімейній психотерапії.....	23
<i>Никоненко Л. В.</i> До питання функціонування групового несвідомого: гіпотези та перспективи дослідження	35
<i>Ільченко Р. М.</i> Функціональна сім'я III тисячоліття.....	46
<i>Яблонська Т. М.</i> Особливості сучасної сім'ї з дитиною-підлітком.....	58
<i>Антонець М. О.</i> Роль матері у сучасному суспільстві	69
<i>Ільчишин Н. О.</i> Подружня зрілість як чинник стабільності подружніх стосунків та задоволеності шлюбом	77
<i>Кляпець О. Я.</i> Роль життєвих завдань особистості в її сімейній самореалізації.....	86

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЇ РОЗВИТКУ ТА ВИХОВАННЯ ДИТИНИ

<i>Голубєва О. Є.</i> Медіа-продукти як транслятори моделей поведінки.....	96
<i>Дідук І. А.</i> Пізнання дитиною реальності у психологічному просторі дитячої анімації	103
<i>Петрунько О. В.</i> Дитина в інтернет-просторі: ймовірні наслідки і відповідальність дорослих	112
<i>Вознесенська О. Л.</i> Вплив батьків на динамічні процеси в першому класі.....	123

<i>Лукомська С. А.</i> Психологічна допомога батькам у формуванні адекватного ставлення до статевого дозрівання і статевої поведінки підлітків.....	138
<i>Штена О. С.</i> Саморозкриття особистості.....	149

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ІЗ СІМ'ЄЮ

<i>Миколайчук М. І.</i> Гармонізація міжособистісних взаємин у подружжі з позиції системної терапії.....	157
<i>Зайцевська Т. Ю.</i> Можливості психодрами для виявлення і корекції порушень ранніх взаємин Мати–Дитина.....	168
<i>Сидоркіна М. Ю.</i> Спільна художня творчість як чинник гармонізації сімейних стосунків у контексті системного підходу.....	180
<i>Швець О. А.</i> Пологи як чинник зміни механізмів психологічного захисту та рівня тривожності жінки.....	190
<i>Захарова Л. Г., Єндзевич К. В., Сідак І. В.</i> Досвід соціально-психологічного супроводу сімей з дітьми, які мають ВІЛ-статус, миколаївськими ВІЛ-сервісними НДО.....	197
<i>Бреусенко-Кузнєцов О. А.</i> Створення симульованих сімей у контексті застосування методів “Спільне творення казки” та “Спільне картографування світу фентезі”.....	208
НАШІ АВТОРИ	226

СОДЕРЖАНИЕ

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ СЕМЬИ

<i>Седых К. В.</i> Семья и психотерапия в контексте культуры современной Украины	3
<i>Радчук Г. К.</i> Концептуальные основы реализации культурного подхода в семейном воспитании	14
<i>Горностай П. П.</i> Групповые психологические феномены в семейной психотерапии.....	23
<i>Никоненко Л. В.</i> К вопросу функционирования группового бессознательного: гипотезы и перспективы исследования	35
<i>Ильченко Р. Н.</i> Функциональная семья III тысячелетия.....	46
<i>Яблонская Т. Н.</i> Особенности современной семьи с ребенком-подростком	58
<i>Антонец М. А.</i> Роль матери в современном обществе	69
<i>Ильчишин Н. А.</i> Супружеская зрелость как фактор стабильности супружеских отношений и удовлетворенности браком	77
<i>Кляпец О. Я.</i> Роль жизненных задач личности в ее семейной самореализации	86

СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПСИХОЛОГИИ РАЗВИТИЯ И ВОСПИТАНИЯ РЕБЕНКА

<i>Голубева Е. Е.</i> Медиа-продукты как трансляторы моделей поведения	96
<i>Дидук И. А.</i> Познание ребенком реальности в психологическом пространстве детской анимации	103
<i>Петрунько О. В.</i> Ребенок в интернет-пространстве: вероятные последствия и ответственность взрослых	112
<i>Вознесенская Е. Л.</i> Влияние родителей на динамические процессы в первом классе	123

<i>Лукомская С. А.</i> Психологическая помощь родителям в формировании адекватного отношения к половому созреванию и полоролевому поведению подростков	138
<i>Штена Е. С.</i> Самораскрытие личности	149

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ С СЕМЬЕЙ

<i>Миколайчук М. И.</i> Гармонизация межличностных отношений в супружеской паре с позиции системной терапии	157
<i>Зайцевская Т. Ю.</i> Возможности психодрамы для выявления и коррекции нарушений ранних взаимоотношений Мать-Ребенок	168
<i>Сидоркина М. Ю.</i> Совместное художественное творчество как фактор гармонизации семейных отношений в контексте системного подхода	180
<i>Швец Е. А.</i> Роды как фактор изменения механизмов психологической защиты и уровня тревожности женщины	190
<i>Захарова Л. Г., Ендзевич Е. В., Сидак И. В.</i> Опыт социально- психологического сопровождения семей с детьми, имеющими ВИЧ-статус, николаевскими ВИЧ- сервисными НГО	197
<i>Бреусенко-Кузнецов А. А.</i> Создание симулированных семей в контексте применения методов “Совместное создание сказки” и “Совместное картографирование мира фэнтези”	208
НАШИ АВТОРЫ	226

C O N T E N T S

SOCIAL PSYCHOLOGY OF FAMILY

<i>Sedykh K. V.</i> The Family and psychotherapy in context of the culture in modern Ukraine.....	3
<i>Radchuk G. K.</i> Conceptual bases of realization of cultural approach in family education	14
<i>Gornostay P. P.</i> Group psychological phenomena in family psychotherapy	23
<i>Nikonenko L. V.</i> The qestion of Functions family's unconscious: hypothesis' and future trends of research	35
<i>Iliechenko R. N.</i> Well-functioning family of the 3 rd millenium	46
<i>Yablonskaya T. M.</i> Peculiarities of contemporary family with a child of Juvenile age.....	58
<i>Antonets M. A.</i> Mother's role in modern society	69
<i>Ilchishin N. O.</i> Marital maturity as a factor of marital relationships stability and marital satisfaction	77
<i>Klyapetc O. Ya.</i> The role of person's life tasks in self-realization in the family sphere.....	86

SOCIAL ASPECTS OF PSYCHOLOGY CHILD DEVELOPMENT AND EDUCATION

<i>Golubeva H. Y.</i> Medai products as behavioral models' translators ...	96
<i>Diduk I. A.</i> Relations between children in a family as an important factor of personality development	103
<i>Petrunko O. V.</i> A child in the internte-space: possible consequences and adults' responsibility	112
<i>Voznesenska O. L.</i> The influence of parents on dynamic processes in the first grade	123

<i>Lukomska S. A.</i> Psychological assistance to parents in formation of adequate attitudes to pubescence and gender-role behaviour of adolescents	138
<i>Shtepa O. S.</i> Self-opening of personality	149

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PECULARITIES OF WORKING WITH FAMILY

<i>Mikolaychuk M. I.</i> Marital relationships harmonization by system therapy methods	157
<i>Zaytsevska T. J.</i> Psychodrama’s capabilities to provide detection and correction of disorders of early Mother–Child interaction.....	168
<i>Sydorkina M. Yu.</i> Joint artistic creativity as a factor of harmonization of family relations in the context of systematic approach.....	180
<i>Shvets O. A.</i> Delivery as change factor of psychological defence mechanisms and anxiety level of woman.....	190
<i>Zaharova L. G., Yendzevich K. V., Sidak I. K.</i> The experience of providing social-psychological support by mykolaiv HIV-service po to families with HIV-positive children.....	197
<i>Breusenko-Kuznetsov O. A.</i> Creation of the feigned families in the context of applications of methods “The joint composition of the fairy tale” and “Joint mapping of the fantasy world”	208
OUR AUTHORS	226

Наукові студії із соціальної та політичної психології:
Н12 Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 21 (24). – 236 с.
ISBN 966-8063-56-2

У збірнику вміщено статті за підсумками роботи науково-практичної конференції “Соціально-психологічний вимір розвитку сім’ї”, яку провели Інститут соціальної та політичної психології АПН України і ГО “Центр екології сім’ї” у травні 2008 року. Висвітлюються проблеми соціальної психології сім’ї, досліджуються соціально-психологічні особливості роботи із сім’єю. Зроблено акцент на соціальних аспектах психології розвитку та виховання дитини.

Для соціальних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

В сборник вошли статьи по итогам работы научно-практической конференции “Социально-психологическое измерение развития семьи”, которая была проведена Институтом социальной и политической психологии АПН Украины и ОО “Центр экологии семьи” в мае 2008 года. Освещаются проблемы социальной психологии семьи, исследуются социально-психологические особенности работы с семьей. Сделан акцент на социальных аспектах психологии развития и воспитания ребенка.

Для социальных психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов и студентов.

The Annual includes articles on results of work of scientific-practical seminar “Social-Psychological Dimension of Family Development” which was held by the Institute of Social and Political Psychology of APS of Ukraine and PO “Center of Ecology of Family” on May 30, 2006. Problems of social psychology of family are covered, social-psychological features of working with family are investigated. Social aspects of psychology of child development and education are emphasized.

The book is intended for social psychologists, experts in adjacent sciences, professors, post-graduate students and university students.

ББК 88.5 я 43

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 21 (24)

Редакційна група: *М. О. Литвин* (керівник), *Т. А. Кузьменко*
Оператори: *Н. М. Галяткіна, І. В. Микитенко, І. І. Ревера,*
І. В. Трохимець

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології АПН України
за участю ГО “Центр екології сім’ї”

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 5.08.2008 р. Формат 84x108/32. Папір
офсетний. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 12,2.

Обл.-вид. арк. 12,5. Тираж 300 пр.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 535 від 19. 07. 2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 52, оф. 101.

Тел./факс 501-52-49
